

ԳՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
IX-X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ГНЕЛ ГРИГОРЯН

ФЕОДАЛЬНОЕ КНЯЖЕСТВО
ТАРОНСКИХ БАГРАТУНИ
В IX—X ВЕКАХ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

9/479.25/1.22

ДУБЛЕТ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ՖԵՆՈԴԱԼԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
IX—X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

A $\frac{1}{21068}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
դոկտոր Կ. Ն. ՅՈՒՋԲԱՇՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Բ. Ա. ՈՒԼՈՒԲԱՅԱՆԸ
և պատմական գիտությունների քեկնաձու Ռ. Ի. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԸ

Գրիգորյան Գ. Ս.

Գ 888 Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանու-
թյունը IX—X դարերում /Պատ. խմբ.՝ Կ. Ն. Յուզբաշ-
յան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983.—197 էջ:

Ուսումնասիրությունը նվիրված է միջնադարյան Հայաստանի
քաղաքական կարևոր միավորներից մեկի՝ Տարոնի Բագրատունիների
իշխանության պատմությանը: Աշխատության մեջ լուսաբանվում է
Տարոնի պատմամշակութային դերը, քննարկվում են հարևան իշխա-
նությունների, Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալի-
ֆայության հետ Տարոնի ունեցած փոխհարաբերությունները, ուր-
վագծվում է իշխանության սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատկերը:

Նախատեսված է միջնադարյան Հայաստանի պատմությանը հե-
տաբերվողների համար:

0505040000

Գ ————— 20—82

703 (02)—83

ԳՄԴ 63. 3(22)

9 (C43) 1

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983

Ա. ՌԱԶԱԲԱՆ

IX—XI դդ. հայ ժողովրդի պատմության նշանակալից մի ժամանակաշրջանն է, որն աչքի է ընկնում երկրի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած կարեւոր իրադարձություններով:

Պետականությունը կորցնելուց շուրջ շորսուկես հարյուրամյակ հետո հայ ժողովրդին, համառ ու երկարատև պայքարի գնով, հաջողվեց վերստին նվաճել իր քաղաքական անկախությունը: Հայոց թագավորության վերականգնումը նպաստեց երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի վերելքին: Բուռն թափով զարգացան միջնադարյան քաղաքները, առևտուրն ու արհեստագործությունը: Առաջընթաց ապրեց գյուղատնտեսությունը: Ստեղծվեցին գրական մեծարժեք նոր հուշարձաններ, ծաղկեց գրչագրությունը, կառուցվեցին ճարտարապետական կոթողներ: Հայկական թագավորություններն ու առանձին իշխանությունները համառ պայքար էին մղում Արաբական խալիֆայության, Հայաստանում հաստատված արաբական իշխանությունների, իսկ այնուհետև՝ Բյուզանդական կայսրության դեմ: Երկրում գնալով սրվեցին դասակարգային հակամարտությունները: Այս պայմաններում XI դ. կեսերին Բյուզանդիային հաջողվեց նվաճել Հայաստանի զգալի մասը:

Բագրատունիների դարաշրջանը մեղանում ուսումնասիրվել և շարունակվում է ուսումնասիրվել տարբեր տեսանկյուններից: Առավել հանգամանալից հետազոտվել է երկրի քաղաքական պատմությունը¹. ոչ պակաս շահով՝ սոցիալ-

¹ Տե՛ս H. Thoptschian, Die Inneren Zustände von Armenien unter Aschot I, Berlin, 1904; R. Grousset, Histoire de l'Arménie des

առնտեսականը²: Հետազոտողների ուշադրությունը վերջին տարիներին սեռում է նաև մշակույթի պատմության հարցերին³:

Բուն պատմագիտական երկերում, ուր քննարկվում են Հայաստանի՝ ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող պատմության հարցերը, ակամայից անտեսվում են երկրի մի շարք շրջանների տեղական առանձնահատկությունները: Այս բացը լրացնում են առանձին թագավորություններին և իշխանություններին նվիրված ուսումնասիրությունները, որոնց երևան գալը պետք է համարել պատմագիտության մեջ կարևոր ներդրում⁴: Այդ հետազոտությունները հնարավորություն

origines à 1071, Paris, 1947; *Н. Я. Мавр*, *Ани*, Ереван, 1939; *К. Н. Юзбашян*, *Повествование Аристакеса Ластивертци и закат „эпохи Багратидов“* (автореферат докт. диссерт.). Л., 1975; *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I-II, *Երևան*, 1976; *А. Н. Тер-Гевондян*, *Армения и Арабский халифат*. Ереван, 1977; *Թ. Խ. Հակոբյան*, *Անիի պատմություն*, *Երևան*, 1980 և այլն: Սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների վերնագրերը միայն առաջին վկայակոչության դեպքում են լրիվ հիշատակվում:

² *Տե՛ս В. Бархударян*, *Феодалное землевладение в Армении в IX—XI вв.* (автореферат канд. дисс.), Ереван, 1954; *Ս. Պ. Պողոսյան*, *Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ.*, *Երևան*, 1956; *Բ. Ստաֆեյան*, *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ.*, *հատ. I—II*, *Երևան* 1958, 1964; *Ս. Ն. Հակոբյան*, *Հայ գյուղացիության պատմություն*, հ. 2, *Երևան*, 1964:

³ *Տե՛ս А. Л. Якобсон*, *Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв.* М.—Л., 1950; *Н. М. Токарский*, *Архитектура Армении IV—XIV вв.*, Ереван, 1961; *Л. А. Дурново*, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, М., 1979; *S. Der-Nersesian*, *l'Art Arménien*, Paris, 1977 և այլն:

⁴ *Տե՛ս Հ. Մ. Ուրմազյան*, *Սյունիքը IX—X դդ.*, *Երևան*, 1958; *Թ. Հակոբյան*, *Սյունիքի թագավորությունը պատմաաշխարհագրական առումով*, *Երևան*, 1966; *Б. Арутюнян*, *Вайоцдзор с древнейших времен до 1045 г.* (автореферат канд. диссерт.), Ереван, 1968; *Ռ. Ի. Մարտոսյան*, *Տաշիր-Ձորագետ*, *Երևան*, 1982; *Վ. Վարդանյան*, *Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908—1021 թթ.*, *Երևան*, 1969; *Գր. Մ. Գրիգորյան*, *Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX—XIII դդ.*, *Երևան*, 1973; *Բ. Ա. Ուլախբյան*, *Խաչենի իշխանությունը X—XIV դդ.*, *Երևան*, 1975 և այլն:

են ընձեռում ոչ միայն բացահայտելու երկրի պատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները, այլ նաև՝ վեր հանելու տեղական առանձնահատկությունները:

Չնայած վերոհիշյալին, ցարդ Տարոնի Բագրատունիների իշխանության պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Չի բացահայտվել երկրի կյանքում նրա խաղացած դերը: Առկա մի քանի հոգվածները հեռու են պրեքե մեկուկես հարյուրամյակ (826—968) գոյատևած այդ իշխանության պատմության ամբողջական պատկերն ուրվագծելուց: Մինչդեռ Տարոնի պատմության մանրակրկիտ ուսումնասիրությունն էական է հայ ժողովրդի պատմական բախտի համար նշանակալից այս ժամանակաշրջանի մի շարք հարցեր լուսաբանելու տեսանկյունից:

IX դ. առաջին քառորդում հիմնադրված Տարոնի իշխանությունը մինչև նույն դարի կեսը Հայաստանի քաղաքական կարևոր կազմավորումներից էր: Նրա իշխան Բագարատ Բագրատունին (826—851), որը զարծել էր հայոց իշխան և կրում էր իշխանաց իշխան տիտղոսը, զահերեցության իրավունք ուներ երկրի բոլոր իշխանների նկատմամբ: Նշանակալից է նաև այն, որ Բագարատի ղեկավարությամբ Տարոնում միջոցներ ձեռնարկվեցին Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնության ապահովման համար:

Տարոնը գտնվում էր արաբական իշխանությունների ու հայկական թագավորությունների բարդ փոխհարաբերությունների ոլորտում: Տարոնի իշխանության օրինակով առավել ակնառու կերպով դրսևորվում են Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության վարած նվաճողական քաղաքականությունը և երկրի համար դրա ունեցած բացասական հետևանքները: Վերոհիշյալից հետևում է, որ Տարոնի Բագրատունիների իշխանության պատմության ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության հրատապ խնդիրներից է:

Հարցի լուսաբանության հիմնական աղբյուրները հայ պատմագիրների երկերն են, որոնցից ուշագրավ է VIII դ. հե-

ղինակ Ղևոնդի գործը⁵, ուր արտացոլվել են 620—780-ական թթ. դեպքերը: Պատմիչն անդրադարձել է բաղմաթիվ հարցերի. արաբների՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին, բնակչության կրած սոցիալական ու ազգային հալածանքներին, բյուզանդա-արաբական հակասություններին և այլն: Մեզ համար հատկապես կարևոր են երկրում ազդեցիկ դիրքի ապահովման համար Մամիկոնյան և Բագրատունի իշխանական տոհմերի միջև ծավալված պայքարի վերաբերյալ նրա հաղորդումները:

Խնդրո առարկա հարցի մասին համեմատաբար ընդարձակ տեղեկություններ են ամփոփվել IX—X դդ. մատենագիր Թովմա Արծրունու հեղինակությամբ մեզ հասած երկում⁶: Պատմիչը ծնվել է Տարոնի մերձակա Վասպուրական նահանգում և գրել Արծրունյաց տոհմի պատմությունը: Թովմա Արծրունու «Պատմությունը» հնարավորություն է ընձեռում լուսաբանելու Բագրատ Բագրատունու քաղաքական գործունեությունը, արաբական տիրապետության դեմ Հայաստանի հարավում ծավալված պայքարը, Տարոնի և հարակից իշխանությունների ու Բագրատունյաց թագավորության փոխհարաբերությունները: Արժեքավոր են նաև Սասունի ու Խուսի սոցիալ-տնտեսական կյանքին նվիրված տեղեկությունները:

Թովմա Արծրունին Արծրունյաց տոհմի գաղափարախոսն է, նրանց շահերի ու ձգտումների արտահայտիչը: Հենց դրանով նրա երկը զուրկ չէ անկողմնակալությունից: Այդ միտումը հատկապես ի հայտ է գալիս այն դեպքերում, երբ պատմագիրը խոսում է Վասպուրականի իշխանների մասին: Այս առումով էլ հաճախ ընդհանուր, համահայաստանյան նշանակություն ունեցող մի շարք հարցեր քննելիս, նա ցուցաբերում է նեղ, տեղական մոտեցում:

Ուշագրավ որոշ տեղեկություններ է հաղորդում Հովհան-

⁵ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

⁶ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունայ, Կ. Պոլիս, 1852:

նես Դրասխանակերտցին⁷ (X դ.): Ի տարբերություն Թովմա Արծրունու, Դրասխանակերտցին Բագրատունի թագավորների քաղաքական գծի ջատագովն է, նրանց հավակնությունների պաշտպանը: Նա եղել է հայոց կաթողիկոս և ակտիվորեն մասնակցել երկրի քաղաքական կյանքին: Հովհաննես Դրասխանակերտցու գործը Բագրատունյաց դարաշրջանի Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության ամենակարևոր ըսկզբնաղբյուրն է, այն ստույգ է ու արժանահավատ: Պատմիչի վկայությունները լույս են ավելում IX դ. առաջին կեսին Հայաստանում եղած քաղաքական երկու ուղղությունների վրա, որոնցից մեկը գլխավորում էր Տարոնի իշխանը: Ուշագրավ են Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Տարոնի համար հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ի (890—913) և Ահմադ իբն Իսա ալ-Շալբանիի (882/3—898) միջև ծավալված պայքարի, թագավորի կողմից Տարոնի իշխան Գրիգորին հանձնարարված դիվանագիտական առաքելության վերաբերյալ և այլն: Հասկանշական է կաթողիկոսի Տարոն գնալու ու տեղի իշխանների հետ հաղորդակցվելու փաստը: Նա փորձում էր այնտեղից կապ հաստատել Բյուզանդիայի հետ՝ վերջինիս օգնությամբ երկիրը փրկել ծանր կացությունից: Այդ նպատակով նույնիսկ մեզ հայտնի է Կոստանդին Միրանածին կայսեր (913—959) և պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի (901—907, 912—925) հետ Հովհաննես Դրասխանակերտցու ունեցած նամակագրությունը:

X—XI դդ. հեղինակ Ստեփանոս Ասողիկը⁸ Տարոնի պատմության որոշ հարցեր շրջափում է բյուզանդա-արաբական փոխհարաբերությունների առնչությամբ: Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի արևմտյան շրջանները,

⁷ Հովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1853:

⁸ Տե՛ս Հ. Բաբրիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1966, № 4, էջ 251—256:

⁹ Ստեփանոսի Տարոնցույ Ասողկան Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

այդ թվում Տարոնի իշխանության սահմանները Բյուզանդիայի ներխուժման, նրա կողմից Տարոնի նվաճման վերաբերյալ: Հայ հեղինակներից միայն նա է վկայում Տարոնի առման թվականը:

XI—XII դդ. պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության»¹⁰ մի քանի տվյալները հստակ պատկերացում են տալիս Տարոնի նվաճումից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին: Պարզվում է, որ գործադրած ջանքերին հակառակ, Բյուզանդիային չէր հաջողվել ձեռք բերել ողջ Տարոնը, քանի որ նրանից որոշ տարածք դեռևս գտնվել է հայերի ձեռքում: 974 թ. կայսր Հովհան Զմշկիկը (969—976) և հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածը (953—977) դեռևս քննարկում էին վեճեր հարուցած այդ հարցը:

XIII դ. մատենագիր Վարդանի¹¹ տեղեկություններն ուշագրավ են VIII դ. վերջերին և IX դ. սկզբներին Հայաստանում Բագրատունիների ու արաբական իշխանությունների ներկայացուցիչների միջև գերակշիռ դիրքի ապահովման համար ծավալված պայքարը լուսաբանելու տեսանկյունից: Վարդանը, թեև իր նկարագրած անցքերի ակնհայտեսը չէ, բայց ինչպես ենթադրվում է, օգտվել է Շապուհ Բագրատունու՝ մեզ չհասած երկից և արժանահավատ տվյալներ է հաղորդում, որոնք երբեմն հաստատվում են արաբ մատենագիրների կողմից:

Տարոնի Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի պատմության զանազան հարցերին անդրադառնալիս, օգտագործել ենք նաև Մովսես Կաղանկատվացու¹², Ստեփանոս Օրբելյանի¹³,

10 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

11 Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862:

12 Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860:

13 Ստեփաննոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861:

Սամուել Անեցու¹⁴, Անանուն Զրուցագրի¹⁵ և այլ մատենագիրներին երկերը:

Սույն աշխատության ներածականը նվիրված է Տարոնի վաղ շրջանի պատմությանը: Այս հատվածը շարադրել ենք հենվելով V—VIII դդ. հայ մատենագիրների՝ Ագաթանգեղոսի¹⁶, Փավստոս Բուզանդի¹⁷, Մովսես Խորենացու¹⁸, Ղազար Փարպեցու¹⁹, Սեբեոսի²⁰, Հովհան Մամիկոնյանի²¹ երկերի տվյալներին: Օգտվել ենք նաև XIX դ. ճանապարհորդների ու հետազոտողների՝ Արևմտյան Հայաստան կատարած ճամփորդությունների և ուղևորությունների նյութերից²², որոնք այսօր, փաստորեն, սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն:

Օտար աղբյուրներից Տարոնի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր են բյուզանդական կայսր Կոստանդին Միրանաժնի գործերը, որոնցից հիմնականը «Կայսրության կառավարման մասին» երկն է²³, Վերջինիս երևան

14 Սամուելի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

15 Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Երևան, 1971:

16 Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1909:

17 Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889:

18 Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913:

19 Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տիգրիս, 1904:

20 Պատմութիւն Սեբեոսի, Երևան, 1979:

21 Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941:

22 Մ. Միրախոյան, Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ դաւաորս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1884; Ն. Սարգիսյան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864; Գ. Սրվանձաթանյ, Գրոց-բրոց, Երկեր, հ. I, Երևան, 1978; X. Փ. Բ. Лунч, Армения, путевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910.

23 Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949, (այսուհետև՝ DAİ, I); Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Կոստանդին Միրանաժին, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Զ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 3—22 (այսուհետև՝ Կոստանդին

գալն ինքնանպատակ չէր և այն սոսկ ճանաչողական արժեք չուներ: Ձեռնարկելով իր աշխատանքին, նրա հեղինակը՝ պետության ճակատագրով շահագրգռված կայսրը, ցանկացել է իր որդու՝ Ռոմանոսի (959—963) համար ստեղծել մի ձեռնարկ, ուր շարագրված են կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականության սկզբունքներն ու մեթոդները:

«Կայսրության կառավարման մասին» երկը բաղկացած է 53 գլխից, որոնցից մեկը՝ 43-րդը, նվիրված է Տարոնի պատմությանը և կրում է «Տարոն երկրի մասին» վերնագիրը: Հեղինակն այստեղ հանգամանալից ներկայացնում է Բյուզանդական կայսրության և Տարոնի իշխանության փոխհարաբերությունները՝ փորձելով օրինականացնել վերջինիս նկատմամբ կայսրության ձեռնարկած նվաճողական քաղաքականությունը: Մենք տեղեկանում ենք նաև իշխան Գրիգորի՝ մե՛րթ կայսրությանը, մե՛րթ խալիֆայությանն ապավինելու, նրանց միջև խուսանալելու փորձերին: Բյուզանդիան կաշառքով, սպառնալիքով, ամուսնություններով և այլ միջոցներով Տարոնի իշխաններին կապել էր իր հետ, երկպառակություն ու թշնամանք սերմանել նրանց միջև: Այս ճանապարհով Տարոնի իշխանության տարածքն աստիճանաբար ձուլվում էր կայսրությանը՝ զոհ դառնալով նրա նենգությանն ու խարդավանքներին:

Կոստանդին Ծիրանածնի մյուս գործերը լրացնում են բյուզանդական արքունիքում ծրագրված և կյանքում իրագործված անօրինականությունների վերաբերյալ եղած մեր պատկերացումները:

Հիշարժան են նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի «Համառոտություն պատմությանց» և բյուզանդական այլ աղբյուրների տեղեկությունները²⁴:

Ծիրանածին): Օգտվելով առիթից, շնորհակալություն ենք հայտնում պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Մ. Բարթիկյանին, որի օգնությամբ ծանոթացանք բյուզանդական մի քանի սկզբնաղբյուրների բնագրերին:

24 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

Թեմայի մշակման համար կարևոր են եղել նաև արաբա-
ձյան աղբյուրները: Արաբ հեղինակներից մի քանիսը եղել են
Հայաստանում կամ նրա պատմության իրազեկ դարձել հա-
վաստի աղբյուրներից: Նրանք ոչ միայն լրացնում են հայ
մատենագիրների տվյալները, այլև հաճախ հաղորդում են
արժանահավատ և ուշագրավ նոր փաստեր: Տարոնի պատ-
մությանն անմիջականորեն առնչվում են արաբ մատենագիր-
ների թոուցիկ հաղորդումները Բագարատ Բագրատունու տի-
րույթների, Բյուզանդիայի հետ նրա հաստատած կապերի, Տա-
րոնից գանձված հարկերի չափի վերաբերյալ: Նրանք շեն կա-
րողացել անտեսել IX դ. առաջին կեսին Հայաստանում արա-
բական գերիշխանության դեմ ծավալված պայքարը: Համդան-
յանների և Տարոնի տերերի փոխհարաբերությունների, վեր-
ջիններիս կրած տիտղոսների և քաղաքական ու տնտեսական
կյանքի այլ հարցերի վերաբերյալ տվյալները ևս արտացոլվել
են նրանցում: Հատկապես արժեքավոր են Աբու Յուսուֆ Յա-
կուբիի (731—798) «Գիրք խարաջի մասին», Ահմեդ իբն Յահ-
յա ալ-Բալազուրու (մեռ. 890 թ.) «Նրկրների նվաճում» գործը,
Ահմեդ իբն Վադիհ ալ- Յակուբիի (մեռ. 829 թ.), Աբու Ջա-
ֆար Մուհամմադ իբն Ջարիրա ալ-Բաբարու (838—923),
Աբուլ Կասիմ Ուբեյդուլլահ իբն Աբդուլլահ իբն խորդադբեյհի
(մեռ. 912—913 թթ.), Իզդ ալ-Դին Ալի իբն Մուհամմադ իբն
ալ-Ասիրի (1160—1234) և այլ հեղինակների պատմական եր-
կերը²⁵:

Տարոնի պատմության մի քանի հարցերին վերահասու
լինելուն օգնում են ասորական աղբյուրները նույնպես: Կեղծ
Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու (VIII դ.), Միխայել Ասորու
(XII դ.) և Գրիգոր Աբուլ-Ֆարաջ Բար Հեբրեոսի (XIII դ.)

J. Darrouzès, Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens, Re-
vue des Études Byzantines, (այսուհետև՝ REB), t. XXIX, Paris, 1971:

²⁵ Արաբացի մատենագիր Հայաստանի մասին, հավաքեց և թարգմա-
նեց Բ. Խալաթեանց, Վիեննա, 1919; Baladhuri, The origins of the
Islamic State (Kitab futûh al Buldan), I, New-York, 1916.

գործերում²⁶ մենք գտնում ենք համառոտ, բայց արժեքավոր հիշատակություններ:

Սույն աշխատությունը գրելիս, հիշատակված աղբյուրներից բացի, օգտագործել ենք նաև դրամագիտական, վիճագրական և այլ նյութեր:

Ինչպես նշվեց, Տարոնի Բագրատունիների իշխանության պատմությունը, ամբողջությամբ վերցրած, հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Առանձին հետազոտողներ, հիմնականում հայ-բյուզանդական հարաբերություններով, ինչպես նաև խալիֆայության պատմությամբ զբաղվողները, մասնակիորեն անդրադարձել են նրա պատմության այն հարցերին, որոնք կապված են եղել Բյուզանդական կայսրության հետ: Առաջինը հիշատակելի է Ն. Ադոնցի անունը²⁷: Անվանի պատմաբանը հետազոտել է Տարոնի և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունները՝ պատշաճ տեղ տվել դրանցում երկու կողմերի ներկայացուցիչների կատարած դերին: Նա կաղմել է Տարոնի իշխանների ճյուղագրությունը, փորձել է պարզել Կոստանդին Միրանաժնի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում հիշատակվող Տարոնի իշխանի՝ Կոստանդնուպոլսում արժանացած ընդունելության ժամանակաշրջանն ու հարակից այլ հարցեր: Առանձնակի ուշադրություն դարձնելով կայսրության մեջ հայկական ծագում ունեցող իշխանական տոհմերին ու անհատներին, Ն. Ադոնցն անդրադարձել է նաև տարոնցիներին: Հանգամանակից ու պատշաճ խորությամբ վերլուծելով այս և մի շարք այլ հարցեր, նա ցույց է տվել այն կործանարար դերը, որ խաղաց Բյուզանդիան հայկական այդ իշխանության կյանքում²⁸: Օգ-

²⁶ Chronique de Denys de Tell Mahré, publ. et trad. par Chabot, Paris, 1895; Chronique de Michél le Syrien, Éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. III, Paris, 1905, (Bruxelles, 1963).

²⁷ N. Adontz, Les Taronites en Arménie et a Byzance, Études Arméno-Byzantines (այսուհետև՝ EAB), Lisbonne, 1965.

²⁸ Տես նրա հոդվածները նշված ժողովածուի մեջ, ինչպես նաև նույն հեղինակի «Պատմական ուսումնասիրություններ» գիրքը, Պարիս, 1948:

տագործել ենք նաև Ն. Ադոնցի մյուս գործերը, որոնք թեպետև անմիջականորեն չեն առնչվում մեր նյութին, բայց նպաստել են որոշ հարցերի լուսաբանմանը:

Հարավային Հայաստանին նվիրված արժեքավոր գործերից է Յ. Մարկվարտի մենագրությունը²⁹: Նրա կարևորությունը պայմանավորված է շրջանառության մեջ դրված փաստական հարուստ նյութով, մասնագիտական գրականության ըստ ամենայնի ընդգրկումով և, անկասկած, մի շարք հարցերի նորովի մեկնաբանությամբ: Գիտնականի հետաքրքրությունների ոլորտում հարավային Հայաստանի՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XII դ. պատմության ընդհանուր հարցերն են, ուր համառոտ արտացոլվել են նաև Բագրատունյաց դարաշրջանի Տարոնի և հարևան իշխանությունների փոխհարաբերությունների մի քանի կողմերը: Նույն հեղինակի մեկ այլ աշխատությունը նվիրված է Բագրատունիների ճյուղագրությանը³⁰: Հարկ է նշել, որ սկզբնաղբյուրների սուղ տեղեկությունների հետևանքով Տարոնի ոչ բոլոր իշխանների ճյուղագրությունն է հնարավոր ճշգրիտ վերականգնել: Այդ ուղղությամբ արտահայտված կարծիքները փաստորեն հիպոթեզի բնույթ են կրում: Այսպես, Ն. Ակինյանը Տարոնի տերերի մի մասին ծագումով համարում է Բագրատունի, իսկ մյուս մասին՝ Մամիկոնյան-Թոռնիկյան³¹: Գրեթե նույն այս տեսանկյունով է. Դանիելյանը քննարկում է Տարոնի և Բյուզանդիայի կապերը³²:

Մինչ կայսրության կողմից գրավվելու և դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանի Տարոնի քաղաքական կարգավի-

²⁹ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930.

³⁰ Յ. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, Վիեննա, 1913:

³¹ Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, Մատենագրական հետազոտութիւններ, Դ, Վիեննա, 1938:

³² Է. Լ. Դանիելյան, Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դ. երկրորդ կես—X դ.), ՊԲՀ, 1978, № 1:

ճակին է նվիրված Կ. Ն. Յուզբաշյանի ուսումնասիրությունը³³։ Նա ցույց է տվել Տարոնի իշխանների՝ Բյուզանդիայի ազդեցության ոլորտում գտնվելու աստիճանը, հետազոտել է նրա գրավման տարեթիվը, այնտեղ կայսրության հաստատած վարչակարգը և այլ հարցեր։ Նույն հեղինակի մյուս ուսումնասիրության մեջ առաջին անգամ քննարկվել է Բագրատունյաց դարաշրջանի Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը³⁴։

Ներկա թեմային առնչվող մի շարք հարցեր շոշափվել են նաև Կոստանդին Միրանաժնի երկի անգլերեն թարգմանության ծանոթագրություններում³⁵։

Հարկ է առանձնահատուկ կերպով ընդգծել բյուզանդական աղբյուրների՝ Հայաստանի ու հայերի մասին հաղորդած տեղեկությունների հայերեն թարգմանությունների, նրանց կցված առաջաբանների ու ծանոթագրությունների արժեքը։ Մեր թեմային առնչվում են Կոստանդին Միրանաժնի և Հովհաննես Սկիլիցեսի գործերի հիշատակված թարգմանությունները։

Խնդրո առարկա թեմայի մշակմանը մեծապես նպաստել են արաբական տիրապետության և հետագա դարաշրջանի Հայաստանի պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները։ Ժ. Լորանը³⁶ ծանրացել է արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի ինքնավարության հարցերի վրա, թեպետև դրա ձևերն ու սահմանները նա չի քննարկել։

³³ K. N. Yuzbashian, L'Administration Byzantine en Arménie aux Xe—XIe siècles, Revue des Études Arméniennes (այսուհետև՝ REA), t. X, Paris, 1973—1974.

³⁴ Կ. Ն. Յուզբաշյան, «Բագրատունյաց շրջանի» Հայաստանը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, ՊԲՀ, 1975, № 1։

³⁵ Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, vol. II, Commentary by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman (այսուհետև՝ DAI, II), London, 1962։ Տարոնի վերաբերյալ նյութերը ծանոթագրել է Ս. Ռենսիմենը։

³⁶ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919։ Սույն աշխատությունը

Հիշարժան է նաև Ռ. Գրուսեի ուսումնասիրությունը³⁷։ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը³⁸ հետազոտել է արաբական տարրի՝ Հայաստանում հիմնավորվելու, տեղի ավագանու հետ հաստատած կապերի և Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում նրա կատարած դերի մի շարք հարցեր։ Նա հանգամանալից քննարկել է հայոց թագավորության և Արաբական խալիֆայության փոխհարաբերությունները, ուրվագծել հայ-արաբական մշակութային կապերը։

Ստ. Մելիք-Բախշյանի աշխատությունը³⁹ ևս նվիրված է հիշյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքին և ընդհանրացնող բնույթ ունի։ Մ. Կանարին հետաքրքրել են Համդանյանները և Հայաստանում ստեղծված արաբական իշխանությունները⁴⁰։

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմության բաղմամբիվ հարցեր քննարկվել են նաև Բ. Առաքելյանի, Ս. Երեմյանի, Կ. Թումանովի, Վ. Բարխուդարյանի, Հ. Ութմաղյանի, Վ. Վարդանյանի, Ս. Շլեպչյանի, Ռ. Մաթեվոսյանի և այլոց ուսումնասիրություններում, որոնք ևս օգտագործվել են մեր կողմից։

1980 թ. վերահրատարակվեց Լիսաբոնում՝ Մ. Կանարի արժեքավոր ծանոթագրություններով, որ հաշվի են առնված գիտության վերջին նվաճումները։ Հրատարակիչը միաժամանակ ինքնակամ փոխել կամ վերաշարադրել է հեղինակի ծանոթագրությունները։ Թյուրիմացություններից զերծ մնալու նպատակով, մենք մատնանշել ենք սույն երկի առաջին հրատարակությունը։

³⁷ R. Grousset, Histoire de l'Arménie.

³⁸ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965։ Սույն ուսումնասիրությունը 1976 թ. հրատարակվեց անգլերեն, բայց բանի որ այն հայերենի սոսկ թարգմանություն է, ուստի մենք վկայակոչել ենք առաջին հրատարակությունը։
A. H. Тер-Гевондян, Армения и аялы։

³⁹ Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը VII—IX դդ., Երևան, 1968։

⁴⁰ M. Canard, Les Hamdanides et L'Arménie, Annales de l'Institut d'Études Orientales, Alger, 1948, t. VII, 91; նույնի, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie. Alger, 1951; նույնի, Les Principautés Arabes d'Arménie, REA, t. XI, 1975—1976.

Թեման մշակելիս անդրադարձել ենք նաև ուս, սովորական ու արևմտյան արևելագետների, բյուզանդագետների՝ մեզ հետաքրքրող ուսումնասիրություններին:

Վերջապես, հարկ է նշել, որ Տարոնի Բագրատունիների իշխանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները չափազանց սուղ են, կցկտուր, հաճախ նաև՝ հակասական: Այս հանգամանքն, անկասկած, իր կնիքն է թողել սույն ուսումնասիրության կառուցվածքի և նրանում քննարկված մի շարք հարցերի վրա:

ՏԱՐՈՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՅ
ՄԻՆՁԵՎ IX ԴԱՐԸ

Ա. ՊԱՏՄԱԱԾԵԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ
ԱԿՆԱՐԿ

Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան, որը բաժանում է Տիգրիս և Եփրատ գետերի ավազանները, Եփրատի ձախ ափից սկսվում, մոտավորապես 600 կմ աղեղաձև ձգվում է արևելք ու հատվում Զագրոս լեռնաշղթային: Հայկական Տավրոսի կենտրոնական մասը հյուսիսում զառիթափ է և ընդհատվում է Վանա լճի, Մուշի և Ճապաղչրի իջվածքներով, իսկ հարավից արձակում է բազմաթիվ լեռնաբազուկներ, որոնք միմյանցից կտրտված են Արևելյան Տիգրիսի խուլք, Սասուն, Քաղիթ վտակների անախանելի կիրճերով¹: Այս լեռնաբազուկները կազմում են ֆիզիկաաշխարհագրական առանձին միավորներ՝ գավառներ և աչքի են ընկնում բնակլիմայական պայմանների բազմազանությամբ: Հայկական Տավրոսի կենտրոնական մասի հարավային ճյուղերը հայտնի են Սանասուն կամ Սասուն ու Սալնա, իսկ արևմելյանը՝ Խոթ անուններով: Դրանց համապատասխանում են համանուն գավառները: Հիշյալ լեռնազանգվածի զագաթներն են Անդոքասարը (2830 մ), Ծովասարը, Մարուֆա սարը (2150 մ) և Սիմասարը (2689 մ)²:

¹ Ս. Ս. Բալյան, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969, էջ 15:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 23:

Հայկական Տավրոսի այս մասը հսկա լեռների ու խորունկ ձորերի մի վիթխարի դանդաղած է: Այն անանցանելի և դժվարամատույց պատվար էր օտար նվաճողների արշավանքների դեմ: Եթե հայ ժողովուրդը երբեմն չկարողանալով դիմակայել օտար նվաճողներին ենթարկվում էր նրանց, ապա այս շրջաններում գրեթե միշտ նա պահպանում էր իր անկախությունը:

Հնուց ի վեր մեծ էր լեռնաշղթայի արևմտյան (Օլոր գյուղի մոտ)³ և արևելյան, Ձորապահակ կամ Տարոյ բերան (Բաղեշի կամ այժմ՝ Բիթլիսի) լեռնանցքների ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, որոնք հարավի և հյուսիսի հաղորդակցության լեռնային միակ կամուրջներն էին⁴:

Տարոնը գտնվում է Վանա լճի արևմուտքում, Սասունի և Խուֆի հյուսիսում: Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում են Բյուրակնյան լեռների հարավային շարքին՝ Քոսուրի լեռնաշղթային: Վերջինս և Հայկական Տավրոսն իրենց մեջ ընդգրկելով Տարոնը, միմյանց զուգահեռ ձգվում են դեպի Վանա լիճը: Վանա լճի ավազանը Տարոնից բաժանվում է Նեբրովթ (Նեմրովթ) (3050 մ) և Գոռոզ (Գրգոռ) լեռներով: Նեբրովթն իր խառնարանի մեծությամբ աշխարհի նշանավոր լեռնագագաթներից է⁵: Նեբրովթից հարավ, հարթության վրա շեշտակի բարձրանում է Գոռոզ լեռը՝ հիմքին զուգահեռ հատած կոնի տեսքով⁶:

Տարոնը, Սասունը և Խուֆը թեպետև իրենց ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքով առանձին շրջաններ էին, բայց կազմում էին տնտեսական ընդհանրություն, մեկ միավոր: Սասունում և Խուֆում վաղ ժամանակներից ի վեր զարգացել է անասնապահությունը, իսկ Տարոնում Մուշի արգավանդ դաշտավայրի շնորհիվ՝ գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշա-

3 Ղ. Ինճինյան, Ստորագրություն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822, էջ 44:

4 Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 44:

5 Մ. Փ. Բ. Липа, Армения, էջ 392:

6 Նույն տեղում, էջ 206:

կուլթյունը: Այս հանգամանքը, բնականաբար, սատարել է նշված շրջանների բնակչության ապրանքափոխանակությանը, նպաստել նրանց տնտեսական կապերի ամրապնդմանը: Սակայն միջնադարյան Հայաստանում որքան էլ զարգացած լինեին արտադրողական ուժերը, այդուհանդերձ լեռնային բազմաթիվ շրջանները տակավին մնում էին տնտեսական ներփակ ու ամփոփ պայմաններում: Այս իրողությունն ի մասնավորի վերաբերում է հիշյալ շրջաններին:

Հայաստանի տնտեսական կյանքում խիստ կարևոր էր լեռնային հարթավայրերի ու գետահովիտների նշանակությունը, քանի որ նրանցով էին բավարարվում երկրի բնակչության տնտեսական կարիքները: Հիշյալ հովիտներից հատկապես նշանակալից էր Արածանիի գետահովտի, մասնավորապես՝ Մշո կամ Տարոնի դաշտի դերը:

Մշո դաշտը սկսվում է Նեբրովթ ու Գոռող լեռնագագաթների ստորոտից՝ ձգվելով նախ հյուսիս-արևմուտք, ապա՝ արևմուտք: Այն ընկած է Հայկական Տավրոսի և Քոսուրի լեռնաշղթաների միջև⁷: Մշո դաշտը եղել է հայ ժողովրդի տնտեսական և հոգևոր կյանքի կենտրոններից մեկը: Հնագիտական հետազոտությունները ցույց են տվել, որ դեռևս մ. թ. ա. III հազարամյակում այստեղ բարձր զարգացման է հասել երկրագործական մշակույթը: Այդ տեսակետից այն Առաջավոր Ասիայի հնագույն կենտրոններից է⁸: Ժողովրդի մեջ պահպանվել են գրավոր և բանավոր բազմաթիվ ու բազմազան ավանդություններ, զրույցներ, որոնցում գովերգվել են Մշո դաշտը և առհասարակ ողջ Տարոնի բնական հարստություններն ու հոգևոր մշակույթի արժեքները: Այն, ինչ գտնվում է Տարոնում, թանկ ու նվիրական է միջնադարյան յուրաքանչյուր հեղինակի համար. «...երկիրս բարի, վայրք անուշադ, ջուր բազում, և երկիր դաշտ և շուրջանակի լերամբ պարսպեալ

7 Մ. Միրախուրյան, նկարագրական ուղևորութիւն, էջ 33; Ն. Սարգիսյան, Տեղագրութիւնք, էջ 225:

8 է. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 26—27:

և բազում ամրոցս. և երկիր խոտաբուխ և մայրաբուխ. և որ-
պէս մանանայն, որ յերկնիցն իջանէր, և աստ իջանէ ի վերայ
անտառացս, զոր գազպէն կոչեմք»⁹:

Մշո դաշտի հետ կապված է հեթանոսական ժամանակ-
ներում ծագած և հայ ժողովրդի մեջ մինչև վերջերս հարատե-
ված մի ավանդութիւնն էս. Վահագն աստծո սիրուհին՝ գեղեց-
կության, սիրո ու լուսի աստվածուհի Աստղիկը Արածանի գե-
տում գիշերները լողանք էր ընդունում: Նրա զգլխիչ գեղեցկու-
թյամբ տարվելով հայ քաջերն անհագ ցանկությամբ փորձել
են տեսնել աստվածուհու մերկութիւնը և խարույկներ վառել
շրջակա լեռների լանջերին: Սակայն անողոր աստվածուհին
լողանքի պահին դաշտը պատել է մշուշով, որից, ինչպես
ասում են, առաջացել է Մուշ անունը¹⁰: Անկասկած, այստեղ
մենք գործ ունենք միայն ժողովրդական ստուգաբանության
հետ¹¹:

Մշո դաշտը հարթ չէ: Այն բազկացած է բազմաթիւ բլուր-
ներից և իջվածքներից: Դաշտի երկայնքով արևելքից արև-
մուտք է հոսում Մեղ գետը կամ Մեղրագետը (Տարոնոյ գետ),
որը նույնացվել է Քսենոփոնի հիշատակած Տելեբոաս գետի
հետ¹²: Մեղրագետը սկիզբ է առնում Նեբրովթ լեռան արև-
մրտյան լանջերից՝ Նորշեն դյուղի դաշտից: Իր մեջ առնելով
Ծովասարի, Կուրտիկ լեռան ու Քոսուրի լեռնալանջերից հո-
սող գետակները՝ այն ոլորապատույտ հոսում է արևմուտք: Մշո

⁹ Հովհան Մամիկոնյան, էջ 143—144:

¹⁰ Գ. Սրվանձոյանց, Գրոց-բրոց, էջ 71—72:

¹¹ Ենթադրվում է, որ Մուշ անունը կապվում է մուշկերի ցեղանվան
հետ, որոնք հաստատվել են Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս *И. М. Дья-
конов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 223,
ծան. 87*): Ըստ մեկ այլ վարկածի, Մուշ անունը կապվում է խորիտական
*muš-գեղեցիկ անվան հետ (տե՛ս Г. Капанцян, Хайаса-калыбель
армян, этногенез армян и их начальная история. Историко-лингви-
стические работы, Ереван, 1956, էջ 146)*:

¹² *J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. Phi-
lologus, X, Heft 1, Göttingen, 1896, էջ 236: Տելեբոասը նույնացվել
է նաև Եփրատի հարավային ձյուղի հետ (տե՛ս Ксенофонт, Анабасис, пе-
ревод и примечания М. И. Максимовой, М.—Л., 1951, էջ, 281,
ծան. 15)*:

դաշտավայրի արևմտյան մասում Մեղրագետը խառնվում է Արևելյան եփրատին (Արածանին)։ Դրանից 10 կմ արևմուտք, Մշո դաշտն անցնելիս, Արածանին սրընթաց գահավիժում է Դարկոշի անդունդը՝ առաջացնելով այնպիսի ջրային մի կամուրջ, որի տակով հնարավոր է երթևեկը¹³։ Գետի անկման շառաշի պատճառով այս վայրը կոչվում է Գուռգուռա։

Տարոն գավառը գտնվում էր պատմական Հայաստանի գրեթե կենտրոնում։ Ըստ VII դ. հեղինակ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի», այն մտնում էր Տուրուբերան նահանգի մեջ և այնքան նշանավոր էր, որ ողջ նահանգը հաճախ կոչվում էր «Տարոնոյ աշխարհ» կամ «կողմն Տարոնոյ»։ Տարոնը Տուրուբերանի երրորդ գավառն էր¹⁴։ Այն հյուսիսից սահմանակից էր Արշամունիք և Հարք, արևմուտքից՝ Հաշտյանք, հարավից Սանասունք, Ասպակունյաց ձոր, Խուֆ և Սալնո ձոր գավառներին։ Արևելքից Տարոնի սահմանն անցնում էր Բզնունիք գավառով։ Տարոնի արևմտյան մասը կազմում էր Պալունիք փոքր գավառը։ «Աշխարհացոյցը» թեպետև չի հիշատակում, բայց, ըստ Զենոբ Գլակի, այն մտնում էր Տարոնի մեջ¹⁵։ Փալստոս Բուզանդը Պալունիքից արևմուտք գտնվող Արշամունիքը ևս մտցնում է Տարոնի կազմում¹⁶, որը, սակայն, Ղազար Փարպեցին համարում է առանձին գավառ¹⁷։ Ասպակունիք գավառը, նույնպես, կազմել է Տարոնի մասը։ Հիշյալ շրջանները, ինչպես տեսնում ենք, աշխարհագրական առանձին միավորներ էին։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ստեղծված Տարոնի իշխանության սահմանները մի քանի անգամ գերազանցում էին բուն Տարոն գավառի սահմաններին։ Նրան էին միացվել նշված գավառներից շատերը։ Այս մասին կխոսվի հետագայում։

13 Գ. Մովսեսյանց, Գրոց-բրոց, էջ 71; Липа, Армения, էջ 227—228։

14 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 107։

15 Հովհան Մամիկոնյան, էջ 79, հմտ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 18։

16 Փալստոս Բուզանդ, էջ 127։

17 Ղազար Փարպեցի, էջ 149, հմտ. նաև Н. Адонц, Армения, էջ 311։

Մովսես Խորենացու երկում պահպանված ավանդության համաձայն, Տարոն անվանումը ծագել է այնտեղ բնակություն հաստատած Նոյի ողորի Տարբանի անունից¹⁸։ Հիշյալ ավանդությունը Սիմասարի (որը կազմում է Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի կենտրոնական մասը) անունը բխեցնում է Սեմից, իսկ Տարոնի Ցրոնք տեղանունը ստուգաբանում է իբրև Տարբանի որդիների միմյանցից բաժանվելու (ցրվելու) վայր¹⁹։ Իրականում Տարոն անունը կապված է Տավրոս (հուն. Ταύρος) լեռնաշղթայի անվան հետ²⁰, որը նշանակում է ցուլ²¹։ Տավրոս անվանումից ծագել է հայկական Տուրուբերան կամ Տաւրոյ բերան նահանգի անունը²²։ Պատմահոր հաղորդած ավանդությունը, որոշ առումով արժեքավոր է, քանի որ աշխարհագրական հիշյալ միջավայրում ընթացել է հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, ուր գեռես մ. թ. ա. XII—XI դդ. ստեղծվել էր հայկական հնագույն ցեղային միությունը՝ Արմե-Շուպրիան²³։ Մովսես Խորենացուն ծանոթ ավանդությունը կարելի է դիտել իբրև այդ պատմական պրոցեսի յուրահատուկ արտացոլում։ Այս տեսակետից, սակայն, շատ ավելի կարևոր է մեկ ուրիշ ավանդություն, որը դարձյալ պահպանվել է պատմահոր երկում։ Ըստ այդմ, Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի որդիները՝ Ագրամեկեքն ու Սանասարը, սպանում են իրենց հորը, փախչում գալիս են Հայաստան։ Հայերի նախնի Սկայորդին Սանասարին բնակեցնում է երկ-

18 Մովսես Խորենացի, էջ 26։

19 Նույն տեղում։

20 Ըստ Ղ. Ինճիճյանի (տե՛ս Ստորագրություն, էջ 90), Տարոնը հայերեն բառ է, որի անունով պետք է կոչված լինեն Տավրոս լեռը։ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ հույներն այն հաբմարեցրել են իրենց Տավրոսին կամ Տորոսին։ Գ. Ղափանցյանը (տե՛ս Χαΐαα, էջ 184), Տարոնը բխեցնում է ուրարտական Taranu-ից, որը, սակայն, նույնանում է ոչ թե Տարոնի, այլ Դարոյնքի հետ։

21 Н. Адохц Армения, էջ 308—309, 311, ծան. 1։

22 Նույն տեղում, էջ 303—309։

23 Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊՐ2, 1958, № 3, էջ 59—72։

րի հարավ-արևմտյան կողմում՝ Ասորեստանի սահմաններին մոտ, որի սերունդն աճելով ու բազմանալով լցնում է Սիմ կոչված լեռը²⁴:

Խորենացուց բացի, ասորի անապատական Մար Ավգինի վարքում (IV դ.) ևս հանդիպում ենք այս պատմությանը. «Սենեքերիմի որդի Շարասարը (Սանասարը) նինվեում իր հորն սպանելուց հետո փախել ու եկել հաստատվել էր այս վայրում ու հիմնել Սարգուգա քաղաքը»²⁵:

Գրավոր սկզբնաղբյուրների հիշատակությունների համաձայն, վաղ ժամանակներից Տարոնի մի մասին Ողական ամրոցով տիրում էր Սևկունյաց նախարարական տոհմը²⁶: Սևկունիների մասին քիչ գիտենք: Ըստ ավանդության, նրանց նախահայրը Սլաք անունով մեկն էր, որին հայոց թագավոր Վաղարշակը (որը նույնանում է Տրդատ Ա-ի (63—88) հետ) նշանակել էր լեռը պահպանելու²⁷:

Տարոնի արևմտյան մասն Աշտիշատ կենտրոնով Վահեվունիների քրմական տոհմի տիրույթն էր²⁸: Մինչև IV դ. սկիզբը՝ մինչ քրիստոնեության պետական կրոն ճանաչվելը, Աշտիշատը հեթանոսական Հայաստանի պաշտամունքային

24 Մովսես Խորենացի, էջ 70:

25 Հ. Մելիքյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 80:

26 Մովսես Խորենացի, էջ 228; հմմտ. Н. Адонц, Армения, էջ 310: Սևկունիները նույնացվել են խեթական աղբյուրներում հիշատակված Šala (Saik) ռազմիկ ցեղի հետ (տե՛ս Г. Канакян, Хайаса, էջ 135—136; թեև այս նույնացումը կասկածելի է համարվել (տե՛ս Н. М. Дьяконов, Предыстория, էջ 52):

27 Մովսես Խորենացի, էջ 116: Խոսքն, անկասկած, Հայկական Տավրոսի կենտրոնական մասին է վերաբերում, որը կոչվում էր Սիմսար: Պատմիչի մեկ ուրիշ վկայություն, այն, որ Սևկունիների նահապետն ամրացել էր Ողական ամրոցում՝ ապավինելով Սիմ լեռան բնակիչներին, այդ է հաստատում: Հետագայի պատմիչները (Թովմա Արծրունի և Հովհաննես Դրասխանակերտցի) ևս նույն ձևով են կոչել Սիմսար լեռնաշղթան: Լեռան պահպանություն ասելով Խորենացին նկատի ունի նրա վրա գտնվող կղեսուրների՝ լեռնանցքների հսկողությունը:

28 Նույն տեղում, էջ 122, հմմտ. Н. Адонц, Армения, էջ 310:

կարեւորագույն կենսորոնն էր: Այնտեղ Հայաստանի պանթեոնի գլխավոր աստվածներ Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի պատվին կառուցվել էին տաճարներ²⁹: Աշտիշատից բացի, մյուս վայրերում նույնպես տաճարներ էին հիմնվել³⁰:

Կրոնական կենտրոններից բացի, տաճարները երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքի կարեւորագույն օղակներն էին, որը պայմանավորված էր նրանց ընդարձակ հողատարածություններով, դրանց վրա աշխատող ձեռքերով, շարժական ունեցվածքով և ռազմական ուժով³¹:

Այս ամենի սեփականատերը Վահագնիների քրմական տունն էր՝ քրմապետի գլխավորությամբ: Վերջինս նաև երկրի կրոնական առաջնորդն էր ու, ինչպես ենթադրվում է, վարում էր արքունիքի կարեւորագույն գործակալություններից՝ մեծի դատավարությունը, այսինքն՝ դատական գործը³²: Ինչ խոսք, քրմական դասի և թագավորական իշխանության շահերը ընդհանուր էին և նրանք գործում էին փոխհամաձայնությամբ:

Տարոնում Սևկունիների փոխարեն հաստատվեցին Մամիկոնյանները: Այնտեղ նրանց հիմնվելու ստույգ ժամանակաշրջանն անհայտ է: Ըստ Մովսես Խորենացու, հայոց Տըրդատ թագավորն իր դեմ ընդվզած Սևկունիներին Մամիկոնյանների ջանքերով հնազանդեցրեց և իբրև փոխատուցում՝ նրանց տիրույթները շնորհեց վերջիններիս³³: Պատմահոր հիշատակած Տրդատը նույնական է Տրդատ Բ-ի հետ (216—252(3)³⁴: Այս վկայության ստուգության դեպքում կարելի է կարծել, որ Տարոնը Մամիկոնյաններին է անցել III դարի առաջին կեսին: Տարոնը Մամիկոնյաններին է տրվել արքու-

29 Ագաթանգեղոս, էջ 421—422:

30 Հովհան Մամիկոնյան, էջ 79:

31 *Տէս Ա. Գ. Периханян*, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.

32 *Н. Адонц*, Армения, էջ 447:

33 Մովսես Խորենացի, էջ 228—229:

34 Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Բ, մաս Ա, Երկեր, Կ. Բ, Երևան, 1978, էջ 94:

նիրում երկրի ռազմական ուժերի հրամանատարի՝ սպարապետության գործակալությանը նրանց կողմից գլխավորելու դիմաց, քանի որ, ինչպես հայտնի է, նրանց տոհմային՝ «սեպհական» տիրույթը Տայք նահանգն էր։ Տարոնն այսպիսով, Մամիկոնյանների պայմանական կամ «ձեռական» տիրույթն էր, որը հետագայում թագավորական իշխանության թուլության շնորհիվ վերածվեց ժառանգականի³⁵։

Տարոնում տիրույթներ ունեին նաև Արշակունիների թագավորության արքունիքում մեկ այլ կարևոր պաշտոն ստանձնած հայր մարդպետները³⁶, որոնց վստահվել էր արքունիքի և կանանոցի, ինչպես նաև՝ ամրությունների, բերդերի, զանձների ու կալվածքների վերահսկողությունը³⁷։

Տրդատ Գ թագավորի օրոք (298—330) IV դ. սկզբին քրիստոնեությունը Հայաստանում ճանաչվեց պետական կրոն։ Նրա տարածման համար տակավին նախորդ դարում որոշակի հոգ էր նախապատրաստվել։ III դ. սկզբներից Տարոնում և հարավային Հայաստանում զգալի էր քրիստոնյա քարուղիչների գործունեությունը։

Նոր կրոնը ծագելով իբրև ճնշվող դասակարգի դադափարախոսություն, աստիճանաբար կերպարանափոխվելով՝ դարձավ ֆեոդալական շահագործմանը սատարող ուսմունք։ Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը նշանավորվեց հեթանոսության դեմ անդիջում պայքարով։ Վերջինիս պաշտամունքի կենտրոնները կա՛մ փոխարկվեցին քրիստոնեական սրբավայրերի, կա՛մ նրանց փլատակների վրա կառուցվեցին եկեղեցիներ։ Այս սկզբունքով Աշտիշատի և Քարբե լեռան

35 Ս. Նեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում, «Ձեռական իշխանութիւնը» հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1971, № 1, էջ 7—8։

36 Փավստոս Բուզանդ, էջ 117։

37 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մաս Ա, Երկեր հ. Բ, էջ 335։

վրա գտնվող հեթանոսական տաճարների տեղերում հիմնվեցին քրիստոնեական նշանավոր եկեղեցիներ³⁸։

Նախկին կրոնի ջատագույններ Վահևունիները դուրս մղվեցին երկրի քաղաքական կյանքից՝ իրենց տեղը զիջելով Գրիգոր Լուսավորչին և նրա տոհմի ներկայացուցիչներին։ Լուսավորչի տոհմը տիրացավ Վահևունիների սեփականությանը³⁹։ Հին ուժերը, սակայն, իրենց դիրքերը դյուրությամբ չէին զիջում։ Այդ առումով Տարոնը փաստորեն դարձավ նրանց ու նոր կրոնի կողմնակիցների սուր պայքարի ասպարեզ։ Փալստոս Բուզանդի վկայությամբ այնտեղ քրմերը փորձեցին վերականգնել իրենց իրավունքները՝ դավադրություն կազմակերպելով Վրթանես կաթողիկոսի դեմ⁴⁰։

V դարի 30-ական թվականներին հայոց Սահակ Պարթև կաթողիկոսի (388—439) փեսան՝ Համազասպ Մամիկոնյանը ժառանգեց նրա՝ Տարոնում եղած տիրույթը⁴¹։ Մամիկոնյանները, այսպիսով տիրացան ողջ Տարոնին։ Կաթողիկոսը հարկադրված էր իր տիրույթները դատերը կտակել, որովհետև կուսակրոնության դարգացման հետևանքով վերանում էր եկեղեցու պետի գահին ժառանգաբար տիրելու նախկին կարգը։ Այս հանգամանքը, բնականաբար, սպառնում էր կաթողիկոսի հողային սեփականությանը ևս⁴²։ Սահակ Պարթևի կտակով Մամիկոնյանները Բագրևանդում ևս ստացան նրա տիրույթները⁴³։

Հովհան Մամիկոնյանը VI դարի վերջերին Մուշեղ Մամիկոնյանին որակում է իբրև «զտէրն Մշոյ և Խութայ, Տարօնոյ

38 Փալստոս Բուզանդ, էջ 7, 37, 48, 114—115։ Հովհան Մամիկոնյան, էջ 99—100, 110—111։

39 Փալստոս Բուզանդ, էջ 117, հմմտ. *Н. Адоку, Армения*, էջ 310։

40 Փալստոս Բուզանդ, էջ 7—8։

41 Ղազար Փարպեցի, էջ 37—38։

42 Ս. Նրեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը, էջ 7։

43 Ղազար Փարպեցի, էջ 37, հմմտ. *С. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963, էջ 209։

իշխանն և Սասնոյ»⁴⁴։ Այս հաղորդումը, հավանաբար, շահադանցություն չէ։ Այլ տվյալներից հայտնի է, որ Մամիկոնյանների տիրույթների սահմանները ընդարձակվել էին Տարոնից ու ընդգրկել հարևան շրջանները։ Այսպես, 654 թ. հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու (639—654) մահից հետո, նրա փեսան՝ Համադասպ Մամիկոնյանն (654—661) իր աներոջ պաշտոնը սահմանելուց բացի, ըստ երևույթին, տիրեց Բզնունիք գավառին⁴⁵։ Իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության տարիներին (661—685) Մամիկոնյանները տիրույթներ ձեռք բերեցին Արագածոտն գավառում՝ ուր կառուցեցին Արուճի եկեղեցին⁴⁶։

Այսպիսով, Մամիկոնյանները երկրի քաղաքական կյանքում խաղում էին առաջնակարգ դերերից մեկը։ Դրան նպաստում էր նրանց տնտեսական հզորությունը, ռազմաքաղաքական գործունեության բազմադարյան ավանդույթները, չիսամբող փառքը (Մամիկոնյաններն ունեին Հայաստանում երևան գալու իրենց առասպելը) և հավանաբար նաև կուլտուրական ընտրախավին պատկանելը։

Բ. ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱԿԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՏԱՐՈՆԸ

640 թ. աշնանը արաբական ուժերը Բաղեշի լեռնանցքով ներխուժեցին Տարոն⁴⁷։ Այդպես սկսվեց Հայաստանի նվաճումը, որը տևեց կես դարից ավելի։ Համառ ու անդիջում դի-

⁴⁴ Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, էջ 158-ի ծանոթագրությունը։

⁴⁵ Հ. Մամ. C. Toumanoff, Studies, էջ 213։

⁴⁶ Առնո, էջ 15։ Գ. Հովսեփյան, Քարտեզ հայ վիճագրության, Վաղարշապատ, 1913, տախտակ Զ։ Հ. Մամ. նաև Н. А. Орбели, Багаванская надпись 639 года и другие армянские ктиторские надписи VII века. Избр. труды, Ереван, 1963, էջ 401—404։

⁴⁷ Հովհան Մամիկոնյան, էջ 285—286, Հ. Մամ. նաև՝ М. Ghazarian, Armenien unter der Arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, էջ 16—17; Հ. Մանանդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ), Երկեր, հ. Բ, էջ 509—513։

մադրությունն անկարող էր թշնամուն կասեցնել: Արաբներն իրենց գերակշիռ ռազմաուժով հաղթանակի հասան: VIII դարի սկզբին (701 թ.) Մուհամմադ իբն Մարուանի (693—709) արշավանքներից հետո, Հայաստանը նվաճվեց⁴⁸: Երկրի պատմության մեջ սկսված այս շրջանը հայտնի է արաբական տիրապետության ժամանակաշրջան անունով:

Արաբական տիրապետությունը խիստ բացասաբար ազդեց Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի վրա: Մահմեդական կրոնական մոլուցքով տոգորված՝ արաբները խողխողում, գերեվարում և ունեղրկում էին բնակչությանը, ոչնչացնում ժողովրդի ստեղծած արժեքները: Կասեցվում էր երկրի տնտեսական զարգացումը: Այս ամենով հանդերձ, արաբները նվաճված երկրների սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին ու սեփականության ձևերին միանգամից հասու չլինելով՝ անգիտանում էին վերջիններիս փոփոխության համար ու զոհանում միայն հարկային քաղաքականությամբ⁴⁹: Սրանով է բացատրվում հայ ֆեոդալների հողային ժառանգական իրավունքը խալիֆայության կողմից ճանաչելու փաստը, որը բխում էր մահմեդական իրավունքի սկզբունքներից: Դրանց համաձայն, նվաճումներն առհասարակ կարող էին կատարվել բռնությամբ կամ խաղաղ ճանապարհով: Եթե զենքով նվաճվող ժողովուրդներին որևէ առանձնաշնորհում կարող էր շտրվել, ընդհակառակը, խաղաղությամբ հնազանդվածները երբեմն ստանում էին անձի, ունեցվածքի, հավատի ապահովության իրավունք: Վերջինս ուժի մեջ էր մտնում արաբների կողմից տրված յուրատեսակ պայմանագրերի ու արստնագրերի շնորհիվ, որոնք արաբական աղբյուրներում հայտնի են աման, ահդ, շարք⁵⁰, իսկ

⁴⁸ Ղևնդ, էջ 19—20:

⁴⁹ Е. А. Беляев, Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, М., 1966, էջ 141:

⁵⁰ J. Schacht, Amān, Encyclopédie de l'Islam (այսուհետև՝ EI) t. I, Leide—Paris, 1960, էջ 441—442, նույնի 'Ahd, նույն տեղում, էջ 263: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի իրավական դրության մի շարք հարցեր քննարկվել են Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հոդ-

հայկականում՝ գիր, երգման գիր և այլ անուններով: Այդ իրավունքը կարող էր ձեռք բերվել նաև բանավոր համաձայնությամբ:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանված պայմանագրերի ու շնորհագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս երկու կողմերի որոշակի պարտավորությունները: Հայ իշխանները հիմնականում պարտավորվել են արաբներին հարկ վճարել, մահմեդականներին հյուրընկալել, օգնել նրանց, խորհուրդներ տալ և այլն: Սրանց դիմաց հաճախ երաշխավորվել է նրանց հողային սեփականության իրավունքն ու անձի, գույքի, կրոնի ապահովությունը: Ըստ Բալադուրու, 640 թ. արաբ զորավար Իյադ իբն Ղանմը և 654 թ. Հաբիբ իբն Մասլաման հաշտության պայմանագրեր էին տվել Կարինի, Անձեացիքի, Խլաթի, Մոկբի, Արճեշի, Ապահունիքի, Բաղրևանդի, Վասպուրականի իշխաններին⁵¹: Նշված վայրերից շատերը սահմանամերձ էին Տարոնին: Վերջինս բացառություն չի կազմել ու, թեպետև այդ մասին վկայություն չկա, բայց անտարակուսելի է, որ նրա իշխանները նույնպես պայմանագրեր են ստացել՝ ապահովելով իրենց հողատիրական իրավունքը: Հիշյալ պայմանագրերն իրենց ուժը պահպանել կամ վերականգնվել են հետագայում ևս:

Խալիֆայության գերիշխանության ժամանակաշրջանում Հայաստանը պահպանեց իր ռազմական ուժերը: Հայ իշխաններն ունեին իրենց սեփական զորամիավորումները, որոնք հայոց իշխանի կամ հայոց սպարապետի հրամանատարությամբ պարտավոր էին կռվել արաբների թշնամիների՝ հիմնականում բյուզանդացիների ու խաղարների դեմ: Հայոց

վածներում՝ Հայ-նախարարների հողատիրական իրավունքները VII—IX դդ. ըստ խալիֆայության պայմանագրերի, ՊԲՀ, 1974, № 4, էջ 20—31, VIII—IX դդ. մահմեդական իրավունքը՝ վաղ միջնադարյան Հայաստանի ուսումնասիրության աղբյուր, ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 75—88, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «Լրաբեր»), 1975, № 4, էջ 74—83:

⁵¹ Baladhuri, էջ 310, 313—314.

հեծելագործի թիվը հասնում էր շուրջ 15 հազարի: Նրա պահպանության ծախսերը հաճախ խալիֆայությունն էր հոգում⁵²:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանը մտնում էր Արմինիա վարչական միավորի մեջ, որտեղ ընդգրկված էին նաև Արևելյան Վրաստանը և Աղվանքը: Արմինիայի կառավարչի կենտրոնը սկզբում Դվինն էր, հետագայում դարձավ Պարտավը (Աղվանք): Որպես կանոն, Արմինիայի կառավարչությունը տրվում էր միայն մահմեդականին, որի տեղակալը, ըստ էության, հայոց իշխանն էր: Հայոց իշխանի հաստատությունը բացառիկ երևույթ էր ողջ խալիֆայության մեջ և Հայաստանի ինքնուրույնության ապացույց:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում հայոց եկեղեցին նույնպես պահպանեց իր քաղաքական և տնտեսական ուժը: Խալիֆայությունը դարձյալ պայմանագրերի կամ ապահովության գրերի միջոցով ճանաչում էր եկեղեցու թե՛ տնտեսական և թե՛ կրոնական իրավունքը: Եկեղեցին առաջվա նման մնում էր որպես ֆեոդալական խոշոր սեփականատեր, իսկ կաթողիկոսը երկրի քաղաքական կյանքում պահպանում էր իր ազդեցիկ դիրքը: Պետականության չգոյության պայմաններում հայոց եկեղեցին փաստորեն պետական մի շարք կարևոր ֆունկցիաներ ուներ, որոնք էին՝ դատական, հարկային, կրթական, մշակութային և այլն:

Ասվածը, սակայն, պետք է վերապահության մը ընդունել, որովհետև մահմեդականությունն իբրև գաղափարական կարևորագույն ներազդող միջոց, և արաբական գերիշխանության տարածմանը խթանող ուժ, անհանդուրժողականություն էր ցուցաբերում հպատակ այլակրոն ժողովուրդների ու նրանց հոգևոր հաստատությունների նկատմամբ: Այս առումով կրոնական հալածանքները, եկեղեցու ունեցվածքի նկատմամբ ոտնձգությունները սովորական ու տարածված երևույթներ էին, որոնք ստիպում էին հայոց հոգևոր պետերին ընդդիմանալու դրանց: Օրինակ, 703 թ. Մուհամմադ իբն Մարուան

⁵² Սեբեոս, էջ 164; Առնդ, էջ 113, 128:

փոխարքայի հետ նառանում հայոց եկեղեցական պատվիրակությունը բանակցելիս, շոշափում էր հավատի ազատության հարցը⁵³, իսկ մոտավորապես 719 թ. Օմար II (717—720) խալիֆայի հետ կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717—728) քննարկում էր հավատի ազատության, եկեղեցու և հոգևորականների ապահարկության հարցերը⁵⁴:

Թեպետև առանձին դեպքում, օրինակ 813—847 թթ., Հայաստանում նրանց հարկային քաղաքականությունը համեմատաբար տանելի էր, բայց ըստ էության, Աբասյաններին բնորոշ էր հարկային ծանր լուծը: Արաբներն ընդհանրապես հարկերը գանձում էին ըստ ծխերի, բայց 725 թ. Հայաստանում անցկացված մարդահամարից հետո այդ կարգը փոխվեց և դրանց չափը սահմանվեց բնակչության թվաքանակին ու ունեցվածքին համապատասխան⁵⁵: Սրանից դատ, բնատնտեսության տիրապետության պայմաններում հետզհետե նախապատվությունը տրվում էր դրամական հարկային սիստեմին, որը նպաստում էր բնակչության ծայրահեղ աղքատացմանն ու տնտեսական քայքայմանը:

Ղևոնդի վկայությամբ, VIII դարի կեսերին, սահմանելով հարկահանության նոր կարգ՝ ըստ բնակչության շնչի և ունեցվածքի, արաբները հետեողականորեն պահանջում էին վճարել նույնիսկ մեռածների փոխարեն⁵⁶: Յուրաքանչյուրի պարանոցին կապարե կնքված նշաններ կախելով, նրանք կարողանում էին որոշել հարկ վճարելուց խուսափողներին: Հարկերը գանձվում էին հարկատուներին ամենախիստ տանջանքների ու խոշտանգումների ենթարկելով: Մանսուր խալիֆայի օրոք (754—775) դրամի պակասը, ժողովրդի անվճարունակ լինելը, հարկահանների դաժանությունները ստիպում

53 Ղևոնդ, էջ 28—31:

54 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 68:

55 Ղևոնդ, էջ 100—101: Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 258:

56 Ղևոնդ, էջ 127:

էին շատ շատերին թողնել հայրենի տները և պատսպարվել դժվարամատույց վայրերում⁵⁷։

VIII դարի կեսին (750 թ.) խալիֆայության մեջ ծայր առած գահակալական պայքարն ավարտվեց Աբասյանների հաղթանակով։ Ի տարբերություն նախորդ՝ Օմայան հարստության, որը զուտ արաբական էր, և նրանց օրոք երկրի քաղաքական կյանքին կարող էր մասնակցել միայն արաբը, Աբասյան հարստությունը դարձավ համամահմեդական ու այդ իրավունքն արտոնվեց մահմեդականին՝ առանց նրա ազգային պատկանելությունը հաշվի առնելու⁵⁸։ Աբասյանների պետական-քաղաքական ծրագիրը տարբեր դավանանք ու շահեր ունեցող ժողովուրդներին մեկ միության մեջ համախմբելն էր։

Պետությունը տնտեսական լուրջ դժվարությունների հանդիպեց, երբ նրանից որոշ երկրներ անկախացան⁵⁹։ Դրա հետևանքով նվազեցին պետական եկամուտները։ Խալիֆայությունը մշտապես դրամական կարիքի մեջ էր նոր մայրաքաղաք Բաղդադի հիմնադրումից ի վեր (762 թ.), ինչպես նաև խալիֆաների շուրջ ու ցուփ կենցաղի հետևանքով։ Աբասյանները երկրի տնտեսական այս դժվարությունները փորձեցին հաղթահարել հպատակ ժողովուրդների հարկային կեղեքումներով։ Բնակչության մի մասը հարկային վճարումները կատարելու համար ստիպված էր իրեն վաճառել։ Այս երևույթը հավանաբար տարածում էր գտել, քանի որ 768 թ. Պարտավի եկեղեցական ժողովը դրան հատուկ ուշադրություն էր դարձնում, իսկ նման քայլ կատարողներին՝ նդովում⁶⁰։

Արաբների հարկային կեղեքումը հիմնականում տարածվում էր արտադրող դասակարգի՝ գյուղացիության վրա։ Այդուհանդերձ հայ ազնվականությունը՝ աշխարհիկ թե հոգևոր,

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 135—137։

⁵⁸ P. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, էջ 289; B. Lewis, Abbasids, EI, t. I, էջ 17։

⁵⁹ B. Lewis, Abbasids, էջ 18։

⁶⁰ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 11։

պարբերաբար զանազան թանկարժեք ընծաներ էր նվիրաբերում նրանց: Թեպետև մահմեդական իրավունքը ճանաչում էր եկեղեցու և հոգևորականության ապահարկությունը, բայց դա չէր խանգարում, որ նշված ժամանակաշրջանում հարկերի վճարման նպատակով վաճառքի հանվելու եկեղեցու ունեցվածքը: Վերոհիշյալ եկեղեցական ժողովը ևս ծանրանում էր այս հարցին և եկեղեցու ունեցվածքը հռչակում անձեռնամխելի ու խստորեն դատապարտում նրա նկատմամբ ոտընձգություն կատարողներին⁶¹:

Հայ աղնվականների՝ արաբներին տրված ընծաներն ավելի էին խորացնում գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը, որովհետև այդ արվում էր փաստորեն նրանց հաշվին: Գյուղացիները, բացի դրանից, հարկեր էին վճարում սեփական ֆեոդալներին և եկեղեցուն:

VIII դ. վերջերին և IX դ. սկզբներին Արմինիան խալիֆայության գանձարանն էր մուծում 13 միլիոն դիրհեմ հարկ, որի մոտավորապես կեսը վճարում էր Հայաստանը: Սրանից բացի Հայաստանը տալիս էր նաև 20 գորգ, 580 կտոր գործվածքեղեն, 10 հազար լիար աղած ձուկ, նույնքան տառեխ, 200 ջորի և 30 բաղն⁶²: Հարկային այս ցուցակի հեղինակը արաբ պատմիչ Իբն Խալկունն է (1332—1406), որն օգտվել է X դարի հեղինակ Ջահշիարիի գրքից, ուր օգտագործված են VIII—IX դդ. նյութերը, հետևաբար, վերոհիշյալ տեղեկությունը դիտվում է հավաստի: Հարկային քաղաքականությունից բացի, երկրի տնտեսական կյանքին ղգալապես ազդեց հայկական ղորաբանակի պահպանության ծախսերի վճարումներից Աբասյանների հրաժարումը:

Հայաստանի քաղաքական սրտհման հետևանքով երկրում ձևավորվել էին տարբեր հոսանքներ: Իրենց ինքնուրույ-

61 Նույն տեղում:

62 Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում: ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր» (այսուհետև «Տեղեկագիր»), Երևան, 1954, № 12, էջ 83; Հմմտ. նաև Ա. Տեղևադյան, Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, «Լրաբեր», 1969, № 2, էջ 53:

նությունն ու անկախությունը սեփական ուժերով ապահովելու անկարողությունը հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալներին երկփեղկել, դարձրել էր հակադիր բևեռներ: Նրանք սուր մըրցակցության ու պայքարի պայմաններում ձգտում էին ապահովել երկրի քաղաքական անկախությունը՝ այստեղ իրենց գերիշխանությունը հաստատած մե՛րթ այս, մե՛րթ այն պետության օգնությամբ:

Հայաստանում արաբական գերիշխանությունը նշանավորվեց հայ ֆեոդալների՝ երկրի ինքնուրույնության պատվարի, դեմ մղված պայքարի ուժեղացմամբ: Այդ քաղաքականությունն իր սուր ծայրով ուղղվեց հատկապես Մամիկոնյանների դեմ, որովհետև նրանք հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի ղեկավարներն ու կաղմակերպիչներն էին և հաջողության հասնելու համար հաճախ ապավինում էին Բյուզանդիային՝ արժանանալով խալիֆայության անվստահությանը: Հայաստանի պատմության նախընթացի մեջ խորամուխ լինելով, բացահայտելի են Մամիկոնյանների բյուզանդամետ կողմնորոշումն ու դրա ակունքները: Հայաստանին տիրելու բյուզանդա-իրանական հակամարտություններն ավարտվեցին 387 թ. նրա քաղաքական առաջին բաժանմամբ: Բաժանման գիծը հյուսիսից հարավ ձգվում էր Կարին-Մծբին ուղղությամբ⁶³: Երկու պետությունների սահմանն անցնում էր Տարոնից արևմուտք: Թե՛ Իրանը և թե՛ Բյուզանդիան սահմանային այս գոտու տարբեր հատվածներում կառուցել էին ռազմաստրատեգիական հեցակետեր, ուր տեղավորել էին իրենց կայազորները: Այս հեցակետերի ղգալի մասը հարավից և արևմուտքից մերձակա էին Տարոնին:

Հարավում՝ Աղձնիքում ընկած էին իրանական Արզն, Քղիմար, Աքբա, Ափում ամրակետերը, սրանց դիմաց՝ բյուզանդական Մարտիրոսպոլիսը, Աթթախը և Փիսը⁶⁴: Տարոնին մոտակա Հաշտյանք և Խորձյան գավառների պահպանությունը ապահովում էին բյուզանդական Կիթաոիճը և Արտալեսը⁶⁵,

63 Н. Адоны, Армения էջ 4:

64 Նույն տեղում, էջ 5—11:

65 Նույն տեղում, էջ 14:

591 թ. Հայաստանի քաղաքական երկրորդ բաժանմամբ Տարոնը Իրանից անցավ Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, ուժեղացավ վերջինիս քաղաքական, մշակութային և դավանաբանական ազդեցությունը:

Հակառակ Մամիկոնյանների, Բագրատունիները հակվեցին դեպի խալիֆայությունը, որը նպաստեց նրանց նկատմամբ արաբների ցուցաբերած վստահության մեծացմանը: Սակայն խալիֆայությունն ի հակակշիռ Մամիկոնյանների, առաջին պլան մղելով Բագրատունիներին, անշուշտ, նպատակ չունեւր վարձահատույց լինել նրանց: Կարևորն այն էր, որ Բագրատունիների միջոցով պայքարելով Մամիկոնյանների ազդեցության դեմ, նա կարեր երկրի նսրսում եղած պայքարը՝ թուլացնելով թե՛ մեկ և թե՛ մյուս նախարարությունը: Այս քաղաքականությունն այնքան հատկանշական էր նրանց, որ անգամ 750 թ., երբ խալիֆայության մեջ բռնկված զահակալական կռիվներում Բագրատունիները հակվեցին դեպի Օմայանները, թվում էր, թե հաղթանակաւ Աբասյանները հաշվեհարդար կտեսնեն նրանց հետ ու կգերադասեն Մամիկոնյաններին, սակայն Հայաստանում արաբների կողմից առաջնությունը դարձյալ տրվեց Բագրատունիներին: Ինչպես հստակ երևում է Հայաստանում իշխած հայոց իշխանների ցուցակից, 753 թ. Մուշեղ Մամիկոնյանի իշխանությունից հետո, հայոց իշխանի պաշտոնը երբեք չտրվեց նրանց: Այն փաստորին դարձավ Բագրատունիների ժառանգական իրավունքը⁶⁶:

Մամիկոնյան ֆեոդալական տունը քաղաքականապես տկարացնելուց բացի, խալիֆայության որոշ ձեռնարկումներ անուղղակիորեն սպառնում էին նրանց տնտեսական դիրքերին: Խալիֆայության համար. առանձնահատուկ նշանակություն ունեւր Բյուզանդիային և խազարներին սահմանակից երկրներում ամրություններ ստեղծելն ու այդ կարևոր կետերն արաբական բնակչությամբ բնակեցնելը: Դա արվում էր իր հիմ-

66 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կազմած հայոց իշխանների ցուցակը, ՊՐՀ, 1964, № 2, էջ 130:

նական թշնամիների դեմ պայքարելու, ինչպես նաև՝ համապատասխան շրջանների բնակչությանը հնազանդ պահելու նպատակով: Արաբա-բյուզանդական տեական ռազմական մրցակցության ողջ ժամանակաշրջանում առաջնակարգ նշանակություն ունեւ սահմանային ամրությունների այն շղթան, որը սկսվում էր Եփրատի ակունքներից և ձգվում մինչև Միջերկրականի ծովափը: Պաշտպանական այս գոտին արաբները կոչում էին Սուդուր: Այն իր հերթին բաժանվում էր երկու՝ Միջագետքը (Սուդուր ալ-Ջազիրա) և Ասորիքը (Սուդուր ալ-Շամ) պաշտպանող մասերի: Առաջինի ապահովության համար կարևոր էին Մելիտենեն (արաբ. Մալաթիա), Սոզոպետրա (Զիբաթրա), Հիսն Մանսուր, Բեհեսնա, Ալ-Հադաս, Մարաշ, Ալ-Հարունիա, Քանիա և Անազարբա (Այն Զարբա) բերդաքաղաքները: Ասորիքի սահմանային գոտու հենակետերն էին Մսիսը, Ադանան և Տարսոնը⁶⁷:

Պաշտպանական տեսակետից արաբների համար ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեին սահմանային այս շղթայի մերձակա կետերը⁶⁸, որոնց մի մասը ոչ միայն արևմուտքից էր մոտեցել Մամիկոնյանների տիրույթներին, այլև հարավից: Հարավում ևս, դարձյալ վերոգրյալ նպատակներով, Մամիկոնյանների կալվածքներին էր սահմանակցվել արաբներով բնակեցված Զազիրա նահանգը, որի առանձին շրջանները կոչվում էին այնտեղ հաստատված ցեղերի անուններով՝ Դիար Ռաբիա, Դիար Մուդար և Դիար Բաքր⁶⁹: Այդ ցեղերն արաբական նվաճումների հենց սկզբից հաստատվելով այստեղ, ընդհուպ մոտեցել էին Տարսոնին և Մամիկոնյանների

67 А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, СПб., 1900, էջ 78—79; G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1966, էջ 128; E. Honigsmann, Al-Thughur EI, Leyden—London, 1929, fasciculus K, էջ 738—739:

68 M. Canard, al-Awasim, EI. t. I, էջ 783—784:

69 Զազիրայի մասին տե՛ս M. Canard, Histoire de la dynastie des Hamdanides, էջ 75—143; նույնի al-Djazira, EI, t. II, Leyde—Paris, 1965, էջ 536—537; G. Le Strange The Lands, էջ 86—114:

հարավային մյուս տիրույթներին ու սպառնում էին նրանց գոյությանը:

Խալիֆայության նշված քաղաքականությունը, բնականաբար, առանց դիմադրական արձագանքի չէր անցնելու տոհմային ֆեոդալական իրավունքի շահերով առգործված Մամիկոնյանների կողմից: Վերջիններս զիտակեցելով երկրի քաղաքական կյանքից իրենց մեկուսանալու վտանգը, ինչպես նաև սեփական հողային տիրույթների նկատմամբ եղած սպառնալիքը, փորձում էին զրանք վերացնել արաբական տիրապետության դեմ ծառանալու ուղիով՝ իրենց պայքարը լծորդելով սոցիալական կեղեքումներից դժգոհ ժողովրդական զանգվածների տրամադրություններին:

732 թ. Մարուան իբն Մուհամմադը նշանակվեց խալիֆայության հյուսիսային մարզերի կառավարիչ: Դվինում իրեն դիմավորելու եկած հայ իշխաններից Վասակ Բագրատունու որդի Աշոտին (732—749) նա ճանաչեց հայոց իշխան⁷⁰: Վերջինիս ընդդիմացան Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյան եղբայրները, որոնք, հավանաբար, նույնպես ձգտում էին այդ պաշտոնին: Աշոտի և Մամիկոնյանների ներհակություններն աստիճանաբար խորանալով՝ վերաճեցին թշնամանքի: Հայոց իշխանը հարկադրված իր հակառակորդներին մեկուսացրեց երկրի քաղաքական կյանքից և աքսորեց Նմեն⁷¹, որտեղ, սակայն, նրանք երկար չմնացին: Ազատվելով աքսորից, Մամիկոնյանները վերադարձան Հայաստան, ուր հակառակորդի հետ որևէ փոխըմբռնման չէին կարող հանգել: Նրանց հակամարտության երկրորդ գրվագն անողոր էր ու անզիջում: Դավիթը, հայտնի չէ թե ինչու, խալիֆայի զիտությամբ մահվան դատապարտվեց: Հայոց իշխանը մեղսակիր էր գրանում: Վերջինս դժվար կացության առջև կանգնեց և անկարող էր այդ պայմաններում իշխել: Նա հարկադրված մեկնեց Ասորիք՝ Մարուանին տեղեկացնելու իրերի վիճակը: Աշոտ Բագրատունու բացակայությունից օգտվելով, Գրիգոր Մամիկոնյանը

70 Ասունդ, էջ 112:

71 Նույն տեղում, էջ 113:

Արմինիայի կառավարիչ Իսհակ իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլիի ջանքերով դարձավ երկրի ռազմական ուժերի հրամանատար և, ըստ էության, վարում էր հայոց իշխանի պաշտոնը։ Աշոտ Բագրատունին Մարուանից (որն արդեն դարձել էր խալիֆա (744—750) ստանալով իր պաշտոնում վերահաստատվելու իրավունքը՝ վերադարձավ Հայաստան⁷²։ Դրանից հետո Գրիգոր Մամիկոնյանի և հայոց իշխանի փոխհարաբերությունները կարգավորվել էին, որը, սակայն, կարծեցյալ էր։ 747 թ. Մամիկոնյան իշխանն իր կողմը ներգրավելով հայ իշխաններից շատերին՝ ապստամբվեց արաբական իշխանության դեմ⁷³։ Ապստամբության հեռանկարի տեսանկյունից կարևոր էր Աշոտի դիրքորոշումը, ուստի Գրիգոր Մամիկոնյանն իր ձեռնարկումը փորձում էր իրականացնել նրա մասնակցությամբ։ Աշոտ Բագրատունին կանգնած էր երկընտրանքի առաջ՝ կամ պիտի մերժեր կամ ընդուներ այդ առաջարկը։ Անձամբ նա հակված էր առաջինին, որովհետև ճիշտ գնահատելով ուժերի հարաբերակցությունը՝ բացառում էր հաջողության հնարավորությունը։ Բայց Գրիգոր Մամիկոնյանը կորզեց նրա համաձայնությունը և հարկադրեց Աշոտին՝ իրեն միանալ⁷⁴։

Ապստամբության ղեկավարները հաստատվեցին Տայքում, բյուզանդացիներին մոտիկ, նրանցից օգնություն ստանալու ակնկալիքով։ Բյուզանդական կայսրությունը խալիֆայությանը հարվածելու պատեհությունը չկորցնելով երբեք, անշուշտ, օգտագործելու էր հայերի ընդվզումը։ Այդ պատճառով նրանց միջև նախապես համաձայնություն էր կայացվել⁷⁵։ Սակայն վճռորոշ պահին Աշոտը լքեց ապստամբներին, թողեց նրանց ճամբարը և հաստատվեց Բագրևանդ գավառի Հազր գյուղում։ Գրիգոր Մամիկոնյանը հետապնդելով նրան՝ ձերբակալեց ու կուրացրեց⁷⁶, որով լուծեց իր եղբոր սպանու-

72 Նույն տեղում, էջ 121։

73 Նույն տեղում, էջ 122։

74 Նույն տեղում։

75 Նույն տեղում, էջ 123։

76 Նույն տեղում, էջ 123—124։ Աշոտի դեմ ըմբոստացած իշխանների մասին Ղևոնդի հաղորդումն անորոշ է ու երկզիմի։ Չնայած դրան, հետադո-

թյան վրեժը: Ապստամբները չընկրկեցին: Նրանք Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորությամբ որոշ հաջողությունների հասան: Մասնավորապես նշանակալից էր նրանց կողմից Կարին քաղաքի գրավումն ու այն իրենց կենտրոն դարձնելը, ուր Գրիգոր Մամիկոնյանը, պատմիչի ասելով, տոնում էր իր հաղթանակը⁷⁷: Սակայն 749 թ. նա հանկարծակի մեռավ:

տողները հարկադրված կառույց են դրանից՝ այլուստ տվյալների բացակայության պատճառով: Ղևոնդը Աշոտից դժգոհ իշխաններից հակառակ հանվան հիշատակում է Գրիգոր ու Դավիթ Մամիկոնյաններին, բայց նրանցից դատ հանդիպում ենք նաև «Սմբատի որդիներ» արտահայտությանը: Այս հանգամանքը ծնել է երկու տարբեր մոտեցումներ: Ոմանք «Սմբատի որդիներին» նույնացրել են Գրիգորի և Դավթի հետ (տե՛ս Ղևոնդի երկին կըցված 42-րդ ծանոթագրությունը, որի հեղինակը Ք. Պատկանյանն է; Ն. Ալիևյան, Ղևոնդ երեց և Մովսէս Խորենացի, Մատենադարանի հետազոտություններ, հ. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 239—240; Ստ. Մելիք-Քալաշյան, Հայաստանը, էջ 305): Իսկ մի քանիսը Սմբատ անունը դիտելով միայն Բագրատունիներին առանձնահատուկ, եզրակացրել են, որ Աշոտին դեմ են եղել թե՛ Մամիկոնյանները և թե՛ Բագրատունիները (տե՛ս Յ. Մալկյալյան, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրությունը, էջ 25—26): Վերջիններս նույնացվել են Սմբատ կուրապաղատի՝ անունները մեզ անհայտ որդիների հետ, որոնք ըստ այս տեսակետի պաշտպանների, միացել են Մամիկոնյաններին ու նրանց նման արտոբվել երկրից (տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 125—127): Հիշյալ ուսումնասիրողները չեն կառել լուրջ Սմբատի անունը կովան ծառայեցնելուց: Նրանց ուշադրությունը բեռնվել է նաև Ղևոնդի տեքստի այն հասցվածին, ուր մեկ հիշատակվում է Դավիթ և Գրիգոր Մամիկոնյաններին՝ նման արտոբվելը, մեկ էլ՝ Սմբատի որդիներին Ասորիքից ազատվելն ու հայրենիք վերադառնալը: Նրան հետևենք Սմբատի որդիներին Մամիկոնյաններից չտարբերողներին, ապա պիտի հաղթահարենք մեծ դժվարություն, այնպե՛ս, թե Ղևոնդը չի զատորոշում նմանը Ասորիքից: Այնուհետև պատմիչի՝ «Մրուան տեղեկացեալ զամբաստանութիւնս զորդոցն Սմբատայ և զորինչ արար ընդ նա Դավիթ եղբայր Գրիգորի» արտահայտությունը նույնպես հիմք է ծառայում «Սմբատի որդիներին» տարբերելու Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններից (տե՛ս С. Toumanoff, Studies, էջ 349, ծան. 39): Վերջապես, Սմբատի որդիները, ինչպես ենթադրվում է, Գրիգոր Մամիկոնյանի հետ հայոց իշխանի դեմ համատեղ պայքարելուց բացի, մասնակցել են նաև նրա կուրաքմանը (տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 126):

77 Ղևոնդ, էջ 124:

Այսպիսով, պատմական այս գրվագը ցայտունորեն հայտանշում է ոչ միայն արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարը, այլ նաև երկրի իշխանական երկու տոհմերի՝ ինչպես նաև միևնույն տոհմի միջև եղած ներհակությունները: Բագրատունիների և Մամիկոնյանների հիշյալ հակամարտություններն ավելի էին խորանում:

Մինչև ե՞րբ էին Մամիկոնյանները տիրում Տարոնին:

Ժ. Լորանը, մատնանշելով Ղևոնդի երկը, կարծիք է հայտնել, թե 747—750 թթ. հիշյալ ապստամբությունից հետո Բագրատունիները Մամիկոնյաններից նվաճեցին Տարոնը, որի առաջին իշխանը դարձավ հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին⁷⁸: Հետագայում, ըստ այս վարկածի, հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին Տարոնից հեռացնելով իր զարմիկներին՝ Սահակի ժառանգներին, այնտեղ հաստատեց Վասակին՝ իր եղբորը⁷⁹: Այս տեսակետը մասամբ որդեգրվել է որոշ հետազոտողների կողմից⁸⁰, թեպետ նաև հերքվել է արդարացի այն պատճառաբանությամբ, որ Ղևոնդի երկում նման եզրակացության համար կովաններ չկան⁸¹: Այսուհանդերձ, առաջադրված հարցը կարոտ է հանգամանալից քննության:

Բերենք Ղևոնդի՝ Սահակին, Սմբատին և Վասակին վերաբերող բոլոր տեղեկությունները: Ըստ պատմիչի, Սահակը 753 թ. (753—770) Արմինիայի կառավարիչ Յազիդ իբն Ուսայդ ալ Սուլամիի (752—754, 759—769, 775—780) կողմից նշանակվեց հայոց իշխան: Նրա հայրը՝ Բագրատը և Աշոտի (Կույրի) հայրը՝ Վասակը եղբայրներ էին⁸²: Հայոց իշխանը, այնուհետև Տրդատ կաթողիկոսի (741—764) հետ բողոքել էր Յազիդի հարկային խիստ քաղաքականության դեմ և ար-

⁷⁸ J. Laurent, L'Arménie, էջ 93:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 94:

⁸⁰ R. Grousset, Histoire, էջ 321; Ս. Կոզյան, Կամսարականները «Տևաբ Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 166—167:

⁸¹ C. Toumanoff, Studies, էջ 324:

⁸² Ղևոնդ, էջ 128:

դշունքի հասել: Վերջինս հեռացվել էր իր պաշտոնից⁸³ (769 թ.): Սահակի մասին Ղևոնդն այլևս ոչինչ չի հաղորդում:

Աշոտ Բագրատունու որդի Սմբատ սպարապետին պատմիչը հիշատակում է 774 թ. արաբների դեմ ապստամբած Արտավազդ Մամիկոնյանին հետապնդողների թվում⁸⁴: Այնուհետև նա անցնում է ապստամբների կողմը և զոհվում կռվի դաշտում: Հայտնի է նաև Սամվել Մամիկոնյանի դստեր հետ նրա ամուսնացած լինելը⁸⁵: Սմբատի մասին մենք այսքանը գիտենք:

Վասակն, իրոք, Սմբատ սպարապետի եղբայրն էր⁸⁶: Անդրադառնալով 774 թ. արդեն սկսված ապստամբությունը և հայ իշխանների տարածայնություններին, պատմիչը գրում է. «Զի նախարարք տանն Արծրունեաց Համազասպ և եղբարք իւր և զօրք նորին մնացին անդէն ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին. և Վասակ որդի Աշոտոյ և որք ի տոհմէ Ամատունեացն և Տրունեաց՝ մնացին անդէն, ոմանք յամուրն բերդի ի Դարիւնս գեօղ և ի ծագն Մակուայ, և ոմանք ի ձորն Արագեղտայ ամրացեալք՝ սփռէին շուրջ զգաւառօքն ի պէտս կերակրոց և անդդէն դառնային յամուրս իւրեանց»⁸⁷: Այնուհետև, Վասակը միանում է Արծրունիներին և Ամատունիներին, նրանց հետ մեկտեղ արշավում Արճեշ՝ թշնամու դեմ կռվելու⁸⁸: Տարոնը Վասակին պատկանած լինելու վարկածին նպաստել է արաբների դեմ Արճեշում (Տարոնին մոտիկ) նրա կռվելու պարագան⁸⁹, որը սակայն, այդ առումով էական չէ:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 136:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 138—139:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 150—151:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 146:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 144: Արդյո՞ք այս վկայությունից կարելի է հետևել, թե Դարոյնքը պատկանում էր Համազասպ Արծրունուն, ինչպես այդ անում է Ժ. Լորանը (տե՛ս J. Laurent, L'Arménie, էջ 99): Դարոյնքը Բագրատունիների տիրույթն էր մինչև այն ժամանակաշրջանը, երբ Աշոտ Մսակերը Կամսարականներից զնեց Արշարունիքը (տե՛ս Ասողիկ, էջ 106):

⁸⁸ Ղևոնդ, էջ 146—147:

⁸⁹ J. Laurent, L'Arménie, էջ 99:

Այնինչ Ղևոնդից վերը բերված վկայությունը համոզում է, որ Վասակ Բագրատունին ոչ թե իշխում էր Տարոնում, այլ Բագրատունիների տոհմական գավառում՝ Կոգովիտի Դարոյնքում: Ավելին, Ղևոնդի մեկ այլ, նույնիսկ անուղղակի տեղեկությունից, երևում է, որ մինչև VIII դարի 70-ական թթ. Տարոնը պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Այսպես, պատմիչը տեղեկացնում է, որ 774—775 թթ. ապստամբությունն սկսվեց Արտավազդ Մամիկոնյանի ելույթով, երբ վերջինըս Կումայրիում ջարդեց արաբ հարկահաններին և հեռացավ ու հաստատվեց Վրաստանում: Դրանից հետո արաբների դեմ պայքարը շարունակեց նույն տոհմից Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը պատմիչի ասելով, «...միաբանեալ ընդ իւր զոմանս ի նախարարացն Հայոց՝ ի բաց եկաց ի հնազանդութենէ Իսմայելի. և գտեալ զոմանս յորդոցն Իսմայելի ի գաւառի իւրում և ի տան իւրում, որք եկեալ պահանջէին ի նմանէ զարիւնս ոմանց սպանելոց ի տոհմէ իւրեանց՝ խողխողէր զնոսա ի սուր սուսերի իւրոյ: Եւ ինքն գաղթէր յամրոցն Արտագերոյ հանդերձ տամբ իւրով»⁹⁰:

Որքան էլ որ Մուշեղ Մամիկոնյանի Արտագերս դալը խիզախ քայլ համարենք և այն դիտենք որպես մարտահրավեր Դվինում ու Կարինում եղած արաբական կայազորներին, այնուամենայնիվ, այնտեղ հաստատվելով, նա նախ ձգտում էր իր ընտանիքի անդամներին ապահովել թշնամու հարձակման վտանգից: Որտեղի՞ց կարող էր Մուշեղ Մամիկոնյանը գաղթել Արտագերս. կամ Տալբից, կամ էլ Տարոնից: Նրա սեփական գավառները կարող էին լինել Տալբն ու Տարոնը⁹¹, քանի որ պատմիչը պարզորոշ նշում է՝ արաբները եկել էին նրա գավառը և ձգտում էին իրենց արյունակիցների սպանության համար վրեժխնդիր լինել: Տալբում, բնականաբար, նա չէր կա-

⁹⁰ Ղևոնդ, էջ 139:

⁹¹ Բագրևանդում ևս Մամիկոնյաններ կային, սակայն պատմիչի ոչինչ հաղորդումից, թե Մուշեղը սկզբում ոչնչացրեց իր գավառի արաբներին, ապա Բագրևանդում եղած հարկահաններին, պարզ է դառնում, որ նրա գավառը և Բագրևանդը չեն նույնանում (տե՛ս Ղևոնդ, նույն տեղում):

քող լինել. արաբների դեմ ապստամբություն նախապատ-
րաստող Մուշեղը չէր կարող ապրել Հայաստանի ծայրագույն
նահանգում՝ կտրվելով երկրի քաղաքական կյանքից: Եթե
անգամ ընդունենք թե Մուշեղը Տաջբում էր, ապա այն ապա-
հովության հուսալի վայր էր, քանի որ մինչ այդ հայ նախա-
րարներից շատերը խուսափելով արաբների հետապնդումնե-
րից, բազմիցս ապաստանել էին այնտեղ: Հետևաբար, հազիվ
թե Մուշեղ Մամիկոնյանը ձգտեր ավելի մոտ լինել նրանց,
այսինքն Տաջբից գալով հաստատվեր Արտագերսում: Այսքա-
նից հետո առավել հավանական է թվում, որ Մուշեղ Մամի-
կոնյանն Արտագերս է գաղթել Տարոնից⁹²: Եվ եթե 774—
775 թթ. ապստամբության ժամանակ Տարոնը դեռևս պատ-
կանում էր Մուշեղ Մամիկոնյանին, հետևաբար, այն VIII դ.
կեսին Բագրատունիներին չէր կարող անցած լինել:

Երրորդ փաստը, որը խոսում է 750 թ. Տարոնը Մամիկոն-
յաններից Բագրատունիներին անցած լինելու կարծիքի դեմ,
հիշատակված 774—775 թթ. ապստամբությունը նրանց իսկ՝
Մամիկոնյանների կողմից ղեկավարելու իրողությունն է: Այս
ելույթն իրավամբ դիտվում է Հայաստանում օտար լծի դեմ
ուղղված երկրորդ հուժկու ընդվզումը 450—451 թվականնե-
րից հետո⁹³: Եթե Մամիկոնյաններն այնքան ուժեղ էին, որ
կարողացան կազմակերպել ու ղեկավարել նման ելույթ, հե-
տևաբար նրանց դիրքերը Հայաստանում դեռևս չէին սասան-
վել ու հազիվ թե կորցրած լինեին իրենց տիրույթները:

Այսպիսով, VIII դարի կեսին Մամիկոնյանները դեռևս
շարունակում էին տիրել Տարոնին: Հիշյալ ժամանակաշրջա-
նում նրա՝ Բագրատունիներին անցնելու վարկածը չի հաս-
տատվում սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով⁹⁴:

92 Հմմտ. նաև Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 524:

93 Նույն տեղում, էջ 525, հմմտ. Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հայաս-
տանը, էջ 339:

94 Հարցին առնչվում են նաև վրաց մատենագրության նյութերը, որոնք
փաստական ու ժամանակագրական խճողումներով հանդերձ, պատմական
ուշադրով հենք ունեն: Դրանցից մեկը հիշատակում է Արշիլ օրոք Տարո-

747—750 թթ. Հայաստանում ծավալված ընդվզումը եղակի ու մեկուսի չէր: VIII դ. ասորի պատմիչ Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրացու տեղեկությամբ, 749—752 թթ. արաբների դեմ ծառացավ Մամիկոնյանների ոլորտում գտնվող Սասունի ազգաբնակչությունը⁹⁵: Շարժումն արժարժեց նփրկերտի արաբների շահատակությունների հետևանքով: Արաբ կառավարիչ Կորե իբն Թաբիտը ձերբակալել էր Կուլաբ գավառի բնակիչներին, նրանցից յոթին մահվան դատապարտել: Հարևան Փիս գավառի բնակչությունը Դադայի որդի Հովհանի ղեկավարությամբ ընդդիմացավ թշնամուն և նրան պարտության մատնեց: 752/753 թթ. Վերին Միջագետքի կառավարիչ Աբդալլահ

նից Բագրատունի երեք եղբայրների Շաքի անցնելու և այնտեղ հաստատվելու մասին. «Աղարնասն կույրի եղբորորդիները (nephews—Գ. Գ.), որոնք հանել էին իրենց հորեղբոր (paternal uncle—Գ. Գ.) աչքերը, երեք եղբայրներով Տարոնից եկան Շաքի և հաստատվեցին այնտեղ՝ Արշիլի թույլտվությամբ»: Մյուսը վերաբերում է դարձյալ Արշիլի մոտ նույն տոհմից միայն Ատրնեբսեհի հիմնավորվելու մասին. «Ապա Աղարնաս անունով մի նշանավոր իշխան..., որը Աղարնաս կույրի թոռն էր եկավ նրա (Արշիլի) մոտ: Նրա հայրը Բագրատունի էր, որին բյուզանդացիները նշանակել էին հայոց իշխան: Կրուի հարստահարությունների ժամանակ նա երեխա էր, երբ եկավ Կղարչք՝ Գուարամ կուրապաղատի մոտ և մնաց այնտեղ: Նա Արշիլին դիմեց խնդրելով՝ եթե դու կամենում ես ինձ դարձնել քո վասալը, տուր ինձ կալվածք: Եվ նա նրան տվեց Շուլավերը և Արտահանը» (տե՛ս Շ. Դոմանով, Studies, էջ 345—349, Հմմտ. նաև Լ. Մեխիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 195—196):

Վերոհիշյալ երկու տեղեկությունները կարող են վերաբերել Բագրատունիների՝ Վրաստան կատարած տարբեր գաղթերին, որոնք տեղի են ունեցել 749 թ.՝ Աշոտ Բագրատունու կուրացումից մինչև 786 թ.՝ Արշիլի իշխանության վերջն ընկած ժամանակաշրջանը:

Եթե Բագրատունիները գաղթած լինեն 775—786 թթ., ապա տվյալ ժամանակաշրջանում Մամիկոնյաններից Բագրատունիներին Տարոնի անցնելու փաստը մեկ անգամ ևս հաստատվում է: Հակառակ դեպքում, մինչ այդ ժամանակաշրջանը Բագրատունիների՝ Տարոնում գտնվելը պետք է դիտել որևէ պատահական, ինչպես որ VII դ. էր, երբ Վարադտիրոց Բագրատունին անցավ այնտեղ (տե՛ս Սեբեոս, էջ 132):

95 Տե՛ս Ա. Տեր-Անդրեյան, Սասունի 749—752 թթ. անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ, ՊԲՀ, 1971, № 3, էջ 196—202:

իբն Մուհամմադը հարկադրված Հովհանին ճանաչեց իր դավառի կառավարիչ⁹⁶։ Բնորոշ է, որ ապստամբ հայերին միացել էին տեղացի ասորիները։ Այս հանգամանքը ծնել է այն թյուր ըմբռնումը, որը հիշյալ շարժումը դիտում է իբրև ասորական⁹⁷։ Պատմիչի երկում հիշատակված տեղանունների (Կուլաբ, Փիս) քննությունը հաստատում է, որ ապստամբվել է Սասունի բնակչությունը⁹⁸, և հիշյալ շարժումը պետք է դիտել հայ-ասորական միացյալ ելույթ։

Մամիկոնյանների պատմական ճակատագրում վճռորոշ էր 774—775 թթ. արաբների դեմ նրանց գլխավորած ապստամբությունը⁹⁹։ Հիշյալ իրադարձությանը հանգամանալից անդրադառնալու անհրաժեշտությունը չի զգացվում, քանի որ այն քննարկվել է բազմիցս¹⁰⁰։

Շարժումն սկսվեց 774 թ., երբ Արտավազդ Մամիկոնյանը սրախոզիսող արեց արաբ հարկահաններին։ Նրան հետևեց Մուշեղ Մամիկոնյանի ելույթը։ Հաստատվելով Արտագերսամրոցում, վերջինս երկու անգամ վանեց Կարինից և Դվինից իր դեմ եկած թշնամու ուժերին։ Ապստամբների թիվը աճեց և կազմեց շուրջ 5000։ Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ ելույթը գլխավորում էր հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին։ Ապստամբները պաշարեցին Կարինը, ուր ղետեղված էր արաբական կայազորը։ Շարժումն այնպիսի ծավալ էր ընդունել, որ հակառակորդն ի վիճակի չէր Հայաստանում եղած ուժերով այն ճնշել։

775 թ. 30000-ոց բանակով Ամր իբն Իսմայիլը մտավ Հայաստան և հաստատվեց Խլաթ քաղաքում։ Ապրիլի 15-ին

⁹⁶ Chronique de Denys de Tell-Mahré, էջ 46—49.

⁹⁷ Վ. Տաճաշեկ, Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Վիեննա, 1896, էջ 22։

⁹⁸ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Սասունի անհայտ ապստամբությունը, էջ 198—199։

⁹⁹ Ոմանք հիշյալ ելույթը դնում են 771—772 թթ. (տե՛ս С. Toumanoff, Studies), էջ 345։

¹⁰⁰ Տե՛ս Ա. Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը, էջ 321—339; А. Тер-Гевондян, Армения, էջ 105—110 և այլն։

Արճեշի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայերը պարտվեցին՝ կորցնելով շուրջ 1500 հոգու։ Այս հանգամանքը հուսալքեց Կարինը պաշարածներին։ Վերջիններս փորձեցին վճռական ճակատամարտ տալ, որի ելքը հայերի համար դարձյալ անհաջողությամբ վերջացավ։ Դա տեղի ունեցավ նույն տարվա ապրիլի 25-ին՝ Բագրևանդ գավառում։ Մարտում զոհվեցին Մուշեղ և Սահակ Մամիկոնյանները, հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, Վահան Գնունին և այլք։

* * *

Պատմագրության մեջ փորձ է արվել ցույց տալու, թե իբր արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Անդրկովկասի ֆեոդալների ժառանգական սեփականատիրական իրավունքները գրեթե չեն ոտնահարվել, էական տարբերություն է դրվել տեղական արաբ և ոչ արաբ ֆեոդալների հակախալիֆայական ելույթների միջև։ Ընդամիս, նշվել է, որ եթե առաջինները վճռական պայքար են մղել խալիֆայության դեմ՝ անկախության հասնելու նպատակով, ապա վերջինները չեն փորձել թոթափել արաբական տիրապետության լուծը, այլ սահմանափակվել են սոսկ արաբ կառավարիչների հարստահարությունների և ապօրինությունների դեմ ուղղված ելույթներով, կամ իրենց ենթակա շրջանների կառավարումով։ Վերջապես, նման տեսակետ առաջադրող հեղինակը դիտել է տվել, թե գտնվելով խալիֆայության տիրապետության օղակում, Անդրկովկասը զերծ է մնացել «հյուսիսի բարբարոս ցեղերի» ու բյուզանդացիների ասպատակություններից¹⁰¹։

Հայտնի է, որ սկզբնական ժամանակաշրջանում արաբական տիրապետությունը Հայաստանում բավական տանելի էր։ Հայոց եկեղեցին, աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներն օգտվում էին մի շարք արտոնություններից, որոնք վավերացվում

101 См. П. К. Жузе, Мутагаллибы в Закавказье в IX—X вв. («Материалы по истории Грузии и Кавказа» вып. III, Тбилиси, 1937, էջ 184—195)։

էին խալիֆայության և նրանց միջև կնքված տարբեր պայմանագրերով: Հետագայում, սակայն, խալիֆայության կողմից Հայաստանում հարկային լծի ծանրացումը, արաբական ցեղերի դանդաժածային ներգաղթը, երկրի լավագույն հողերի բռնագրավումը, բնակչության հարկադիր արտագաղթը, նախարարների նկատմամբ դրսևորած հալածանքներն ու նրանց ֆիզիկական բնաջնջումը ակնբախ են դարձնում բնակչության բոլոր խավերի նկատմամբ արաբների կիրառած քաղաքականության խստությունը: Դրա հետևանքով էր, որ VIII դարում և հետագայում Հայաստանում բռնկվեցին մի քանի ապստամբություններ, որոնք, հակառակ արդեն հիշատակված կարծիքի, նպատակ ունեին տապալել արաբական լուծը: Անդրադառնալով VIII դարի երկու ապստամբություններին, Ղեվոնդն, օրինակ, պարզ ու որոշակի գրում է. «...յայնժամ խորհեցան ամենայն նախարարք աշխարհիս ընկենոյ զլուծ հնազանդութեանն և ապստամբել և ի բաց կալ ի հնազանդութեանն Խամայելի»¹⁰², կամ «...լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան, և ի բաց կացին ի հնազանդութեանն Խամայելի»¹⁰³: Անգամ ապստամբությանը դեմ եղած հայ նախարարների խմբավորումը ոչ թե բացառում էր արաբական տիրապետության տապալման անհրաժեշտությունն ընդհանրապես, այլ ելնում էր ուժերի հարաբերակցությունից, քանի որ, ըստ նրանց, «...նուազունք են զօրքս մեր ի մէջ բռնութեանն Խամայելի, և ոչ կարեմք զդէմ ունել զօրաց նոցա, և ոչ զերկիր մեր հանել ի բերանոյ վիշապացն»¹⁰⁴:

Ինչ վերաբերում է արաբների կողմից «հյուսիսի բարբարոսների» հարձակումներից Անդրկովկասի «պաշտպանությանը», նշենք, որ Անդրկովկասը դարձել էր արաբ-խաղաղական հակամարտությունների թատերաբեմ¹⁰⁵:

¹⁰² Ղևոնդ, էջ 121:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 138:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 122:

¹⁰⁵ М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, էջ 202—261:

Վերջապես, նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանը, և ընդհանրապես Անդրկովկասը, թեև որոշ չափով ղերծ մնացին բյուզանդական հարձակումներից, սակայն նրանք ենթարկվեցին արաբների ավերիչ ասպատակություններին:

774—775 թթ. ապստամբություն ճնշման և հետագա հալածանքների հետևանքով, հայկական նախարարական տները խիստ թուլացան, իսկ Մամիկոնյան տոհմի անդամները հարկադրված գաղթեցին Բյուզանդիա կամ Վրաստան¹⁰⁶: Նրանց տիրույթները զրկվելով իրենց պաշտպաններից, կանգնեցին արաբներով բնակվելու վտանգի առաջ, որովհետև հենց այս ապստամբությունից հետո, և Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի (786—809) օրոք էր, որ արաբական տարրի՝ Հայաստանում, և առհասարակ Անդրկովկասում, հաստատվելը զանգվածային բնույթ կրեց: Օրինակ, Յակուբին հաղորդում է, թե ինչպես Արմինիայի ոստիկան Յուսուֆ իբն Ռաշիդ ալ-Սուլամին (786—787) Հայաստան գաղթեցրեց Նիդարիների ցեղը, իսկ Յազիդ իբն Մազիադ իբն Զայիդա ալ-Շայբանին (787—788) այստեղ բերեց Ռաբի ցեղը¹⁰⁷: Արաբների բնակեցումը շարունակվեց նաև հետագայում: Հարուն ալ-Ռաշիդի տիրապետությունը թեև զիտվում է Աբասյան պետության հզորության բարձրակետ¹⁰⁸, սակայն հենց այս ժամանակ արդեն երևան եկան նրա թուլության նշանները¹⁰⁹:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում խալիֆայության տիրապետությունն արդեն անկայուն էր: Դա արտահայտվում էր հայ նախարարների հաճախակի դարձած ելույթներով ու խաղարների ասպատակություններով: Բացի այդ, Հայաստանում վերաբնակված արաբական ցեղերի առաջնորդները նվաճում էին հայ ավատատերերի տիրույթները և

¹⁰⁶ Ղևոնդ, էջ 138—139; C. Toumanoff, The Mamikonids and the Liparitids, Armeniaca, Mélanges d'Études Arméniennes, Ile de Saint Lazare—Venise, 1969, էջ 125—137:

¹⁰⁷ Արաբացի մատենագրեր, էջ 110—111; հմմտ. Յ. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունիաց ճիւղագրութիւնը, էջ 36—37:

¹⁰⁸ P. Hitti, History, էջ 300:

¹⁰⁹ B. Lewis, Abbasids, էջ 18:

կենտրոնախույս ձգտումներով փորձում էին երկրում ամրապնդել իրենց դիրքերը: Ահա թե ինչու նրանց հնազանդեցումը խիստ կարևոր էր խալիֆայության համար¹¹⁰:

Խալիֆայությանն ընդդիմադիր այս շարժումներից հատկապես հիշարժան է 794 թ. Աբու Մուսլիմ ալ-Շարիի խռովությունը: Նա անգամ կարողացավ մի քանի ամիս շարունակ պաշարել Դվինը¹¹¹:

Խալիֆայության դեմ ըմբոստացող ուժերից էին նաև VIII դ. վերջերից Հայաստանում հաստատված Զահհաֆյանները: Օգտվելով արաբական տերության, ինչպես նաև Մամիկոնյանների և մյուս հայ նախարարների թուլությունից, նրանք բոլոր միջոցներով փորձեցին երկրում տիրապետող դիրք գրավել: Նրանց առաջնորդ Զահհաֆն ամուսնացել էր Բագրևանդի ճակատամարտում զոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ, տիրել էր Արշարունիք գավառի մի մասին և հավակնում էր ժառանգել Մամիկոնյանների տիրույթի մյուս մասը նույնպես, այսինքն, ինչպես Վարդանն է նշում. «...խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին...»¹¹²: Վարդանի այս վկայությունից մակաբերվել է, թե իբր Զահհաֆն ամուսնանալով Մամիկոնյանի դստեր հետ, տիրեց նրանց սոհմի գրեթե բոլոր կալվածքներին¹¹³, մինչդեռ պատ-

110 П. К. Жызе, Мутагаллыбы, էջ 172—173:

111 Արաբացի մատենագրեր, էջ 111—112:

112 Վարդան, էջ 76:

113 J. Laurent, L'Arménie, էջ 96: Լորանս իր տեսակետը հիմնադրելու համար չնայած վկայակոչում է Մ. Բրոսեի, Collection d'Historiens Arméniens, t. I, S.-Petersbourg, 1874, գրքի XIII էջը, սակայն այնտեղ կարդում ենք. «...le même Vardan mentionne p. 105, un Ismaélite nommé Dchahap, qui avait épousé une fille du prince Mouchegh Mamiconian, lui ayant apporté en dot une grande partie du canton d'Archarounik, situé au centre de la province d'Ararat; նույն Վարդանը (էջ 105) հիշատակում է իսմայելից Զահհաֆ անունով մեկին, որն ամուսնացել էր Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ, և որը նրան որպես օժիտ ավել էր Արշարունիք գավառի մեծ մասը՝ Այրարատ նահանգի կենտրոնում:

Մ. Օրմանյանը կարծում է, թե Զահհաֆի կինը ավելի շուտ պիտի Բագ-

միշը խոստում է Զահհաֆի կողմից Արշարունիքի մի մասին տիրած լինելու, իսկ մյուսին տիրելու մտադրության մասին, որը սակայն չիրականացավ, որովհետև նա հանդիպեց Բագրատունիների դիմադրությանը:

Զահհաֆի այս նկրտումը, հարկավ, իրավական որոշ հիմք ուներ: Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներն արաբական հալածանքներից խույս տալով և ապահովություն գտնելու նպատակով, հաստատվել էին Վասպուրականում՝ Մերուժան Արծրունու մոտ: Վերջինս, սակայն, սպանել էր նրանց՝ պատճառաբանելով «...որպէս թէ ի պատճառս հօրն նոցա եղև աղէսն մեծ...»¹¹⁴ (նկատի ունի արաբների կողմից 774—775 թթ. ապստամբության ճնշումը): Հետաքրքիր է նաև Զահհաֆի հետ ամուսնանալու խնդրում Մամիկոնյան իշխանադասեր շահագրգռվածությունը, քանի որ դրանով կապավիներ նրա ուժին¹¹⁵: Այս փաստն արդեն ակնբախ հաստատում է Մամիկոնյան տոհմի թուլությունն ու քայքայվածությունը¹¹⁶:

774—775 թթ. ապստամբության պարտության հետևանքով Հայաստանի քաղաքական կյանքից Մամիկոնյանների հեռանալը հնարավորություն ստեղծեց նրանց մրցակից Բագրատունիների վերելքի համար: Թեպետ վերջիններս ևս մասնակցեցին հակախալիֆայական այդ ընդվզումներին, բայց շուտով, Բագրևանդի ճակատամարտից շատ չանցած, այնտեղ գոհված Սմբատ Բագրատունու որդիներ Աշոտը (Մսակեր, 790 մոտավ.—826) և Շապուհը, որոնց մայրը ապստամբու-

րատունի լինելը, քանի որ Աշոտ Մսակերն էր, որ Կամսարականներից գնել էր Արշարունիքը, հետևաբար Աշոտի քույրը պիտի ամուսնացած լիներ նրա հետ (Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հ. Ա, Պեյրութ, 1959, էջ 909—910): Այս մոտեցումը չի հաստատվում որևէ սկզբնաղբյուրով:

¹¹⁴ Վարդան, էջ 76:

¹¹⁵ Ուշագրավ է, որ Ն. Ակինյանը Մուշեղի դստեր այս քայլը նաև դիտում է իր հայրական կալվածքները Բագրատունիների ոտնձգություններից զերծ պահելու փորձ (տե՛ս Ն. Ակինյան, Ղեռնդ երէց և Մովսէս Խորենացի, էջ 247):

¹¹⁶ Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 51:

թյան ղեկավար Սամվել Մամիկոնյանի դուստրն էր, ձեռնամուխ եղան իրենց տիրույթների ընդարձակմանը:

Աշոտ Բագրատունու և Շապուհի վաղ շրջանի գործունեությունը չնայած թաղված է անորոշության մեջ, սակայն պարզ է, որ հենց սկզբից նրանք մեծ ջանք գործադրեցին հայկական հողերի միավորման համար: Բագրատունիների այս ձեռնարկումը հաճախ հանդիպում էր Հայաստանում հաստատված արաբ ավատատերերի դիմադրությանը:

785 թ. Ներսեհ Կամսարականի մահվանից հետո Կամսարականները նույնպես վերացան Հայաստանի քաղաքական կյանքից: Աշոտ Բագրատունին «...գանձագին արար ղգաւառն Արշարունեաց յաղգէն Կամսարականաց, և ղարբունիսն ի Կոգովտէ յԱրշարունիս փոխեաց»¹¹⁷: Տիրելով Արշարունիքի մի մասին, նա կանգնեց Զահհաֆի դեմ պայքարելու ուղու վրա, որովհետև, ինչպես արդեն տեսանք, վերջինս տիրում էր այդ գավառի մյուս մասին: Աշոտի և Շապուհի համատեղ գործունեությամբ Զահհաֆը դուրս քշվեց Արշարունիքից: Նրանք գրավեցին Տայքը, Շիրակը և Աշոցքը¹¹⁸:

Աշոտ Մսակերի ջանքերով Գնունիները զերծ մնացին արաբների հետագա հալածանքներից՝ Աղիովիտից գաղթելով Տայք¹¹⁹: Աշոտը չէր կարող ուշադրություն չդարձնել Տարոնին, քանի որ նրա ձեռքբերումով հնարավորություն կստանար կասեցնել իր տիրած շրջաններում արաբական ցեղերի հաստատվելը: Այդպիսով, Բագրատունիների օրավուր աճող ազդեցությունը կտարածվեր նրա հարևան շրջանների վրա, իսկ քաղաքական նպաստավոր իրադրության դեպքում՝ կերաշխավորեր նրանց ակտիվ պայքարն արաբական ղանգվածի դեմ: Վերջապես Աշոտ Բագրատունին Տարոնը կարող էր դիտել իբրև ժառանգական կալվածք, քանի որ նրա մայրը, ինչպես ասվեց, Մամիկոնյան էր:

117 Ասողիկ, էջ 106:

118 Վարդան, էջ 76:

119 Նույն տեղում, էջ 77:

Ե՞րբ կարող էր Աշոտ Բագրատունին գրաված լինել Տարոնը: Այս անցքերի միակ աղբյուրը՝ Վարդան պատմիչը, չի հայտնում այդ թվականը: Յ. Մարկվարտը ենթադրում է, որ Տարոնը պետք է Ջահհաֆյանների դեմ մղված պայքարի շնորհիվ Աշոտ Բագրատունուն անցած լինե՞ր 820-ական թվականներին¹²⁰: Ուրեմն, Յ. Մարկվարտի, ինչպես նաև Ժ. Լորանի կարծիքով, Տարոնը պատկանել է նախ՝ Մամիկոնյաններին, այնուհետև՝ Ջահհաֆյաններին և 820-ական թվականներին անցել Աշոտ Մսակերին¹²¹: Աղբյուրները, սակայն, չեն հաստատում Տարոնի՝ Ջահհաֆյաններին անցած լինելը:

Ջահհաֆի որդին՝ Աբդ ալ-Մալիքը, 813 թ. կարճ ժամանակով Արմինիայի ոստիկան դարձավ¹²²: Շուտով, սակայն, նա պաշտոնազրկվեց և ապստամբեց խալիֆայության դեմ ու ներման արժանանալով՝ հաստատվեց Դվինում: Այստեղ նա իր ուժերը համախմբեց և մոտավորապես հինգ հազարանոց բանակով փորձեց գրավել Տարոնը: Աշոտ Մսակերը վաղօրոք տեղեկանալով Աբդ ալ-Մալիքի նպատակին, նախահարձակ եղավ ու նրան հտ մղեց: Դրանից հետո Դվինի վրա շարժվեց Շապուհ Բագրատունին: Աբդ ալ-Մալիքի վիճակը բավական ծանրացավ: Քաղաքի բնակչությունը դժգոհ նրա շահատակություններից, ապստամբեց ու սպանեց նրան¹²³: Այս դեպքերը տեղի են ունեցել մինչև 820 թ., բայց ոչ 820-ական թվականներին, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանում հանդես էր եկել մեկ ուրիշ Ջահհաֆյան՝ Սավադան¹²⁴: Վարդանը Աբդ ալ-Մալիքի կողմից Տարոնի գրավման փորձի մա-

¹²⁰ J. Markwart, Südarmenien, էջ 294:

¹²¹ J. Laurent, L'Arménie, էջ 102, ծան. 2, Ըստ նրա Վասակ Բագրատունուց հետո Տարոնում հաստատվել էր Ջահհաֆը:

¹²² Արաբացի մատենագրեր, էջ 115, հմտ. նաև Հ. Նալբանդյան, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, «Տեղեկագիր», 1956, № 8, էջ 118; Тизенгаузен, Монеты Восточного халифата, СПб., 1873, էջ 180:

¹²³ Վարդան, էջ 78:

¹²⁴ Հ. Նալբանդյան, Արաբացի ոստիկանները, էջ 118: Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 263:

սին նշում է. «Բայց տունն Ջահապալ գօրացեալ ի Դուին, իբրև հինգ հազարաւ կամեցան գնալ ի Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ...»¹²⁵:

Ուրեմն, 820 թ. առաջ արդեն, Աշոտ Բագրատունին Տարոնը գրաված պիտի լիներ: Տարոնը Բագրատունիներին է անցել VIII դարի վերջերին կամ IX դարի սկզբներին, մինչև 804 թ., մինչ խալիֆայության կողմից Աշոտ Մսակերին հայոց իշխան ճանաչելը:

Այսպիսով, Բագրատունիների կողմից ընդարձակ հողատարածություններ գրավելու փաստը ճանաչելի է դարձնում VIII դ. վերջերից Հայաստանի տնտեսական կյանքում կատարված որակական նոր փոփոխությունը՝ ֆեոդալական խոշոր հողատիրության ձևավորումը, որն աստիճանաբար տարածվեց և զարգացավ: Սակայն այս երևույթը լոկ Բագրատունիների օրինակով չդրսևորվեց: Ընդարձակ հողատարածություններ ձեռք բերեցին Արծրունիները և Սյունեցիները: Ֆեոդալական խոշոր հողատիրությունը տնտեսական նախադրյալներ ստեղծեց համանուն իշխանությունների ձևավորման համար: Վերջիններիս երևան գալու քաղաքական հիմքը պայմանավորված էր Աբասյան խալիֆայության նկատելի դարձող թուլությամբ: Ուշագրավ է, որ Հայաստանում ֆեոդալական իշխանությունները երևան եկան ավելի վաղ, քան խալիֆայության կենտրոնական նահանգներում¹²⁶:

¹²⁵ Վարդան, էջ 78: Մ. Չամչյանը Տարոնի փոխարեն նշում է Տայքը (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 416), սակայն Վարդանի երկի բոլոր հրատարակություններում, ինչպես նաև Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահպանվող ձեռագրերում (№№ 6593, 6714, 8890) հիշատակված է Տարոն և ոչ թե Տայք:

¹²⁶ П. К. Жусе. Мутагаллибы, էջ 171:

ՏԱՐՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Ա. ՏԱՐՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

826 թ. մեռավ հայոց իշխան Աշոտ Մսակերը: Նա ուներ հինգ ուսոր՝ Բագարատ, Դավիթ, Սմբատ, Մուշեղ և Սահակ¹: Հայոց իշխանի մահվանից հետո նրա տիրույթները մասնատվեցին իր ժառանգների միջև:

Սմբատը, որը պատանդ էր տարվել Հարուն ալ Ռաշիդ խալիֆայի արքունիք, հոր մահվան տարում աղատվեց ու վերադարձավ Հայաստան²: Ասողիկը, նրան հետևելով նաև Վարդանը, Աշոտ Մսակերի անմիջական հաջորդ են համարում Սմբատին³: Այս հաղորդումից այն թյուր կարծիքը կարող է ստեղծվել, թե Աշոտին հաջորդած Սմբատը դարձել է հայոց իշխան: Մինչդեռ, Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Թովմա Արծրունին, որոնք ժամանակաշրջանով ավելի մոտ են նրան, քան Ասողիկը, տեղեկացնում են այդ պաշտոնը նրա ավագ որդուն՝ Բագարատ Բագրատունուն անցած լինելու մասին, իսկ Սմբատին վերագրում երկրի ռազմական ուժերի ղեկավարումը⁴:

¹ Վարդան, էջ 78:

² Ասողիկ, էջ 106: Նրան վերագրվել է նաև Ապարաս՝ Աբասի հայր հորջորջումը (տե՛ս նույն տեղում):

³ Նույն տեղում: Վարդան, էջ 79:

⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 64—65; Թովմա Արծրունի, էջ 119:

Վարդան պատմիչը բավական տարտամ մի վկայություն ունի. «...և Դավիթ եղբայրն Սմբատայ շինէ զՕձ բերդ»⁵: Հիշյալ Դավիթն իրավացիորեն նույնացվել է Աշոտի որդու, իսկ նրա կառուցած բերդը՝ Տարոնի համանուն քաղաքի հետ⁶: Անտարակույս, միջնադարում բերդ և քաղաք հասկացություններն իրենց իմաստային առումներով հաճախ նույնական էին: Ն. Ակինյանը վիճարկում է այս տեսակետը և գտնում, որ Տարոնի Օձ քաղաքը Հովհան Մամիկոնյանի վկայությամբ ավելի վաղ ժամանակներից գոյություն ուներ: Նա փորձում է հիշյալ Օձ բերդի, Վասպուրականում գտնվող Օձ ձորի, ուր X դ. Գագիկ Արծրունին կառուցեց իր անվամբ ամրությունը, և վերջապես ավելի ուշ՝ 1581 թ. այնտեղ՝ Վասպուրականում հիշված Օձաբերդի միջև կապ տեսնել⁷: Ավելին, արաբների կողմից Համազասպ և Սահակ Արծրունիների ու նրանց ժառանգների խնամակալությունն ստանձնած Դավիթին, որն այս մասին տեղեկացնող աղբյուրի՝ Անանուն վկայագրի համաձայն, Մամիկոնյան էր, նա համարում է Բագրատունի և նույնացնելով Վարդանի հիշատակած Դավիթի հետ, նրան վերագրում Օձ բերդի կառուցումը Վասպուրականում⁸:

Ն. Ակինյանի մեկնակետը, այս պարագայում, ընդունելի չէ, քանի որ նա փորձում է տարբեր սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները համաձայնեցնել այն դեպքում, երբ նրանք խոսում են միմյանց հետ չառնչվող իրադարձությունների ու գործիչների մասին:

Տեսանք, որ Վարդան պատմիչն անուն առ անուն հիշատակում է Աշոտ Մսակերի որդիներին: Դավիթը նրանցից մեկն էր: Վերջինս խնդրո առարկա բերդը կարող էր կառուցել միայն իր հորը պատկանած և իրեն ժառանգություն հասած

5 Վարդան, էջ 79:

6 Ղ. Ինճինյան, Ստորագրություն, էջ 108; Ղ. Ինճինյանին հետևում է նաև Ղ. Ալիշանը, գրելով. «Օձ բերդ թուի Օձ քաղաք Տարոնոյ» (տե՛ս Վարդան, էջ 79, ծան. 1):

7 Ն. Ակինյան, Ղետնդ երէց և Մովսէս Խորենացի, էջ 269:

8 Նույն տեղում, էջ 260—269:

տիրույթներից որևէ մեկում: Հայտնի են Աշոտի նվաճած շրջանները՝ Տայք, Շիրակ, Աշոցք, Տարոն⁹: Ուրեմն, հենց այս վայրերում պիտի որոնել Օձ բերդը և ոչ թե Վասպուրականում: Փնտրտուքը մեզ դարձյալ տանում է Տարոն և հանգեցնում այն մտքին, որ Վարդանի հիշատակությունը վերաբերում է այնտեղի Օձ բերդին¹⁰: «Գաւիթ... շինէ զՕձ բերդ» դարձվածքը կարելի է ընկալել ոչ միայն բերդի հիմնադրման, ինչպես որ Ն. Ակինյանն է կարծում, այլ թեևս վերակառուցման կամ ընդարձակման, կամ հարդարման և շինեմ բային գրաբարում առանձնահատուկ մյուս իմաստներով¹¹:

Աշոտի երրորդ որդուն՝ Սահակի տիրույթները նույնպես ենթադրաբար մատնանշել են Տարոնում¹²: Այս ենթադրությունն ընդունվել է մի շարք ուսումնասիրողների կողմից¹³: Այդ վարկածի հիմքը ասորի պատմիչ Դիոնիսիոս Տելլ-Մահ-րացու տեղեկությունն է, որը պահպանվել է Միխայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ: Ըստ այսմ, կրոնով հեթանոս և ավազակաբարո Քուրդանների ավանդության համաձայն, ծնվելու էր Մահդի անունով նրանց թագավորը և առաջնորդելու էր իր ժողովրդին: Ըստ պատմիչի, նա ի հայտ եկավ 1140 թ. (Սեւեկյան թ., որ է՝ 829 թ.) ու բնակվեց Քարզավայր լեռներում: Համախմբելով կողոպուտի ու գերեվարության հույ-

⁹ Վարդան, էջ 76, 78:

¹⁰ Հովհան Մամիկոնյան, էջ 181, 286: Բյուզանդական ֆեոդալ եմստաթիոս Բոյիլասի՝ 1059 թ. գրած կտակում հիշատակվում է Օփիդոբունի գյուղը, որը թարգմանաբար նշանակում է օձերի լիս: Վերջինս ըստ Հ. Բարթիկյանի, համապատասխանում է Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեզում հիշատակված Օպիդա կամ Օպիսչալա վայրերին՝ Արտանուշի հյուսիսում (տե՛ս Հ. Բարթիկյան, եմստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի» № 5, Երևան, 1960, էջ 398, 401, 413): Օձեր էլ լեռ բնակավայրը հաղիվ թե նույնանա Օձ բերդին:

¹¹ Տե՛ս նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆԲՀԼ), հ. II, Վենետիկ, 1837, էջ 478:

¹² Հ. Մարկվարտ, Հայ Բաղրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 62:

¹³ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, հ. II, Երևան, 1967, էջ 412: А. Тер-Гевондян, Армения, էջ 133 և այլն:

սով տարված մարդկանց, Մահդին սարսափի մեջ էր պահում Ջազիրայի և Հայաստանի բնակչությանը: Քուրդաններն ավերեցին Բեյթ-Ջաբդեն, Տուր-Աբդինը և, երբ եկան Քարդամի վանքն ու շրջակա գյուղերը կողոպտելու՝ Ջազիրայի կառավարիչ Հասանը նրանց պարտության մատնեց: Մահդին փախավ Հայաստան ու ապաստանեց Աշոտի որդի Իսահակի երկրում: Վերջինս նրան զխատեց և գնաց արաբների դեմ կռուվելու¹⁴:

Այս տեղեկությունը խուռամյան շարժման վերաբերյալ եղած ամենահին վկայությունն է: Քուրդանները նույնանում են նրանց հետ: Բնագրում հիշատակված Իսահակը, որի մոտ փորձեց ապաստանել Մահդին, նույնացվել է Աշոտ Մսակերի որդի Սահակի հետ և ենթադրվել, որ նա իշխել է Տարոնում, քանի որ նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել Բեյթ-Քարեկուի (Բոհտան գետի) շրջակայքում, որը մոտ էր Տարոնին¹⁵: 3. Մարկվարտը ենթադրել է նաև, թե Աշոտ Մսակերը, դեռևս իր կենդանության օրոք, իշխանությունը բաժանել էր որդիների միջև. Տարոնը բաժին էր ընկել Սահակին:

Ինչպես տեսանք, Տելլ-Մահրացու հիշատակած դեպքերը տեղի են ունեցել Բեյթ-Ջաբդեն, Տուր-Աբդին վայրերում, իսկ Քուրդանների բնակավայրերը եղել են Քարդամայի լեռները:

Բեյթ-Ջաբդեն գտնվում է Արևելյան Տիգրիսի աջ ափին՝ Ջազիրե իրն Օմարի շրջակայքում¹⁶: «Աշխարհացոյցը» այն հիշատակում է Բղաբդէ ձևով¹⁷: Տուր-Աբդինը գտնվում էր Բեյթ-Ջաբդեից արևմուտք՝ Մծբինից դեպի հյուսիս: Այն համապատասխանում էր հայկական աղբյուրների հիշատակած Ծաղեքին¹⁸: «Աշխարհացոյցի» հեղինակը Բեյթ-Ջաբդեի և Տուր-Աբդինի մասին գրում է. «Զայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց, (Բալիխ և Խաբուր—Գ. Գ.) եւ լերինս եր-

¹⁴ Chronique de Michel le Syrien, t. III, էջ 50—51.

¹⁵ 3. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղաղբրութիւնը, էջ 62:

¹⁶ Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens publié traduit et annoté par J. B. Chabot, Paris, 1902, էջ 670.

¹⁷ Ս. Նրեմյան, Հայաստանը, էջ 113:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 86:

կու՝ զԿոճ ի-Շնգար, եւ զմիւս լեառն երկայն՝ [Մասիոն] յորում՝ Մարդէ բերդ, եւ Տուռ-Աբդին գաւառ եւ Բզաբդէ [քաղաք]...»¹⁹։

Քարդալան ընկած էր Զաղիրայի շրջակայքում, Արևելյան Տիգրիսի ձախ ափին՝ Բեյթ-Զաբդեի դիմաց²⁰։ Այն մասամբ համապատասխանում էր հայկական Կորդուբ նահանգին, որը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կաղմում էր Զաղիրայի մի մասը և սահմանակից էր Մոկք գավառին։ Ուստի այստեղ պիտի փախած լիներ Մահդին, այլ ոչ թե Տաւրոն, քանի որ վերջինս Քուրդանների կողմից ասպատակության ենթարկված և նրանց ապրած շրջաններից մեկուսացած էր Արզնի (Նփրկերտ) արաբական ամիրայության գրաված տարածքով, մինչդեռ Մոկքը նրանց անմիջապես սահմանակից էր։ Այսպիսով, Տելլ-Մահրացու հիշատակած Աշոտի որդի Սահակը պիտի իշխելիս լիներ Մոկքում²¹։

Ինչպես տեսանք, Աշոտ Մսակերի ավագ որդին՝ Բագարատ Բագրատունին դարձավ հայոց իշխան։ Նա ժառանգեց իր հոր հարավային տիրույթները, որոնց կենտրոնը Տարոն գավառն էր, ուր հիմնադրեց Բագրատունիների առանձին, անկախ ֆեոդալական իշխանությունը։ Խիստ դժվար է ըստ ամենայնի ու համակողմանի վերլուծել Տարոնի իշխանի գործունեությունը՝ նրա քաղաքական բեմեկից մինչև արաբների ձեռքով գերեվարվելը։ Այդ դժվարությունները պայմանավորված են սկզբնաղբյուրների սուղ տվյալներով։ Բացի զրանից, ուշի ուշով քննելով նրանց վկայությունները, տեսնում ենք, որ Տարոնի իշխանի անձն ու գործը երբեմն արժանացել է միջնադարի հեղինակների աչառու գնահատականներին։ Հայ հեղինակների այս մոտեցումը հեշտությամբ կարելի է բացատրել։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 113։

²⁰ Synodicon Orientale, էջ 670։

²¹ Հմմտ. նաև Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 65։ Ն. Ակինյանը ևս Սահակի իշխանությունը դնում է այս շրջանում, բայց ավելի մեծ տարածքով (տես Ն. Ակինյան, Ղևոնդ երէց և Մովսէս Խոյնեացի, էջ 277)։

Տարոնի իշխանութիւնը մինչև IX դ. առաջին կեսը երկրի քաղաքական կյանքում առաջնակարգ դեր ունեւորեալն էր։ Դրանից հետո, այդ դերն անցավ Բագրատունիների հյուսիս-արեւելյան ճյուղին։ Տարոնի իշխանութեան դերի նվազումը այնտեղ արաբների դեմ IX դ. կեսին կազմակերպւած ապստամբութեան պարտութեամբ էր պայմանաւորուած։ Տարոնի Բագարատ Բագրատունու զրսևորած քաղաքական ձգտումներն իրականացան նրա մրցակից ճյուղի ներկայացուցիչ Աշոտ Ա-ի օրոք, երբ խալիֆայութիւնը IX դ. 80-ական թթ. պաշտոնապես ճանաչեց հայոց պետականութիւնը։ Միջնադարի հեղինակներն արտահայտելով հայոց թագաւորութեան քաղաքական շահերն ու նկրտումները, մոռացութեան տվեցին կամ պակաս ուշադրութեան արժանացրին Տարոնի իշխանութեանն ու նրա իշխանին։ Բացի այդ, Բագարատ Բագրատունու անվան շուրջը հանդուցաւորուած անհամակրութիւնները պետք է բացատրել նաեւ նրա կողմից հայոց կաթողիկոս Հովհաննէս Օվայեցուն (833—855) պաշտոնադրկելու, ինչպես նաեւ դերութեան մեջ՝ Սամառայում, առերես մահմեդականութիւն ընդունելու հանգամանքներով։

Արդոյր երբ և ինչպե՞ս Բագարատ Բագրատունին ստացավ հայոց իշխանի պաշտոնն ու տիրեց Տարոնին։ Ոմանք՝ 835 թ.²², իսկ ոմանք 830 թ. են համարել նրա պաշտոնաւորութեան սկիզբը²³։ Վերոհիշյալ երկու թվականները պայմանական են։ Առավել ևս, անհամաձայնական է հայոց իշխանի պաշտոնում Բագարատի բարձրացումը նրա եղբոր՝ Սմբատ

22 Մ. Չամչանց, Պատմութիւն Հայոց, էջ 441։ Իրավացի չէ Մ. Օրմանյանը, երբ Չամչանին քննադատում է այն բանի համար, թէ իբր նա հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունուն վերագրում է ոստիկանի պաշտոն՝ Հոյից հետո (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 930)։ Իրականում Չամչանը խոսում է Հոյի՝ ոստիկանի պաշտոնից հեռանալու և Բագարատի՝ հայոց իշխանի (բնագրում՝ պատրիկի) պաշտոնում նշանակվելու մասին (տե՛ս Մ. Չամչանց, Պատմութիւն Հայոց, էջ 441), M. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris, 1818, էջ 344։

23 Կ. Յուզբաշյան, Բագրատունյաց շրջանի Հայաստանը, էջ 35։

սպարապետի հետ կապելն ու դա նրա ջանքերի արդյունք համարելը²⁴։ Իր եղբոր նշանակմանը նպաստելու համար նա արաբական արքունիքում պիտի վստահություն ներշնչեր, որին կարող էր հասած լինել պատանդության տարիներին։ Այդ դեպքում, սակայն, Սմբատն անձամբ կայսրարեր հայոց իշխանի պաշտոնին համար և այն չէր դիջի եղբորը, և ինքը չէր բավարարվի սպարապետի պաշտոնով։

Ավելի հավանական է կարծել, որ Բագարատը 826 թ. Աշոտ Մսակերի մահվանից հետո դարձավ հայոց իշխան²⁵, իսկ Սմբատը պատանդությունից վերադարձավ և ստանձնեց երկրի ռազմական ուժերի ղեկավարությունը։

Հիշյալ տեսակետի հավանականությունը շոշափելիորեն մեծանում է այն առումով, որ դեռևս իր հոր իշխանության տարիներին ականատես ենք լինում Բագարատ Բագրատունու ձեռք բերած ազդեցիկ դիրքին ու հեղինակությանը, մի բան, որ չի կարելի ասել նրա մյուս եղբայրների վերաբերյալ։

IX դ. առաջին քառորդում (811—813) Երուսաղեմի պատրիարք Թովմայի հանձնարարությամբ խառնի եպիսկոպոս Թեոդորոս Ապիկուռան դիմեց հայերին՝ քաղկեդոնական դավանանքն ընդունելու առաջարկով²⁶։ Նույն ժամանակամիջոցում նրան տեսնում ենք Աշոտ Մսակերի մոտ հանդրվանած, որը թերևս բացատրվի առավել արդյունավետ ու նպատակասլաց գործելու նրա ձգտումով։ Ապիկուռայի դեմ պայքարելու նպատակով Միջագետքից Հայաստան եկավ հակոբիկյան Նանա Ասորի սարկավազը։ Վերջինս հաջողության հասավ, Ապիկուռան հարկադրված հեռացավ Հայաստանից։ Այս տեղեկություններին մեզ ծանոթացնում են Վարդան պատմիչը,

24 Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, էջ 441։

25 Ն. Ալիևյան, Ղեւոնդ երէց և Մովսէս Խորենացի, էջ 270; հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը, էջ 129։

26 Ն. Ալիևյան, Թեոդորոս Ապիկուռա և Նանա Ասորի Հայաստանի մէջ եւ Նանայի Յովհաննու Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 116—119։

Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.) և Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրա-
ցին: Վերջինս հաղորդում է Մխիթայի Ասորու միջոցով²⁷:

Հայաստանում ծավալված դավանաբանական այս պայ-
քարն, անշուշտ, ամենից առաջ քաղաքական շարժառիթներ
ունեն: Բե՛ք քաղկեդոնականները և թե՛ նրանց հակառակորդ-
ները դրսից բացի, երկրի ներսում ևս ունեին իրենց գաղա-
փարակիցները, որոնց միջև համառ պայքար էր մղվում: Ինչ-
պես տեղեկանում ենք, Աշոտ Մսակերի հետ քաղկեդոնական-
ներին ընդդիմացել է նրա որդին՝ Բագարատը: Ընդ որում, նա
այդ պայքարի լուկ մասնակիցը չէր, այլ՝ դրա ղեկավարներից:
Հայաստանում եղած ժամանակամիջոցում նախան հանձնա-
րարություն է ստացել Բագարատից՝ մեկնելու Հովհաննու
ավետարանը²⁸: Վերջինս 817 թ. ավարտել է այդ աշխատան-
քը²⁹: Այսպիսով, կարելի է անվարան ելրակացնել, որ Բա-
գարատը դեռևս իր հոր կենդանության օրոք նշանակալից չա-
փով ազդեցիկ դիրք ուներ և նրան հաջորդած պիտի լիներ
նրանից անմիջապես հետո:

Բագարատի իշխանությունը գրավում էր բավական ըն-
դարձակ մի տարածք: Նրա սահմաններն արևելքում հասնում
էին Վանա լճի ափերին, իսկ արևմուտքում՝ Բյուզանդական
կայսրությանը: Բագրատունիների այս իշխանությունը, բուն
Տարոնից բացի, ընդգրկում էր նրա հարավի Սասուն և Խուֆ

27 Վադգան, էջ 78; Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց,
Մոսկվա, 1860, էջ 53; Chronique de Michel le Syrien, t. III, էջ 33:

28 Բանդարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, է, նախալի Ասորոց
վարդապետի մեկնութիւն Յովհաննու ավետարանին, Վենետիկ, 1920, էջ
5—6:

29 Ն. Ալիեյան, Թեոդորոս Ապիկուռա, էջ 131, 133, 139: Ոմանք ըն-
դունում են մոտավորապես 840 թ. (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հա-
յոց, էջ 441) նույն կարծիքին է նաև Ք. Չրաբյանը (տե՛ս նախալի Ասորոց
վարդապետի մեկնութիւն, ներածություն, էջ Ը), ոմանք՝ 820—826 թթ.

(տե՛ս L. Mariès, Un Commentaire sur l'Évangile de Saint Jean
édigé en arabe (circa 840) par Nonnos (Nana) de Nisibe, conservé
dans une traduction Arménienne (circa 856) REA, t. premier, fasci-
cule 3, Paris, 1921, էջ 287):

գավառները³⁰: Արևմուտքում Տարոնի իշխանության մեջ էր մտնում Հաշտյանք գավառը, որից արևմուտք գտնվող Աշմուշատ գավառը Տարոնի արևմտյան սահմանային շրջանն էր³¹: Աշմուշատից հյուսիս Տարոնի իշխանության մաս էին կազմում Խորձյան և Մանանաղի գավառները: Վերջինովս Տարոնի իշխանությունը սահմանակցվում էր Կարին գավառին: Այս շրջանն ընդհանրապես ռազմաստրատեգիական խիստ կարևոր նշանակություն ուներ արաբա-բյուզանդական մըրցակցության ընթացքում: Տարոնի հյուսիսում Արշամունիք գավառի հարավային մասերը նույնպես ամփոփվում էին Բագրատունիների իշխանության մեջ: Վերջապես, Բագարատ Բագրատունին իշխում էր Վանա լճի արևմտյան ափերին՝ Բզնունիքում, ուր հատկապես խիստ կարևոր էր Խլաթ քաղաքը³²: Խլաթը Տուրուբերան նահանգի կենտրոններից էր և ուներ ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն: Դա հաստատում է Կոստանդին Միրանածինը: Նա գրում է. «Խլիատը... (նաև Արճեշը և Բերկրին—Գ. Գ.) եթե գտնվեն կայսեր ձեռքում, ապա պարսկական զորքը (իմա՝ արաբական) Ռոմանիայի դեմ դուրս գալ չի կարող, որովհետև ամրոցները գտնվելով Ռոմանիայի և Հայաստանի միջև՝ պատնեշի և զորակայանի դեր են խաղում³³: Բագարատ Բագրատունու համար Խլաթի կարևորությունը չէր սահմանափակվում միայն նրա ռազմաստրատեգիական դիրքով: Բանն այն էր, որ 774—775 թթ. Հայաստանում ապստամբությունը ճնշելուց հետո, խալիֆայությունը մեծ թվով արաբների գաղթեցրեց և բնակեցրեց այնտեղ: Նրանք լրջորեն վտանգում էին Տարոնի ինքնուրույնությունը: Խլաթն իր ձեռքում պահելով, Բագարատն իրա-

30 Թովմա Արծրունի, էջ 132—133, 134—135; Հովհաննես Գրատխանակերտցի, էջ 66:

31 Համաձայն Բալազորու Բագարատ Բագրատունին Աշմուշատ գավառում ևս ուներ տիրություններ (տե՛ս Baladhuri, էջ 289):

32 Բալազորին Բագարատին համարում է Խլաթի պատրիկ (տե՛ս Baladhuri, էջ 289):

33 Կոստանդին Միրանածին, էջ 13: Հմմտ. նաև DAI, I, էջ 205:

վունք էր ստանում այնտեղ հաստատված արաբների նկատմամբ և կարող էր կանխել նրանց կողմից իր իշխանությունը սպառնացող վտանգը:

Այսպիսով, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը բավական ընդարձակ տարածք էր ընդգրկում: Այն Բագարատ Բագրատունու գերիշխանության ներքո համախմբված մի շարք իշխանական տոհմերի ֆեոդալական տիրույթների քաղաքական միավորում էր:

IX դ. սկզբին Տարոնի իշխանությունը քաղաքական և տարածքային զարգացման հնարավորության տեսակետից բավական անբարենպաստ պայմաններում էր: Տարոնի իշխանության անկախությանն արեմուտքից սպառնում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Հարավից նրա սահմաններին մերձակա էր Արզնի (Նիրկերտ) արաբական իշխանությունը: Վերջինս առիթը բաց չէր թողնում Տարոնին հարվածելու: Հայկական այս իշխանությունը վտանգում էին նաև Վանա լճի առափնյա շրջաններում հաստատված արաբական ցեղերը: Բայց IX դ. առաջին կեսին, այսինքն՝ Բագարատ Բագրատունու օրոք վերոհիշյալ վտանգներն այնքան էլ զգալի չէին: Դրանք նկատելի դարձան միայն դարի երկրորդ կեսին, երբ խալիֆայությունը ճնշեց 850—855 թթ. ապստամբությունը և արաբական ցեղերին զանգվածաբար բնակեցրեց Հայաստանում:

Թուվա Արծրունին Բագարատ Բագրատունուն կոչում է Տարոնի իշխան, անմիջապես հարելով՝ «...վասն զի ունէր յայնժամ զգլխաւորութիւն բարձակցութիւն իշխանաց հայոց...»³⁴: Նույն հեղինակը նրան ասել է նաև իշխան, Տարոնի իշխան և հայոց իշխան անվանումները³⁵: Վերջին պաշտոնը կրել էր նաև նրա հայրը՝ Աշոտ Մսակերը:

Հայոց իշխանի հաստատությունը թեև հետազոտողների ուշադրությունը գրավել է տակավին XIX դարից, բայց և այնպես միայն վերջին շրջանի ուսումնասիրողները՝ Ժ. Լո-

34 Թովմա Արծրունի, էջ 119:

35 Նույն տեղում, էջ 120, 130, 131, 177:

րանք, Ս. Շլեպչյանը և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը բացահայտեցին նրա հիմնական էությունը:

Հայոց իշխանի հաստատությունը զարգացման տարբեր փուլեր է անցել: Մինչև արաբական արշավանքները Բյուզանդիայի և Իրանի միջև բաժանված Հայաստանի երկու մասերի կառավարիչները կոչվում էին հայոց իշխաններ, կամ բյուզանդական տերմինով՝ հայոց պատրիկներ (հուն. πατριχίος՝ Ἀρχιεπίσκοπος): Բյուզանդացիները նրանց երբեմն շնորհում էին կուրապաղատի տիտղոս³⁶: Արաբների գերիշխանության հաստատումից հետո Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը և Աղվանքը միավորվեցին վարչական մեկ միավորի մեջ, որը պաշտոնապես կոչվեց Արմինիա փոխարքայություն³⁷: Որպես կանոն, նահանգների կառավարչությունը կարող էին միայն մահմեդականները ստանձնել: Այդ պատճառով Արմինիայի բոլոր կառավարիչները (արաբերեն՝ ամիր կամ ամիր, հայերեն՝ ոստիկան) մահմեդականներ էին: Բայց խալիֆայությունը նահանգային կառավարման համակարգում երբեմն չէր կարող հաշվի չառնել նվաճված երկրների տեղական առանձնահատկությունները³⁸: Հայաստանում ոստիկանից հետո հայ իշխաններից մեկի իրավունքների ճանաչումը դրավկայությունն է: Այդ իշխանը կոչվում էր հայոց իշխան: Նա պատասխանատու էր հարկերը կանոնավոր հավաքելու և վճարելու, երկիրը հնազանդ վիճակում պահելու, արաբներին ռազմական օգնություն ցույց տալու և այլ գործերում: Հայոց իշխանը պարտավոր էր նաև հարթել ֆեոդալների միջև եղած զգալիություններն ու վեճերը: Հայոց իշխանի իրավունքը տա-

³⁶ Հայոց իշխանի մասին տե՛ս M. Saint-Martin, *Mémoires*, էջ 416—418; Ղ. Ալիշան, *Այրարատ*, էջ 562; J. Laurent, *L'Arménie*, էջ 79—81; С. Шлепчан, Административная политика Арабского халифата в Армении в VII—IX вв. Автореферат канд. дисс. Ереван, 1955, էջ 15:

³⁷ С. Шлепчан, Административная политика, էջ 6—11:

³⁸ R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, 1971 էջ 362:

քածվում էր հայոց սպարապետի, կաթողիկոսի վրա և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, հայոց իշխանը մի կողմից արաբահայտում էր Հայաստանում արաբական պետության շահերը, իսկ մյուս կողմից՝ ներկայացնում էր հայ իշխանների իրավունքները: Հայոց իշխանը բանակցում էր խալիֆայի կամ նրա ներկայացուցիչների հետ հարկերի, ռազմական ուժերի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Նա միջնորդ օղակ էր խալիֆայության և հայ ազնվականության միջև: Հայոց իշխանի գոյությունը պայմանավորված էր արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի պահպանած ինքնավարության մի շարք գծերով: Հայոց իշխանի գոյությունը դիտվել է իբրև բացառիկ երևույթ ողջ խալիֆայության վարչական սիստեմում³⁹: Նրա իրավունքներն ընդլայնվում էին հասկապես այն ժամանակ, երբ փոխարքան թույլ էր կամ խալիֆայությունն անկայուն վիճակում էր: Հայոց իշխանի պաշտոնը շնորհվում էր հանդիսավոր պայմաններում՝ իշխանական բազմաթիվ պատիվներով: Խալիֆայությունը հաճախ հաշվի էր նստում հայոց իշխանների և ավագանու մյուս ներկայացուցիչների հետ: Նրանց պահանջով փոխում էր Արմինիայի ոստիկաններին: Այսպիսով, Բագարատ Բագրատունին, խալիֆայի կողմից նշանակվելով հայոց իշխանի պաշտոնում, փաստորեն օգտվում էր վերահիշյալ իրավունքներից:

Բագարատ Բագրատունու իշխանության տարիներին Հայաստանի քաղաքական կյանքը բնութագրվում էր լարվածությամբ: Դա պայմանավորված էր երկրում առկա քաղաքական երկու խմբավորումների⁴⁰ միմյանց դեմ մղած պայքարով, պայքար, որը հետզհետե խորանում էր:

Բագարատի եղբայրը՝ Սմբատը, Բագրատունիների հյուսիս-արևելյան իշխանական ճյուղի ներկայացուցիչն էր: Նա միաժամանակ հայոց զորքի հրամանատարն էր, որին համակիր էին Սյունյաց իշխանները, ինչպես նաև՝ հայոց հոգի-

³⁹ A. Fattal, Le statut legal des non-musulmans en pays d'Islam, Beyrouth, 1958, էջ 297—298; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, հայ ժողովրդի իրավական վիճակը, էջ 76:

⁴⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 14:

վոր առաջնորդը: Բագարատ Բագրատունու շուրջը համա-
խմբվել էին Վասպուրականի իշխանները, և Տուրուբերանի
առանձին շրջանների ֆեոդալները: Նրա ազդեցությունը տա-
րածվում էր արաբական Զազիրա նահանգի վրա ևս: Այսպես,
Աբուլ-Ֆարաջ բար Հեբրեոսի վկայությունից տեղեկանում
ենք, որ Ամիդի եկեղեցու հրդեհվելուց հետո տեղի բնակչու-
թյունը դիմել էր Բագարատին և խնդրել նրա օգնությունը՝ այն
վերականգնելու: Այդ նպատակով Բագարատը նրանց հատ-
կացրել էր երեք հազար զուգ (արծաթե դրամ)⁴¹:

Երբ խալիֆայության կողմից Արմինիայում ոստիկան
նշանակված Խալիդ իբն Եզիդ իբն Մազյադ ալ-Շալբանին
(829—832), որին Հովհաննես Դրասխանակերտցին անվա-
նում է Հօլ⁴², դեռ նոր էր հաստատվել Դվինում, նրա դեմ
ապստամբվեց արդեն վերը նշված Սավադա Զահաֆյանը:
Նա ամուսնացել էր Բագրատունյաց տոհմից Արուսյակ անու-
նով մեկի հետ և տիրում էր զգալի տարածքի: Սավադայի
հետ դաշնակցել էին Սմբատ սպարապետն ու սյունյաց Սա-
հակ իշխանը: Բայց վերջիններիս պայքարն ապարդյուն եղավ,
քանի որ Կավակերտի ճակատամարտում Սահակ Սյունեցին
սպանվեց, իսկ Սավադան և Սմբատը փախան⁴³: Անհայտ է
նրանց նկատմամբ Բագարատ Բագրատունու գրաված գիրքը:
Թվում է, թե նա համակիր չէր իր եղբորը, որը գործակցում
էր արաբ ֆեոդալներից նրա հետ, ով պայքարել էր հայ իշ-
խանների դեմ:

Բագարատի և եղբոր հարաբերությունները բավականին
սրվել էին: 833 թ. հայոց կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես
Օվալեցին: 841 թ. իշխանաց իշխան Բագարատը Հայաստանի
եպիսկոպոսներից պահանջեց չճանաչել նրա իշխանությունը:
Ընդդեմ, Բագարատը մտադիր էր կաթողիկոսական աթոռին
հաստատել իր թեկնածուին⁴⁴: Աղբյուրներում չեն պահպանվել

41 Վ. Տումաշեկ, Սասուն, էջ 26:

42 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 64: Հ. Նալբանդյան, Արարացի
ոստիկանները, էջ 119:

43 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 64—65:

44 Նույն տեղում, էջ 65—66:

Բագարատի այս քայլի բուն դրդապատճառները: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հայոց կաթողիկոսի պաշտոնազրկումը կապում է կաթողիկոսարանում եղած շարաքան մարդկանց զրպարտությունների հետ⁴⁵: Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ կաթողիկոսի պաշտոնազրկումը «բարոյական խնդրի հիմամբ» պիտի եղած լիներ⁴⁶: Այս տեսակետը քիչ հավանական է: Հովհաննես Օվայեցուն Բագարատի կողմից իշխանությունից զրկելը քաղաքական շարժառիթներով պիտի պայմանավորված լիներ: Կաթողիկոսը հարկադրված անսաց իշխանաց իշխանի կամքին ու թողեց իր աթոռը⁴⁷:

Սմբատ Բագրատունին, որ ղեկավարում էր Բագարատին հակառակ խմբավորումը, իշխանների ու եպիսկոպոսների ժողով գումարեց և Հովհաննեսին վերստին հաստատեց իր պաշտոնում: Պատմիչի ասելով, Բագարատը շարացած էր իր կամքին հակառակ կաթողիկոս նշանակելու համար և հարմար առիթ էր փնտրում նրան պաշտոնազրկելու⁴⁸:

837 թ. բյուզանդացիները Թեոփիլոս (829—842) կայսեր նախաձեռնությամբ արշավեցին Արևմտյան Հայաստան, գրավեցին Զապետրան, Սամոսատը, Մելիտենեն ու հասան մինչև Տարոնի իշխանության արևմտյան սահմանները՝ Հանձիթ, նվաճեցին Աշմուշատը⁴⁹: Բյուզանդացիները նույն տարում վերադարձան իրենց նախկին դիրքերը: Հիշյալ արշավանքի մասին հաղորդում է նաև Ասողիկը: Նա գրում է. «...ի սորա աուլոս (իմա՝ Թեոփիլոսի—Գ. Գ.) եղև գալուստ հոռոմդիւրոյն ի գաւառն Բասեան, և զբազումս խողխողեցին սրով՝ ի վերայ յարուցեալ գեղաքաղաքին Գոմաձորոյ: Իսկ Թէոփիլոս գնաց ի Խաղտիս և ել ի ցամաք կամուրջ և գերեաց զբազումս

45 Նույն տեղում, էջ 65:

46 Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, էջ 931:

47 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 65:

48 Նույն տեղում, էջ 66:

49 Chronique de Michel le Syrien, t. III, էջ 88—89, Հմմտ. Նաև A. A. Васильев, Византия и арабы, էջ 113—116; J. Markwart, Südarmenien, էջ 46—57; J. Laurent, L'Arménie, էջ 211; R. Grousset, Histoire, էջ 353—354:

ի Հայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց, և տուեալ զհիւպատաւորութեան պատին, այսինքն՝ ապուհիւպատ պատրիկութիւն՝ Աշոտոյ որդոյ Շապհոյ և թողու ի Սպեր գաւառի. և ինքն առեալ հարկս ի Թէոդուպօլսեցեաց՝ դարձաւ անդրէն: Եւ ապա եկեալ Հոռոմզի արանցն ի Վանանդ ի գիւղն Կաճկաքար՝ կոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդոյ Իսմայիլի: Եւ ի նոյն ամի եմուտ Թէոփիլոս յԱսորիս և էառ զքաղաքն Ուրբելի և պատերազմեցաւ ընդ Տաճկաց, յԱլմուլատ և յաղթեաց: Սա ի խաղալն իւրում յարեկս կոյս ի սահմանս Հայոց՝ առնու զՄմուբերդն Հայոց, զԱսաղին և զՄեծկերտ և զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ, և զԽոզան և զԶորրորդ Հայս անապատ առնէ ի մարդոյ և յանասնոյ»⁵⁰:

Ինչո՞վ է նշանակալից Ասողիկի հաղորդումը: Ամենից առաջ նրանով, որ նա ևս հաստատում է Տելլ-Մահրացու վկայությունը՝ Տարոնի իշխանության արեւմտյան սահմաններում (Աշմուշատ, Մեծկերտ, Խոզան, Զորրորդ Հայք) բյուզանդացիների գործողությունների մասին: Այնուհետեւ, նրանից լրացուցիչ տեղեկանում ենք բյուզանդացիների՝ մեկ այլ՝ Կարին-Կարս ուղղությամբ կատարած արշավանքի վերաբերյալ⁵¹:

838 թ. արաբներն ի պատասխան բյուզանդացիներին, արշավեցին փոքրասիական Ամորիում քաղաքը և այն կողոպտեցին: Բյուզանդական հեղինակները հիշատակելով արաբների կողմից այս արշավանքի մասնակիցներին, շեշտում են հայկական ուժերի՝ վասպուրականցու, և արքոնների արքոնի մասնակցութիւնը ևս (μετὰ πάσης τῆς ἐξ Ἀρμενίων στρατιᾶς, τοῦ τε Βεσπαράχανιτου, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀρχόντος τῶν ἀρχόντων)⁵²:

⁵⁰ Ասողիկ, էջ 144:

⁵¹ Զ. Մարկիարոս իրավացիորեն Ասողիկի տեքստում նկատում է որոշ անունների աղավաղում: Օրինակ, Ուրբելին նա նույնացնում է Զապետրայի հետ (տե՛ս J. Markwart, Südarmenien, էջ 48):

⁵² Genesius, Regum, Bonnae, 1834, էջ 67; Theophanes Continuatus, Bonnae 1838, էջ 126—127; Georgius Cedrenus, Historiarum Compendium, Bonnae, 1839, էջ 133: Վերջին երկուսը հիշատակում են միայն իշխանաց իշխանին՝ անտեսելով վասպուրականցուն:

Անտարակուսելի է, որ Վասպուրականի իշխանը Աշոտ Արծրունին էր, իսկ արքունների արքունը՝ Բագարատ Բագրատունին: Վերջինս արաբների կողմից բյուզանդացիների դեմ կռվում էր ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանք ներխուժել էին իր իշխանությունն սահմանները, այլ նաև, որ նա հայոց իշխանաց իշխան էր և պարտավոր էր իր զորքով օգնել արաբներին⁵³:

53 Գրեթե բոլոր ուսումնասիրողներն իրավացիորեն բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակված արքունների արքունին նույնացնում են Բագարատ Բագրատունու հետ: Միայն նա է հայկական և արաբական աղբյուրներում այդ տիտղոսով անվանված: Այս նույնացմանը վերջերս հակադրվեց Կ. Յուզբաշյանը: Նա Մովսես Կաղանկատվացու ուշագրավ մեկ հաղորդումից ենթադրում է, թե հիշյալ արքունների արքունը Աղվանից իշխան Սահլի որդի Հովհաննեսը կարող էր լինել, որը հայտնի է նաև Մուավիա անունով (տե՛ս Կ. Յուզբաշյան, Բագրատունյաց շրջանի Հայաստանը, էջ 34): Մովսես Կաղանկատվացին 838 թ. նրան հիշատակում է «...տէրանց տէրն Յովանէս, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից եղև տէր...»: Մովսես Կաղանկատվացու հրկից դուրս մնացած այս հատվածն առաջինը հրատարակել է Խաչիկ Դադյանը (տե՛ս «Արարատ», 1897 թ., ապրիլ, էջ 162): «Տէրանց տէր» և «իշխանաց իշխան» հասկացությունները Կ. Յուզբաշյանի կարծիքով նույնն են: Այս պնդումը, ընայած որոշ դեպքերում հաստատվում է, բայց հնարավոր է, որ նրանց միջև տարբերություններ նույնպես եղած լինեն, թեև աղբյուրները հնարավորություն չեն ընձեռում դրանք պարզել: Եթե անգամ ընդունենք «տէրանց տէր» և «իշխանաց իշխան» հասկացությունների լրիվ նույնականությունը, ապա դարձյալ Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումը Հովհաննեսի՝ հայոց, վրաց և աղվանից վրա իշխանություն ունենալու մասին խիստ կասկածելի է թվում, որովհետև հակասում է նույն հեղինակի մեկ ուրիշ հաղորդմանը: Ըստ վերջինիս, 837 թ. աղվանից իշխան Սահլ իրն Սմբատյանը ձերբակալեց ապստամբ Բաբեկին և հանձնեց խալիֆայությանը: Վերջինս դնահատեց Սահլ իրն Սմբատյանի ծառայությունը: Նա «...ըստ վառատակոցն աշուռ յարքունեացն վարձս բարիս: Զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից, տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն աբխալաբար» (տե՛ս «Արարատ», 1897 թ. ապրիլ, էջ 162): Ընդգծված տողերը ցույց են տալիս, որ Սմբատը նույնպես ստացել էր հայոց, վրաց և աղվանից իշխանությունը: Ի՞նչ է ստացվում: 837 թ. այդ պաշտոնը կրում էր Սահլ իրն Սմբատյանը, իսկ 838 թ. նրա որդին՝ Հովհաննեսը Մովսես Կաղանկատվացու վերոհիշյալ երկու հաղորդումներն էլ անհավանական են և շահազանցված: Պատմիչը տեղյակ է բյուզանդացիների դեմ կազմակերպված

Արաբների կողմից բյուզանդացիների դեմ ձեռնարկած արշավանքին Բագարատ Բագրատունու գլխավորությամբ հայկական զորքերի մասնակցությունը և նրանց դեմ տարած հաղթանակն ավելի պիտի ամրապնդեր նրա հեղինակությունը Հայաստանում և խալիֆայության մեջ:

վերոհիշյալ արշավանքին. «Այլ յԲՃԶէ թուականին Հայոց Աբրահամ Ամիր-մոմնի, գնա զօրու մեծաւ յաշխարհն հոռոմոց և էառ զմեծ քաղաքն զնմո-րիայ, սրով և գերութեամբ: Եւ անտի դարձաւ ի բնակութիւն իւր, սա է Աբուաահակն» (տե՛ս նույն տեղում): Եթե դրան մասնակցած լիներ Հովհաննեսը, ինչպես որ կարծւում է, անկասկած, տեղական հայրենասիրությունից դրդված, պատմիչը կհիշատակեր նրան, մանավանդ որ Հովհաննեսին նա հիշատակում է 837 թ. արշավանքի մասին պատմելուց անմիջապես հետո: Մեղ է հասել 853 թ. մի արձանագրություն, որ հիշատակվում է Աղվանից իշխան Հովհաննեսը: Նրան և. Դադյանն իրավացիորեն նույնացրել է վերոհիշյալ Հովհաննեսի հետ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 163): Արձանագրության պահպանված տեքստում կարդում ենք.

«3Բ (853) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹ...

ԵՆ ՀԱՅՈՒ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱՄ...

ՅՈՎԱՆԵՍԻ ԱՂՎԱՆ...

ԻՇԽԱՆԻ ԵՍ ՍՈՂՈՄ....

(Մ)ԵՄ ԱՐԱՆՅ ԵՊԻՍԿ....

ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶՍ.....»

Այս փաստը ևս վկայում է, որ Հովհաննեսի իշխանությունը շարաժվել է միայն Աղվանքում, այլ ոչ թե Հայաստանում ու Վրաստանում: Այդ նույնը վերաբերում է Սահլ իբն Սմբատյանին: Արաբ պատմիչ Թարաբին գրում է, որ Բաբեկին ձերբակալելու համար Սահլ իբն Սմբատյանը ստացավ մեկ միլիոն դիրհեմ և պատրիկի թագ: Ինչ վերաբերում է բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակված արքունիների արքունին, ապա դա միայն Տարոնի իշխան և հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունին կարող էր լինել: Այս կարծիքն ապացուցվում է նաև այն փաստով, որ բյուզանդացիները, ինչպես տեսանք, մտել էին նրա իշխանության սահմանները և բնականաբար նա նրանց դեմ կովոզներից մեկը պիտի լիներ: Պետք է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք ևս. հայոց իշխանի պաշտոնը նշված ժամանակաշրջանում փաստորեն Բագրատունիների ժառանգական մենաշնորհն էր և խալիֆայությունը ձեռնպահ մնալով նրանց դիմադրելու փորձերից, այդ պաշտոնը մյուս տոհմերի ներկայացուցիչներին չէր շնորհում:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցու վկայությամբ Բագարատ Բագրատունին հայոց իշխանաց իշխան էր⁵⁴։ Թաբարին հաստատում է այդ⁵⁵։ 837 թ. իրագարծությունների կապակցությամբ բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակված արքունիների արքունը (իշխանաց իշխան), անշուշտ, Բագարատ Բագրատունին է։ Այսպիսով, նա ի տարբերություն իր նախորդ հայոց իշխանների, կոչվել է նաև հայոց իշխանաց իշխան։ Այս նոր կոչումը հուշում է Բագարատի իրավունքների փոփոխություն, ավելի ստույգ՝ ընդլայնում⁵⁶։ Կարելի է այս մտքին նաև առարկել՝ պնդելով, թե դա միայն պատվավոր տիտղոս լինելուց բացի այլ բովանդակություն չի ունեցել։ Բոլոր դեպքերում հարցի լուծումը առաջին հերթին կախված է նրան անմիջականորեն առնչվող նյութի հետազոտությունից, որը տվյալ դեպքում լիարժեք չէ։ Այս հանգամանքը հարկադրում է Բագարատի գործունեությունը քննարկել նույն տիտղոսին արժանացած միակ իշխանի՝ Աշոտ Բագրատունու գործունեության համադրումով։ Նման մոտեցման նպատակահարմարությունը պայմանավորված է երկուսի գործունեության ժամանակաշրջանների և սոցիալ-քաղաքական պայմանների մոստիկությամբ։ Աշոտը նրան հաջորդել է ընդամենը չորս տարվա ընդմիջումից հետո՝ 855 թ.։

Աստղիկը մինչև Աշոտ Բագրատունու թագավոր հռչակվելուն անդրադառնալը, նրա մասին գրում է, որ շուրջ երեսուն տարի եղել է վրաց և հայոց իշխան և իշխանաց իշխան⁵⁷։ Մեր ուշադրությունը սրելով սույն կետի վրա, տեսնում ենք պատմիչի՝ հայոց իշխան և իշխանաց իշխան հասկացությունները տարանջատելու միտումը։ Հետևաբար, Աշոտը, ինչպես նաև Բագարատը, նախ եղել է հայոց իշխան, ապա՝ իշխանաց իշխան։ Որ այս միտքը ճշմարիտ է, երևում է իր իսկ՝ Աստղիկի մեկ ուրիշ տեղեկությունից՝ «Ահմատ, որ

54 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 65։

55 Արաբացի մատենագրեր, էջ 97։

56 Հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը, էջ 129—130։

57 Աստղիկ, էջ 158։

զԱլի որդի Յահէի Հայոց ամիրայ առաքեաց և զԱշոտ իշխանաց իշխան արար ի ՅԺԱ (իմա 862—Գ. Գ.) թուականին»⁵⁸, ինչպես նաև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուց։ Ըստ վերջինի, մինչև իշխանաց իշխան հռչակվելը (862 թ.) Աշոտը վարել է հայոց սպարապետի պաշտոնը⁵⁹։ Վերջին պարագան՝ Աշոտի սպարապետությունը, երկմտանք չի կարող հարուցել, քանի որ հայոց իշխանի բացակայության դեպքում նրան փոխարինում էր սպարապետը։ Որ Աշոտը, սպարապետ կոչվելով հանդերձ, փաստորեն օգտվել է հայոց իշխանի իրավունքներից, պարզ ու որոշակի երևում է Հովհաննես Դրասխանակերտցուց. «Իսկ յորժամ փոխանակ Սմբատայ հօր իւրոյ պալադատէ զսպարապետութիւն Հայոց, գրեթէ ամենեցուն քան զնա նախագոնիցն վեհագոյն ճանաչիր. վասն զի ընկալեալ զմեծարանս... ընդ ամենեսեան կալեալ սերտ սէր...»⁶⁰։ Այսքանը Աշոտ Բագրատունու այն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, երբ նա սպարապետ լինելով հանդերձ, փաստորեն տնօրինում էր հայոց իշխանի պաշտոնին։ 862 թ. Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանի (862—863) ոստիկանը խալիֆայի անունից նրան դարձրեց հայոց իշխանաց իշխան⁶¹։ Պատմիչն անմիջապես հարում է. «...բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ի նա հաւատալով զսակս Հայոց և զամենայն բեկաւ արժունի»⁶²։ Ընդգծված միտքն, ըստ էության, բացահայտում է իշխանաց իշխանի ո՛չ ձևական և ո՛չ էլ տիտղոսային բնույթը։ Այն փաստորեն հայտանշում է նոր երևույթ. հարկային քաղաքականությունը, որին չափազանց կարևորություն էր տալիս խալիֆայությունը, վստահվել էր տեղական իշխաններից մեկին։ Թվում է, թե սա այն հիմնական հանգամանքներից մեկն է, որով պիտի պայմանավորել հայոց իշխանին իշխանաց իշխան պատվաստողոսի շնորհումը։ Սակայն կրկին դառնանք Հովհաննես Դրասխանակերտ-

58 Ասողիկ, էջ 136։

59 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 74։

60 Նույն տեղում։

61 Նույն տեղում; Ասողիկ, էջ 136։

62 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 74։

ցուն, որն Աշոտ Բագրատունու մասին շարունակում է. «Եւ այսպէս պատուականազոյն և առաջին նա դտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. և ամենեքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարև ընդ Թագաւորական զարմի»⁶³:

Այս ամենից հետո չի կարելի արդյո՞ք պնդել, թէ Աշոտ Բագրատունուց առաջ իշխանաց իշխան եղած Բագարատ Բագրատունուն ևս խալիֆայությունը վստահել էր հարկերի հավաքումը⁶⁴: Թվում է, թէ հարցին պետք է դրական պատասխանել, մանավանդ, որ, ինչպէս կտեսնենք, Թովմա Արծրունու որոշ տեղեկություններն այդ են հաստատում:

Հայոց իշխանին իշխանաց իշխանի տիտղոսի շնորհումը Հայաստանի ինքնուրույնության ընդլայնման և հայոց իշխանի իրավունքների մեծացման ապացույց է: Իշխանաց իշխանը փաստորեն Արմինիայի ոստիկանի տեղակալն էր, մանավանդ, որ վերջինս Բագարատի օրոք մեծավ մասամբ ղբաղված էր տարբեր խոռվությունների և ապստամբությունների ճնշումով: Խալիֆայությունը հարկազրկված էր նրան զիջումներ կատարել, որովհետև արաբական տերության մեջ ծայրահեղ սրվել էին սոցիալական ու դասակարգային հակասությունները, և լրջորեն սպառնում էին պետության գոյությանը:

Իրոք, IX դ. սկզբներին Մամուն խալիֆայի օրոք 813—833) խալիֆայության վիճակը բարդացել էր թե՛ դահակալական կռիւների և թե՛ տարբեր շրջաններում բռնկված ապստամբությունների հետևանքով: Հասկապես հիշարժան են հարավային Իրաքում 820—821 թթ. սկսված և շուրջ 18 տարի տևած Զուլֆ ցեղի ապստամբությունը և նույն դարի 30—40-ական թվականներին Սիրիայում ու Եգիպտոսում տեղի ունեցած ելույթները⁶⁵: Սակայն խալիֆայության պատմության մեջ աննախադեպը Ադրբեջանում Բաբեկի գլխավորությամբ ծա-

63 Նույն տեղում, էջ 74:

64 Հմմտ. История СССР, т. I, М., 1966, էջ 339:

65 История стран Зарубежной Азии в средние века; М., 1970, էջ 144:

վալված խուռամյանների շարժումն էր (817—837): Արաբական տերությունը մեծ ճիգ ու ջանք գործադրելով թեպետև կարողացավ ծնկի բերել Բաբելին ու ճնշել այդ ելույթը, սակայն այն թանկ արժեցավ նրան: Պետության հիմքերը փաստորեն ցնցվել էին:

Ստեղծված իրադրությունը պարարտ հող է ստեղծում խալիֆայության լծի տակ կեղեքվող ժողովուրդների ազգային ինքնուրույնության համար: Անկարող լինելով կասեցնել տարբեր շրջանների կենտրոնախույս ձգտումները, խալիֆայությունը պասրաստ էր նույնիսկ ճանաչելու նրանց կիսանկախությունը կամ անկախությունը, եթե վերջինները թեկուզ ձեւականորեն, ընդունեին իր գերիշխանությունը: Այսպես, 821 թ. խորասանը դարձավ կիսանկախ, նույն տարում Սամանյանների Դիսկանյան տոհմի ներկայացուցիչները տիրեցին Մավերաննահրում, ուր ավելի ուշ ձևավորվեց նրանց ամիրայությունը: 800 թ. Թունիսի և Ալժիրի տարածքում ևս ստեղծվեց Աղլաբյանների կիսանկախ ամիրայությունը⁶⁶:

Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությանն առանձնապես նպաստեց Բաբելի ելույթը⁶⁷: Դաղբաշյանն իրավացիորեն ընդգծում է այդ շարժման կարևորությունը, որովհետև այն շուրջ քսան տարի իր վրա բեռելով խալիֆայության ուշադրությունն ու թուլացնելով Հայաստանում նրա դիրքերը, միաժամանակ սատարեց հայ ֆեոդալների տնտեսական և ռազմական հզորությանը⁶⁸:

Ահա այս պայմաններում խալիֆայությունը հայոց իշխանին շնորհեց իշխանաց իշխանի տիտղոս, որը արաբների

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 146:

⁶⁷ Ըստ Մ. Չամչյանի, Բաբելը որոշ ժամանակ հաստատվել էր Տառնում (տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 442), իսկ Ա. Ալպոյաճյանի կարծիքով Բագարատ Բագրատունին նույնիսկ գործակցել էր նրան (տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Կահիրե, 1941, էջ 217: Հիշյալ կարծիքները չեն հիմնավորվում սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով):

⁶⁸ H. Daghabaschean, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1898, էջ 7:

կողմից հայերին կատարված հերթական ղիջում էր: Բագարատ Բագրատունու իշխանության տարիներին հայ ֆեոդալները որոշ արտոնության էին հասել: Դա ամենից առաջ արտահայտվում էր նրանց կողմից խալիֆայության գանձարան մուծվող հարկի ծավալի կրճատմամբ: Եթե VIII դարում Արմինիայից գանձվող հարկի չափը կազմում էր 13 միլիոն դիրհեմ, ապա IX դարում, իբն խորդադբեյհի ասելով, այն կազմեց 4 միլիոն⁶⁹: Կրճատվեց ոչ միայն հարկի ծավալը, այլև նրա վճարումը դարձավ ոչ պարբերական, դեպքից դեպք:

Այս մասին շատ որոշակի ու հստակ գրում է Բալազուրին: Ըստ նրա, հայ իշխաններից յուրաքանչյուրն իշխում էր իր գավառում: Միայն ոստիկանների խստություններն էին նրանց ստիպում հարկ վճարել, հակառակ դեպքում արհամարհում էին նրանց և հրաժարվում նրանց հրամանները կատարելուց⁷⁰: Հայերի կողմից արաբներին հարկ վճարելը պետք է համարել արաբական տիրապետության ճանաչման հիմնական պայմաններից մեկը: Եվ եթե հարկի վճարումը դարձել էր անկանոն, բնականաբար, թուլացել էր և այդ տիրապետությունը:

Մյուս կողմից՝ Բագարատի իշխանությունը զրկել էր արաբ հարկահաններին հարկ հավաքելու պատրվակով գավառից գավառ շրջելուց, երկիրը ասպատակելուց և կողոպուտի մատնելուց: Բագարատն ինքն էր հավաքում Հայաստանից պահանջվող հարկը, այն էլ ոչ պարբերաբար ու արաբ ոստիկանի կամ հարկային միջնորդի միջոցով վճարում խալիֆայությանը: Այս կարևոր հանգամանքը, որ հաստատվում է Թովմա Արծրունու ակնարկներով, ուշագրավ է և հայոց իշխանի իրավունքների մեծացման ապացույց է:

Ավելին, իր ձեռքում կենտրոնացնելով Հայաստանի վարչական և տնտեսական կյանքի կարևոր օղակները, Բագարատ Բագրատունին Արաբական խալիֆայության թուլության պայմաններում փորձում էր ձեռք բերել երկրի քաղաքական ան-

69 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 18:

70 Baladhuri, էջ 330:

կախութիւնը: Այս կարեւոր հանգամանքը հետազոտողները ուշադրութեանը չի արժանացել: Բազրատունյաց գահին առաջինը բարձրացած Աշոտ Ա-ի գործունեութիւնը ստվերի տակ է թողել նրա նախորդին:

Արդյո՞ք պատահականութիւն պիտի համարել արաբ պատմիչի այն վկայութիւնը, ըստ որի Բագարատը խալիֆայութիւնից պահանջում էր իրեն ճանաչել Արմինիայի կառավարիչ⁷¹: Այլ կերպ ասած, դրանով նա ձգտում էր ձեռք բերել Անդրկովկասի միանձնյա իշխանութիւնը: Բագարատի նմանօրինակ նկրտումը ինքնանպատակ ու մտացածին մղում չէր և ոչ էլ խալիֆայութեան պաշտոնական սանդղդով բարձրանալ ցանկացող պաշտոնյայի սովորական պահանջ: Դա նշանակում էր, որ Բագարատ Բագրատունին, որը լավ էր ըմբռնում խալիֆայութեան քաղաքական դրութիւնը, փորձում էր նոր քայլ կատարել երկրի անկախութեան համար մղվող պայքարի ճանապարհին: Այդ պայքարում հաջողութեան հասնելու համար առաջին հերթին նա հենվում էր երկրի սեփական ուժերի վրա: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, թե ինչպես Բագարատի ղեկավարութեամբ զինական դաշնակցութիւն էր ստեղծվել վասպուրականի Աշոտ Արծրունու և Հայաստանի հարավային ֆեոդալական մի շարք տների ներկայացուցիչները հետ⁷²: Այդ դաշինքն առաջին հերթին ուղղված էր օտար տիրապետութեան դեմ: Մեզ տվյալներ են հասել Բագարատի՝ Բյուղանդական կայսրութեան հետ համագործակցելու և արաբական լուծը տապալելու մտադրութիւնների մասին⁷³: Այս վկայութիւնը խիստ ուշագրավ է և արժեքավոր: Նրա պատմական նշանակութիւնն առավել կմեծանար, եթե համանրման, թեկուզ կողմնակի, որևէ տվյալի հանդիպեինք նաև ոչ արաբ հեղինակների մոտ: Քանի որ արաբ մատենագիրը, շեշտելով խալիֆայութեան դեմ Բագարատի ըմբոստութիւնը, հնարավոր է, կողմնակալութիւնից զերծ չմնալով, նրան վերագրել է բյուղանդամետ տրամադրութիւններ: Այս հանգա-

71 *Տէ՛ս* А. Тер-Гевондян, Армения, էջ 134:

72 Թովմա Արծրունի, էջ 120:

73 *Baladhuri*, էջ 289:

մանքը բնավ անտես չառնելով, նաև չպետք է պնդել, թե Բազարատ Բազրատունին իր քաղաքական ձգտումները փորձում էր իրագործել միայն սեփական ուժերի վրա հենվելով՝ զանց առնելով դրսի, տվյալ դեպքում՝ ասենք բյուզանդական օգնությունը: Բազարատի ծրագրերում վերջինիս դերը նույնպես էական պիտի լիներ, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների իշխանները հակոտնյա էին նրան:

Մի առիթով, IX դարավերջի դեպքերին անդրադառնալիս, Թովմա Արծրունին Տարոնի մասին գրում է. «Այի եւ տուն հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարօն»⁷⁴: Այս վկայությունն եզակի է: Աղբյուրներում մենք համանման որևէ տեղեկություն չենք հանդիպում:

Գրականության մեջ Տարոնի՝ հայոց առաջին տուն հորջորջումը բացատրվել է նրա «ամենանվիրական ավանդույթների երկիր» լինելու հանգամանքով⁷⁵ կամ էլ գավառի մշակութային-պատմական կարևոր դերի արդյունք համարվել⁷⁶: Նման բացատրությունները թերի են: Հայերենում տուն բառը բաղմիմաստ է: Այն ունի շինություն, տաղավար, պալատ, ապարանք, եկեղեցի, սենյակ, վրան, տան բնակիչներ, ազգատոհմ իմաստները⁷⁷: Բառս նշանակել է նաև ցեղ, ժողովուրդ, երկիր: Հայտնի են Կաղմոսի տուն, Աբգարի տուն⁷⁸ և այլ ձևերը:

Նախարարական տարբեր տոհմերի մասին խոսելիս պատմիչները հիշատակելով տոհմի անունը, ավելացնում են նաև տուն բառը: Մովսես Խորենացին գրում է Արծրունիների,

74 Թովմա Արծրունի, էջ 265:

75 Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 520:

76 Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ներածությունը, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 17; հմմտ. նույնի Վասպուրականի Արծրունյաց Թագավորությունը, էջ 31:

77 Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, 1979, էջ 427; հմմտ. նաև՝ ՆԲՀԼ, հ. II, էջ 891:

78 Մովսես Խորենացի, էջ 112—113, 159:

Գնունիներին, Անգեղ տան, Պահլավունյաց⁷⁹, Ղազար Փարպեցին՝ Ամատունյաց, Վանանդի, Արշարունյաց և Անձեացյաց տներին⁸⁰ մասին: Հանդիպում ենք նաև Թորգոմա տուն, Ասքանաղյան տուն, Հայոց տուն⁸¹ ձևերին, որոնք հոմանիշ են Հայաստան և հայ ժողովուրդ հասկացություններին:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Հայաստանում ստեղծվել էին ֆեոդալական առանձին իշխանություններ, որոնք հաճախ կոչվում էին տվյալ վայրի կամ իշխանական տոհմի տուն անուններով: Վասպուրականի Արծրունյաց ֆեոդալական իշխանությունը կոչվում էր Արծրունյաց տուն⁸², Սյունիքին՝ Սիսական⁸³, Բագրատունիների հյուսիս-արևելյանը՝ Շիրակի⁸⁴, Սասունին՝ Սասունի տուն⁸⁵ և այլն:

IX դարի առաջին կեսին հայկական այս իշխանությունների կամ տների մեջ առանձնանում էր Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը: Տարոնի իշխան Բագրատատունին գրավելով հայոց իշխանի պաշտոնը՝ իշխանաց իշխան տիտղոսով, փաստորեն, ղեկավարում էր հայ իշխաններին և իր գահով նա առաջինն էր նրանց մեջ (primus inter pares): Սրանից կարող ենք հզորակացնել. եթե Բագրատատունին հայ իշխանների մեջ առաջինն էր, նրա տունը, որը, ինչպես տեսանք, աղբյուրներում նշանակել է նաև իշխանություն, հավանաբար ևս պիտի առաջինը լիներ: Այս իրողությունը, որ առկա էր մինչև Բագրատունիների թագավորության հռչակումը, որպես վերապրուկ հարատևել է նաև դարի վերջերին: Ուշագրավ է, որ Թովմա Արծրունին գրում է. «տուն... առաջին ասէին» և ոչ թե՝ «տուն... առաջին ասէն»:

79 Նույն տեղում, էջ 3, 70, 207:

80 Ղազար Փարպեցի, էջ 75:

81 Ագաթանգեղոս, էջ 415: Մովսես Խորենացի, էջ 33: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 120: Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 17, 18: Պատմութիւն Արիստակիսի կաստիվերտցոյ, Երևան, 1963, էջ 49, 68, 80:

82 Թովմա Արծրունի, էջ 118:

83 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 1, 3:

84 Արիստակես կաստիվերտցի, էջ 57:

85 Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 17:

847 թ. Արաբական խալիֆայության գահին բարձրացավ Աբասյան ալ-Մուտավաբիլ արու Ֆադլ Ջաֆար Մուհամմադը (847—861), հայկական աղբյուրներում հայտնի Թոքլ Ջափար, Ջափարմոթոքլ, Ջափար անուններով⁸⁶; Փորձելով ետ պահել արաբական պետության քայքայման ընթացքը, Մուտավաբիլը դիմեց մի շարք կտրուկ միջոցների: Նա ալեկի ծանրացրեց խալիֆայության տիրապետության տակ եղած ժողովուրդների սոցիալական, կրոնական և ազգային կեղեքումը: Խալիֆայության տարբեր նահանգներում հաճախակի դարձած ապստամբությունները ճնշվում էին խստագույն ձևերով, իսկ նրանց ղեկավարներն իրենց պատիժը կրում էին մայրաքաղաք Սամառայում: Ի հակակշիռ արաբների, պետության մեջ աստիճանաբար ընդգծվեց թյուրքական վարձկանների դերը, որոնց ձեռքին խալիֆաները փաստորեն դարձել էին խաղալիք: Խիստ հալածանքներ սկսվեցին քրիստոնյաների և հրեաների նկատմամբ, արգելվեց նրանց պետական պաշտոններում ներգրավել, Բաղդադում կառուցված եկեղեցիներն ու հրեից աղոթատները քանդվեցին և այլն⁸⁷:

Հայաստանը զերծ չմնաց Մուտավաբիլի տեսադաշտից: Նա փորձեց վճռական ձեռնարկումներով վերջնականապես հպատակեցնել երկիրը:

850 թ. խալիֆան Արմինիայի ռաեիկան նշանակեց Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Մարուադիին: Նրան տրված էր նաև հարկերի հավաքման իրավունքը⁸⁸: Բայց, սովորաբար ղորաբանակով Հայաստան գալով, վերջինս նպատակ ուներ կանխել Բագարատ Բագրատունու ղեկավարությամբ արաբների համար ստեղծված վտանգավոր իրավիճակը:

86 Թովմա Արժունի, էջ 118, 231:

87 K. Zettersteen, al-Mutawakkil, EI, vol. III, Leiden-London, 1934, էջ 786; И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII—XV вв., JL., 1966, էջ 96:

88 Թովմա Արժունի, էջ 118—119: Վերջինս նրան կոչում է Ապուսէթ:

Ընդամին նա որդեգրել էր ղզույշ ու շրջահայաց տակտիկա: Խուսափելով Բագարատի իշխանության սահմանները մըտնելուց, Աբու Սաիդը կանգ էր առել Տարոնի հարավում՝ Աղձընիքում, որը մտնում էր Զուրարիկների արաբական տոհմի տիրույթների մեջ, ուր հաստատվել էր Մուսա իբն Զուրարան: Երբ ոստիկանը Բագարատին տեղեկացրեց իր գալստյան մասին, վերջինս գերադասեց չներկայանալ ոստիկանին այն դեպքում, երբ հայոց իշխանը պարսավոր էր ի պաշտոնե ոչ միայն դիմավորել Աբու Սաիդին, այլև նրան իրազեկ պիտի դարձներ երկրի կացությանը: Իր պատվիրակների միջոցով նրան թանկարժեք նվերներ ընծայեց և խորհուրդ տվեց չասպատակել երկիրը: Արաբ պաշտոնյան հարկստորված բավարարվեց հարկերի այն չափով, որքան վճարեց Բագարատը և հեռացավ՝ արքունիքին տեղեկացնելու տիրող դրությունը⁸⁹:

Աբու Սաիդը, հակառակ իր մտադրության, երկրի սահմաններից ներս չթափանցեց: Այս հանգամանքը բացատրվում է արաբական գերիշխանության դեմ Հայաստանում տիրող խռովահույզ վիճակով, հատկապես Բագարատի գլխավորությամբ ստեղծված հայ իշխանների ռազմական դաշինքով: Խալիֆայի պատվիրակին անձամբ չներկայանալն ու անհրաժեշտ ուշադրության չարժանացնելը գահերեց իշխանի հեղինակության և ազդեցիկ դիրքի արգասիք էր:

Իշխանաց իշխանի տիտղոսին անդրադառնալիս տեսանք, որ խալիֆայությունը Բագարատին տված պիտի լինեիր Հայաստանի հարկերի հավաքման իրավունքը: Վերջինս արաբ պաշտոնյաների միջոցով այն հանձնելու էր պետությունը: Այս վարկածին որոշ չափով նպաստում է Թովմա Արծրունու տեղեկությունը, ըստ որի Աբու Սաիդը Տարոնի իշխանի մոտ իր գալը պատճառաբանում էր հարկի հավաքումը⁹⁰: Բագարատը նրան վճարեց անհրաժեշտ չափի հարկ, բայց որը, ինչպես տեղեկանում ենք Արծրունյաց պատմիչի հետագա հա-

89 Թովմա Արծրունի, էջ 119:

90 Նույն տեղում:

ղորդումներից, այնքան շնչին էր, որ չէր բավականացրել նրանց⁹¹:

Հեռանալով Հայաստանից, Աբու Մաիդն իր հետ տանում էր հայ իշխանների վերաբերյալ տեղի մահմեդական բնակչության բողոքագրերը: Հայաստանում նա իր լիազորությունները հանձնել էր Մուսա իբն Զուրարային, որն ամուսնացել էր Բագարատ Բագրատունու քրոջ հետ⁹²:

Մուսա իբն Զուրարայից բացի հարկային գործակալությունը հանձնարարված էր Ալա իբն Ահմադ ալ-Մավաֆուն (ըստ Թովմա Արծրունու՝ Ալա Ծովափի): Վերջինիս հանձնարարված էր Վասպուրականում իր զորքով մնալ այնքան, մինչև Հայաստանի տարբեր կողմերից կբերին սահմանված հարկերը⁹³: Օգտվելով դրանից, նա սկսեց ասպատակել Վասպուրականի տարբեր շրջանները, ուր մեծ ավերածություններ ու սպանություններ կատարեց: Բայց Վասպուրականի Աշոտ Արծրունու ջանքերով Ալան դուրս քշվեց երկրից և հազիվ ձողոպրեց Բերկրիի կողմերը⁹⁴: Այն պահին, երբ Աշոտ Արծրունին կոչում էր Ալայի դեմ, Մուսա իբն Զուրարան շարժվեց դեպի Տարոն: Նրա հարձակման շարժառիթը, ըստ Թովմա Արծրունու, արաբների կողմից պահանջվող հարկերն էին⁹⁵, թեպետ, ինչպես ենթադրվում է, Բագարատի և Մուսայի միջև իբրև սահմանակից ավատատերեր, կարող էին վեճեր ևս լինել⁹⁶: Մուսան շրջապատեց նրա ձմեռոց Մուշ քաղաքը⁹⁷:

91 Նույն տեղում, էջ 120, 123:

92 Նույն տեղում, էջ 122: Վ. Վարդանյանը գրում է. «Մուսային Հայաստանի կառավարիչ նշանակելը նպատակ ունեւ մեղմել հայերի դժգոհությունը» (տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի իշխանության քաղաքական կողմնորոշումը IX դարի կեսին, ՊԲՀ, 1975, № 2, էջ 147): Սա պակաս հավանական է, մանավանդ հակասում է հեղինակի այն մտքին, ըստ որի, Մուսան հավակնություն ունեւ հայ իշխանների տիրույթների նկատմամբ և Բագարատի դեմ դուրս եկավ բացահայտ կերպով (տե՛ս նույն տեղում):

93 Թովմա Արծրունի, էջ 123:

94 Նույն տեղում, էջ 125:

95 Նույն տեղում, էջ 120:

96 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 81—82:

97 Թովմա Արծրունի, էջ 120:

Բագարատի և նրա հակառակորդի ուժերի բախումը նկարագրում է միայն Թովմա Արծրունին: Վերջինս իր սովորության համաձայն, տարվելով Աշոտ իշխանի և Վասպուրականի ազատանու փառաբանությամբ, աչքաթող է անում Բագարատին: Ակամայից այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե իբր մարտի ելքը վճռել են Վասպուրականի ուժերը՝ Աշոտի գլխավորությամբ: Հենց այդպես էլ վերնագրված է Թովմայի երկի առաջին գրքի VI գլուխը՝ «Վասն պատերազմին Բագարատայ իշխանին հայոց՝ եւ Մուսէի. եւ յաղթութեանն ի ձեռն Աշոտոյ Վասպուրական իշխանին զի եկն զօրավիգն Բագարատայ»⁹⁸:

Նրբ Մուսան մտավ Տարոն, Բագարատը դիմեց Աշոտ Արծրունու օգնությանը: Վերջինիս ջանքերով իշխաններն իրենց զորամասերով ներկայացան նրան՝ թշնամու դեմ կռվելու պատրաստակամությամբ: Ըստ Թովմա Արծրունու, Բագարատ Բագրատունու բանակում, որին նա կոչում է հայոց զորք, Արծրունյաց տոհմից իրենց զորագնդերով թշնամու դեմ կռվում էին Աշոտ, Գուրգեն և Գրիգոր եղբայրները: Նույն տոհմից պատերազմին մասնակցում էին նաև Վահանը, Վասակը, Մուշեղը, Ապուլպեղը, Գուրգենը, Վասակը, Ապուշափը, Մուշեղը, Ապումայան, Վասակը, Վահանը, Համազասպը, Գրիգորի որդի Վասակը, Ապումկդեմը, Մհերուժանը (բնագրում՝ Մհհուժան), Գրիգորը՝ թվով 19 հոգի: Այսպիսով, թշնամու դեմ կռվող իշխաններից 19 հոգի Արծրունյաց տոհմից էին⁹⁹:

Իրենց զորագնդերով Բագարատի բանակում էին նաև՝
ա) Բագրատունյաց տոհմից Թոռնիկի որդին¹⁰⁰, բ) Ամատու-

98 Նույն տեղում, էջ 120:

99 Նույն տեղում, էջ 121:

100 Նույն տեղում: Բնագրի՝ «Եւ ի տանէն Բագրատունեաց Թոռնկայ որդի զօրօք իւրովը» հատվածն ըստ Ն. Ակիսյանի, խաթարվել է: Նա առաջարկում է այն վերականգնել հետևյալ կերպ. «Ի տանէն Բագրատունեաց իշխանիկ որդի... զօրօք իւրովը», իսկ երկրորդ պարբերությունը՝ «Ի տանէն Մամիկոնէից Յովնան (կամ Քուրդիկ) Թոռնկայ որդի» (տե՛ս Ն. Ակիսյան. Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, էջ 50—51): Այս տեսակետը կասկածելի է

ներերից՝ Շապուհն իր ութ ազգականներով, գ) Գնունիններից՝ Հազրի որդի Գրիգորն իր վեց ազգականներով դ) Ընտրունիներից՝ Արտավազը յոթ ազգականներով, ե) Սմբատ Ապահունին, զ) Գրիգոր Քաջբերունին, է) Վահան Հավնունին, ը) Դավիթ Սեպուհը, թ) Գազրիկ Ապուհարազը, ժ) Թողորոս Վարդիսը, ժա) Խոսրով Վահունին, ժբ) Խոսրով Ակեացին, ժգ) Վարդան Գաբայեղենը, ժդ) Սմբատ Մարացյանը, ժե) Սահակ Սեպուհը, ժզ) Պատրիկ Անձեացին, ժէ) Գորգ Հարմացին, ժը) Դավիթ Գունդաղարը¹⁰¹:

Այսպիսով, սրանք ներկայացնում էին իշխանական 36 ղորագունդ:

Այս իշխանների օգնությամբ Բագարատը թշնամու դեմ ձևակառուարածեց Մուշի ղաշտում և հաղթանակեց: Հայերը ոչնչացրին հակառակորդի ուժերը, իսկ ողջ մնացածները պատսպարվեցին Բաղեշի բերդում: Այստեղ նրանք պիտի ոչնչացվեին, բայց Բագարատի քրոջ՝ Մուսայի կնոջ աղերսանքով ներման արժանացան¹⁰²:

Դառնանք Բագարատի բանակում եղած իշխաններին: Ինչպես տեսանք, Արծրունիներից թշնամու դեմ կռվում էին 19 իշխան՝ իրենց համապատասխան ուժերով: Նրանց տիրույթները գտնվում էին Վասպուրականում: Կռվին մասնակցած մյուս 36 իշխաններից մեկ հայտնի են միայն 18-ի անունները: Իշխանական ո՞ր տոհմերի ներկայացուցիչներն էին սրանք և որտե՞ղ էին բնակվում.

ա) Թոռնիկ Բագրատունու որդին. ինչպես ցույց է տալիս տոհմանունը, նա Բագրատունի էր, բայց անհայտ է նրա տիրույթը:

Թվում, որովհետև նրա հեղինակը որևէ ձևով այն հիմնավորելուց ձեռնպահ է մնում, առավել ևս պատմիչի տեքստում աղավաղում նշմարելի չէ: Ն. Ա. Կինյանն իրավացի է մի դեպքում միայն, երբ նկատում է, որ պատմագիրը չի հիշատակում Թոռնիկի որդու անունը:

101 Թավմա Արծրունի, էջ 121:

102 Նույն տեղում, էջ 122:

- բ) Շապուհ Ամատունի. Ամատունիների տոհմական տիրույթը գտնվում էր Վասպուրականի Արտազ գավառում, որի կենտրոնը Մակու քաղաքն էր¹⁰³;
- գ) Հազրի որդի Գրիգոր Գնունի. Գնունիները տիրում էին Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գավառին՝ Արճեշ քաղաքով, Վանա լճի ափին¹⁰⁴;
- դ) Արտավազդ Ընտրունի. Ընտրունի ձևը սխալ է, պետք է լինի Տրունի¹⁰⁵: 774—775 թթ. ապստամբության ժամանակ Արճեշի ճակատամարտում նրանցից զոհվեցին երեքը: Թեպետև նրանց բնակավայրը որոշակի չի հիշվում, բայց այն գտնվում էր Վասպուրականում:
- ե) Սմբատ Ապահունի. Ապահունիքը, ըստ «Աշխարհացոյցի», Տուրուբերան նահանգի գավառներից էր¹⁰⁶, որի կենտրոնը Մանազկերտն էր:
- զ) Գրիգոր Քաջբերունի. տոհմանունը ցույց է տալիս, որ նա Քաջբերունիքից էր: Վերջինս Վասպուրականի գավառներից էր և իր մեջ ընդգրկում էր Գառնի ու Առբերանի գավառները¹⁰⁷, Վանա լճի հյուսիսային ափերին:
- է) Վահան Հավնունի. տոհմանունը կապվում է Այրարատ նահանգի Հավնունիք գավառի հետ: Հավնունիքը գտնվում էր Երասխ գետի հարավային կողմում¹⁰⁸:
- ը) Դավիթ Սեպուհ. տիտղոսը դարձել է անուն և հնարավոր չէ որոշել նրա գավառը:

¹⁰³ *Н. Адоны, Армения, էջ 304; հմմտ. Ս. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 40:*

¹⁰⁴ Թովմա Արծունի, էջ 347: *հմմտ. Н. Адоны, Армения, էջ 304:* Բացի Թովմայից Վարդան պատմիչը հաղորդում է, թե ինչպես Գնունիները նեղվելով արարներից զիմեցին Աշոտ Մսակերին: Վերջինս նրանց գաղթեցրեց և հաստատեց Տալբում (տե՛ս Վարդան, էջ 77):

¹⁰⁵ *Н. Адоны, Армения, էջ 321, ծան. 3:*

¹⁰⁶ Ս. Երեմյան, *Հայաստանը, էջ 36:*

¹⁰⁷ *նույն տեղում, էջ 46:*

¹⁰⁸ *նույն տեղում, էջ 110:*

- բ) Գաղրիկ Ապուհարադ. Գաղրիկյան գավառը գտնվում էր Վասպուրական նահանգում¹⁰⁹;
- ժ) Թողորոս Վարազխ¹¹⁰. Ենթադրվում է, որ նա պատկանել է Վարազք կամ Վարազտակք տոհմին¹¹¹: Հայտնի է, թե որտեղ էին նրանք հաստատվել: Արժրունյաց տան պատմիչը միայն այս դեպքում է հիշատակում նշված տոհմին:
- ժա) Խոսրով Վահևունի. Վահևունիների սկզբնական տիրույթները Տարոնում էին, IV դարից նրանք երևում են Այրարատում, իսկ հետո գաղթում Վասպուրական:
- ժբ) Խոսրով Ակեացի. Ակեացիների իշխանական տունը տիրում էր Վասպուրականի Ակե գավառին:
- ժգ) Վարդան Գաբայեղեն. սրա սոհմանունը համընկնում է Գաբեղյանք գավառի հետ: Վերջինս գտնվում էր Այրարատ նահանգում, Արաքս գետի աջ ափին¹¹², Հավնունիքին կից:
- ժդ) Սմբատ Մարացյան. պետք է լինի Մուրացյան: Անծանոթ է Վասպուրականի նախարարական տների մեջ:
- ժե) Սահակ Սեպուհ. տիտղոսը դարձել է հատուկ անուն և անհնար է որոշել նրա տոհմական գավառը:
- ժզ) Պատրիկ Անձեացի. տոհմանունը հիշեցնում է Վասպուրականի համանուն գավառը¹¹³:
- ժէ) Գորգ Հարմացի. ուղղելի է՝ Հարբացի¹¹⁴: Հարբը Տուրուբերանի գավառներից էր¹¹⁵: Գտնվում էր Տարոնի հյուսիս-

109 Նույն տեղում, էջ 109: Ս. Երեմյանը ենթադրաբար այն տեղադրում է Տարոնոյ գետի (Ջուլա-չալ) ակունքների շրջանում: Ենթադրվում է, որ այս գավառի կենտրոնը՝ Գաղրիկ ամրոցը, ժամանակակից Կասրիկ գյուղի տեղում է (տես նույն տեղում, էջ 46):

110 Քովմա Արծունի, էջ 121:

111 Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի իշխանության քաղաքական կողմնորոշումը, էջ 149:

112 Ս. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 110:

113 Նույն տեղում, էջ 109:

114 Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի իշխանության քաղաքական կողմնորոշումը, էջ 148:

115 Ս. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 107:

արեւելքում: Նրա տարածքի մի մասը մտնում էր Տարոնի իշխանության մեջ:

Ժբ) Դավիթ Գունդսաղար. այստեղ ևս տիտղոսը դարձել է հատուկ անուն և դժվար է որոշել Դավթի տիրույթը: Գունդսաղարն իրանական ծագում ունի և նշանակում է բանակի որևէ միավորի հրամանատար¹¹⁶:

Այսպիսով, Վասպուրականի 19 իշխաններից բացի, որոնք միայն Արծրունյաց տոհմից էին, թշնամու դեմ կռվում էին նույն նահանգի իշխանական մյուս տոհմերի ներկայացուցիչները ևս: Դրանք էին՝ Շապուհ Ամատունին, Գրիգոր Քաջբերունին¹¹⁷, Գաղրիկ Ապուհարազը, Խոսրով Ակեացին, Պատրիկ Անձևացին:

Որոշ իշխանների կրած տիտղոսները դարձել են հատուկ անուններ, որի պատճառով հնարավոր չէ պարզել նրանց տիրույթները: Դրանք են՝ Դավիթ Սեպուհը, Սահակ Սեպուհը և Դավիթ Գունդսաղարը:

Մի քանիսի տոհմանունները թեև հայտնի են, բայց անհայտ են նրանց իշխելու վայրերը: Այդ իշխաններն են՝ Թոռնիկ Բագրատունու որդին, Արտավազդ Ընտրունին (Տրունի), Թողորոս Վարադխը, Խոսրով Վահուկունին, Սմբատ Մարացյանը (Մուրացյան):

Թովմա Արծրունին Վասպուրականի իշխանների մեջ է հիշում նաև Հազրի որդի Գրիգոր Գնունուն, Սմբատ Ապահունուն, Վահան Հավնունուն, Վարդան Գաբայեղենին, Գորգ Հարմացուն (Հարբացուն):

Ինչպես ցույց են տալիս վերջիններիս տոհմանունները, նրանց տիրույթները գտնվել են Վասպուրականից դուրս կամ նրան մերձակա շրջաններում: Այլ կապակցությամբ Գաբայե-

116 Տե՛ս C. Toumanoff, Studies, էջ 225, ծան. 270: Այն հոմանիշ է սաղարարին և նշանակում է զորագլուխ (տե՛ս ՆԲՀԼ, հ. II, էջ 580):

117 Ըստ Ն. Ադոնցի Քաջբերունիները ապրում էին Արճեշում, այսինքն Վասպուրականից դուրս (Н. Адоны, Армения, էջ 321, ծան. 5):

դեն տերերին մենք տեսնում ենք Վասպուրականի իշխաններին հետ¹¹⁸։

Այժմ անդրադառնանք ելակետային նշանակություն ունեցող հետևյալ հարցին։ Խոչ սկզբունքի վրա էր խարսխված Բագարատին հիշյալ իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչների ցույց տված զինական օգնությունը։ Արդյո՞ք այն պետք է դիտել իշխանների միջև հավասար հիմունքներով կայացված զինական դաշնակցության սովորական դրսևորում, թե իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու նկատմամբ նրանց վասալական պարտականության արդյունք համարել։ Վ. Վարդանյանը հակված է առաջին տեսակետին¹¹⁹, սակայն այդ մոտեցումը իմաստազրկում է Թովմա Արծրունու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունները Բագարատի՝ հայոց իշխանների բարձակցությունը ղեկավարելու վերաբերյալ։

Խալիֆայությունը չէր կարող հաշտվել Հայաստանում ստեղծված նման իրադրության հետ։ Հայոց Յ (851) թվականին, ըստ Թովմա Արծրունու, Հայաստան ուղարկվեց Աբու-Սաիդի որդին՝ Յուսուֆ ալ-Մարուազին (851—852)։ Նա եկավ հոր փոխարեն, որը ճանապարհին մեռել էր¹²⁰։ Յուսուֆը արքունիքից հրահանգ ուներ հաշվեհարդար տեսնել Հայաստանի ապստամբած շրջանների՝ Տարոնի և Վասպուրականի իշխանների հետ։ Նա միաժամանակ հայ նախարարներին զրկելու էր իրենց ժառանգական սեփականատիրական իրավունքներից։ Հակաարաբական ընդվզման այս պայմաններում խնդիր էր դրվում Տարոնի և Վասպուրականի տերերին մեկուսացնել և նրանց պատասխանատվության ենթարկել¹²¹։

Ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանի, այժմ արդեն չի նկատվում Բագարատ Բագրատունու և Աշոտ Արծրունու սերտ համագործակցությունը։

118 Բնագրում՝ Խոսրով Գաբակեան (տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 157)։

119 Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի իշխանության քաղաքական կողմնորոշումը, էջ 149։

120 Թովմա Արծրունի, էջ 129։

121 Նույն տեղում։

Յուսուֆը մտավ Վասպուրականի Աղբակ գավառը, գրավեց Աշոտի իշխանանիստ Հադամակերտը և սկսեց ամենուրեք ասպատակել: Աշոտ Արծրունին հարկադրված թողեց իր ամբողջ ու հաստատվեց Մարդաստանի և Հասկո ձորի կողմերում¹²²: Երկյուղելով Յուսուֆից, Վասպուրականի իշխանը պատրաստակամությամբ ցուցաբերեց կատարել նրա կամքը: Նա իր մոր միջոցով կարողացավ խուսափել Յուսուֆի հետապնդումից՝ նրան տալով պատանդներ և մեծաթիվ ընծաներ¹²³: Բնորոշ է, որ Արծրունյաց տիկինը Յուսուֆի հետ բանակցելիս հանդես էր գալիս լուկ Վասպուրականի անունից¹²⁴:

Այսպիսով, արաբների առջև առանց դիմադրության Վասպուրականի զինաթափվելը խիստ բացասական հետևանք ունեցավ թշնամու դեմ մղվող պայքարի համար: Վասպուրականի իշխանի այս քայլը ջլատեց հայ իշխաններին և Տարոնը փաստորեն մեկուսացավ: Յուսուֆի հաջորդ նշանակետը Տարոնն էր: Աղձնիքի արաբ կառավարիչ Մուսա իբն Զուբարան այս անգամ արդեն քաղաքական այլ կողմնորոշում ընդունեց: Նա ձեռքադատվելով Արաբական խալիֆայությանից, սկսեց գործակցել հայ ապստամբների հետ¹²⁵: Մուսա իբն Զուբարայի այս քաղաքականությունը Մուտավաքիլի ձեռնարկած միջոցառումների արդյունք էր, որը կոչված էր սահմանափակելու ու վերացնելու ոչ միայն հայ, այլև տեղական արաբ ազնվականների իրավունքները:

Վասպուրականից հետո Յուսուֆը մտավ հլաթ: Վերջինըս պատկանում էր հայոց իշխանին: Բայց Բագարատը թողել էլ հլաթը և հաստատվել Մուշում: Յուսուֆը պատգամավորների միջոցով Բագարատ Բագրատունուն տեղեկացրեց իր գալուստը: Նա պահանջեց ներկայանալ իրեն, որպեսզի նրան իր փոխարեն նշանակեր Արմինիայի կառավարչի

¹²² Նույն տեղում:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 130:

¹²⁴ Նույն տեղում:

¹²⁵ Baladhuri, էջ 331:

պաշտոնում, քանի որ ձմռան ցրտերի պատճառով ինքը պատ-
րաստվում էր մեկնել արքունիք¹²⁶:

Իր պաշտոնը Բագարատին տալու մասին Յուսուֆի առա-
ջարկն անակնկալ չէր: Բագարատն ինքն այդ պահանջով դի-
մել էր խալիֆայությանը: Եվ նրա մեջ, ըստ երևույթին, այն
հույսերն էին արթնացել, որ խալիֆայությունը վախենալով
սկսված ապստամբությունից, հայերին մի նոր ղիջում է կա-
տարում. ոստիկանի պաշտոնը վստահում է իրեն: Միայն այս
հանգամանքով պիտի բացատրել Տարոնի փորձված իշխանի՝
Բագարատի, Յուսուֆին ներկայանալու փաստը:

Տարոնի իշխանն ամենևին չկասկածելով Յուսուֆի խա-
բուության վրա, հատուկ պատվիրակությամբ մեկնեց նրա
մոտ: Վերջինս ձերբակալեց թե՛ Բագարատին և թե՛ պատմիչի
բառերով «ղամենայն ազգատոհմն նորա ի տանէ Բագրա-
տունեաց» և շղթայակապ ուղարկեց Սամառա¹²⁷:

Յուսուֆը ձմեռեց Մուշում՝ իր հետ բերելով Վասպուրա-
կանի ազատանու պատանդներին: Մեծ ավերածություններ
կատարելով Տարոնում, նա բնակչության մի մասին գերու-
թյան քշեց արաբական պետության տարբեր մասերում, իսկ
մյուսներին իր հետ պահելով, ենթարկում էր սաստիկ տան-
ջանքների ու շարշարանքների: Արաբ ոստիկանը սպասում էր
գարնանը: Նա նպատակ ուներ երկիրը լիակատար հնազան-
դեցնել: Ընդամին, նախատեսում էր ալնվականության ղանդ-
վածային գերեվարություն, ֆեոդալների սեփականության բռն-
նագրավում, արաբական բնակչության վերաբնակեցում¹²⁸:

126 Թովմա Արծրունի, էջ 131: Անորոշ է Թարաբու հայերեն թարգմա-
նության այս հատվածը: Ըստ վերջինի, Բագարատը խնդրել էր Յուսուֆից
իրեն հաստատել իշխանության մեջ (տես Արաբացի մատենագրեր, էջ 97):
Մինչդեռ արաբ պատմիչի երկի բնագրում խոսվում է կառավարիչ նշանա-
կելու մասին (տես А. Тер-Гевондян, Армения, էջ 134): Ըստ Յակուբիի,
Բագարատը Յուսուֆի մոտ էր մեկնել նրանից ապահովություն ստանալու
խնդրանքով (տես Արաբացի մատենագրեր, էջ 122): Նույն միտքը կարգում
ենք իբն Միսքավայի մոտ (տես նույն տեղում էջ 77):

127 Թովմա Արծրունի, էջ 131: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 66:

128 Թովմա Արծրունի, էջ 131—132:

Սակայն Յուսուֆին չհաջողվեց Տարոնում վերջնական հաջողության հասնել: Նրա դեմ սկսվեց ժողովրդական այնպիսի մի շարժում, որի նմանը չէր տեսել Հայաստանն ամբողջ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Ապրտամբուլյան հիմնական տոն տվողը լեռնային հուլիսի և Սասունի բնակիչներն էին: Նրանք, պատմիչի ասելով, ականատես եղան Տարոնի բնակչության ծանր դրությանը և հասկացան, որ շուտով նույնը սպասվում է իրենց: Խուլեցիները և սասունցիները ելույթը ղեկավարում էր Հովնանը¹²⁹: Այս շարժումն այնքան նշանակալից էր, որ արաբ պատմիչները չեն կարողացել շրջանցել և հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում՝ լրացնելով հայ մատենագիրներին: Ըստ Բալադուրու, հայ իշխաններն սկսեցին գրավոր հաղորդակցվել միմյանց հետ, մեկը մյուսին գրգռելով անհնազանդության և ապստամբության: Երկրի իշխաններից և մեծամեծներից յուրաքանչյուրն ուղարկեց հեծելազոր և հետիոտն զորագունդ՝ նրանց օգնության¹³⁰: Հակաարաբական շարժումը Հայաստանում այնքան մեծ ծավալ էր ընդունել, որ այստեղ հաստատված արաբ ամիրաններից Սավադա Ջահահֆյանը խորհուրդ էր տալիս Յուսուֆին հեռանալ երկրից¹³¹, բայց նա չլսեց: Նախահարձակ լինելով Տարոնի իշխանությունով մեկ սփռված արաբական զորքի վրա, հայերը կարողացան մեկ օրվա ընթացքում նրանց ոչնչացնել¹³²: Դրանից հետո նրանք պաշարեցին Մուշի բերդը, որտեղ պատսպարվել էր Յուսուֆը: Մի քանի օրվա պաշարումից հետո նրանց հաջողվեց կոտորել արաբների դիմադրությունը և գրավել այն: Հայերը սրի քաշեցին այնտեղ գտնվող արաբական զորքին, իսկ Յուսուֆի կողմից Վասպուրականից վերցրած պատանդներին ազատե-

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 211—212:

¹³⁰ *Baladhuri*, էջ 331, հմտ. նաև իրն Միսքավա, Բաբարի, Յակուբի, (տե՛ս Արաբացի մատենագրեր, էջ 77, 97—98, 122):

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 97:

¹³² Նույն տեղում, էջ 98:

ցին, ազատեցին նաև գերիներին և միմյանց միջև բաժանեցին թշնամու ավարը:

Հայ լեռնականների հարձակումն ու հաջողություններն այնքան անակնկալ էին, որ Յուսուֆը չկարողացավ իր անձի ապահովությունը հոգալ: Նա ստիպված պատսպարվեց Մուշի սուրբ Փրկիչ եկեղեցու գմբեթում: Խուֆի մեկնակազենները շրջապատեցին եկեղեցին: Նրանցից մեկը բարձրացավ գմբեթը և Յուսուֆին սպանեց: Պատմիչն այս դեպքերը նկարագրում է հանգամանալից և ավելացնում դրանց ականատես լինելու հանգամանքը¹³³:

Մուտավաքիլը դիմեց հայերի ազատագրական շարժումն արյան մեջ խեղդելու ամենավերջին միջոցին: Աբասյան խալիֆայության համար հուզումնալից այս ժամանակաշրջանում մեծ էր ազդությունը թուրք Բուղա ալ-Կաբիրի կատարած դերը: Վերջինս աչքի էր ընկնում իր արտակարգ դաժանությանը, և մի քանի նշանակալից արշավանք էր ձեռնարկել Մեդինայում ապստամբած ցեղերի դեմ¹³⁴: Գրականության մեջ հաճախ նա շփոթվում է Բուղա ալ Շարաբիի հետ¹³⁵: Բուղային հանձնարարելով Հայաստանի հնազանդեցումը, Մուտավաքիլը հրահանգել էր երկրի վրա ելնել «սուլով եւ սրով եւ գերութեամբ»: Կարգադրել էր Հայաստանի բոլոր իշխաններին և ազատներին ձերբակալել ու շղթայակապ արքունիք ուղարկել, սեփականացնել հայ ազատանու ունեցվածքը: Խալիֆան ընդունելով զորքի հրամանատարին, պարգևներ ու ընծաներ էր մատուցել, նրանց թագավորական կնիքով գլուղներ և ավաններ էր նվիրաբերել¹³⁶: Այս ամենը, անշուշտ արվում էր ավե-

133 Թովմա Արժունի, էջ 133: Յակուբին հիշատակում է Յուսուֆին սպանողի անունը՝ Հովնան: Տեքստի հաջորդ բառերից պարզորոշ ընթեռնելի է միայն իրն բառը (տե՛ս Արաբացի մատենագիրը, էջ 122): Յ. Մարկվարտն ազավազված բառը կարդում է Թոռնիկ ու պարզում Հովնանի հայրանունը (տե՛ս J. Markwart, Südarmenien, էջ 298):

134 D. Sourdel, Bugha al-Kabir, El. t. I, էջ 1327:

135 Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 434:

136 Թովմա Արժունի, էջ 140:

լի շահագրգռելու զորքին՝ մեծ բարբարոսություններ ու ան-
զըթություններ կատարելու համար:

Ինչպես նախորդներին, այնպես էլ Բուղայի արշավանքի
ժամանակաշրջանում, խալիֆայության ձեռնարկումները ցույց
են տալիս, որ Հայաստանը նրա աչքում դիտվել է իբրև անպըս-
տամբած մի երկիր, որի նկատմամբ նրանք վարում էին ջի-
հադի՝ սրբազան պատերազմի քաղաքականություն՝ դրան
հատուկ խիստ մեթոդներով: Զինվորների մեջ մոլեռանդություն
սերմանելու նպատակով պատերազմից առաջ ընդունված էր
նրանց համար կարգալ Ղուրանի VIII սուրան, ուր խոսվում
էր ռազմական ավարը տնօրինելու մասին¹³⁷:

Բուղան Հայաստան մտավ 852 թ.: Թովմա Արծրունին
նրա բանակի թիվը հասցնում է 200 հազարի, որը ակներևա-
բար չափազանցություն է¹³⁸: Սրանից, սակայն, պիտի եզրա-
կացնել, որ նրա զորքի թիվը իրոք մեծ էր: Ըստ արաբական
աղբյուրների, Բուղան նախ մտավ Բաղնշ, որտեղ ձերբակա-
լեց Մուսա իբն Զուրարային, քանի որ վերջինս օգնել էր հայ
ապստամբներին և մասնակցել Յուսուֆի սպանությանը¹³⁹:
Աղձնիքից հետո նա գնաց Խլաթ: Ապահունիքում իր բանակը
երկու մասի բաժանելով, մի մասը ժիրաքի հրամանատարու-
թյամբ ուղարկեց Խշտունիք, իսկ մյուս մասն իր ձեռքը վերց-
նելով, շարժվեց դեպի Տարոն՝ հաշվեհարդար տեսնելու ապըս-
տամբների հետ: Հարավային Հայաստանում արաբների դեմ
պայքարը ղեկավարում էին Բազարատի որդիները՝ Աշոտն ու
Դավիթը և Խութեցի Հովնանը, որոնց նա ձերբակալեց ու աք-
սորեց¹⁴⁰: Պայքարը կարող էր շարունակել Վասպուրականի
Աշոտ Արծրունին: Վերջինս, չկարողացավ որևէ դիմադրություն
ցույց տալ նրան: Բուղան ասպատակեց ողջ Տարոնը, Սա-

¹³⁷ Զինադի մասին տե՛ս M. Khadduri, War and Peace in the
Islam Law, Baltimore, 1953, էջ 51—140; E. Tyan, Dji'hād, EI t. II,
էջ 551—553:

¹³⁸ Հմմտ. Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 434:

¹³⁹ Արարացի մատենագրեր, էջ 98:

¹⁴⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 67; Թովմա Արծրունի, էջ 211—

սունն ու Խուժը, բնակչության մի մասին սրի քաշեց, իսկ մյուս մասին շղթայակապ խալիֆայության տարբեր շրջանները քշեց: Աղբյուրները հաղորդում են, որ Խուժում Բուղան ոչնչացրեց շուրջ 30 հազար հոգու, իսկ մնացածներին գերեվարեց¹⁴¹: Այսպես, Թիֆլիսի բերդապահ զորքի մեջ մենք հանդիպում ենք խուժեցիներին¹⁴²:

Հայաստանի հարավային շրջաններից բացի, Բուղան ապատակեց երկրի մյուս մասերը, գերեվարեց ու Սամառա քեց հայ ազնվականության նշանավոր ղեմքերին: Նա ամենուրեք ոչնչացրեց գյուղեր, ավաններ, քաղաքներ. «և յաւեր դարձան գեօղը և աղարակը և աւանք»¹⁴³:

Այս ամենի հետեւանքով Հայաստանում հաստատւած արաբական ցեղերը կրկին ակտիվացան: Նրանք այնքան էին իրենց ազատ ու համարձակ զգում, որ ամենուրեք Հայաստանում առաջնորդում էին Բուղային՝ ի մուտ և ելս աշխարհիս¹⁴⁴: Բուղայի արշավանքից հետո մենք տեսնում ենք արաբական նոր ցեղերի հոծ զանգվածի գաղթը Հայաստան: Թեպետև արաբներին հաջողվեց ճնշել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը, այդուհանդերձ այդ ելույթը փաստորեն ուրվագծեց Հայաստանում արաբական տիրապետության վախճանը:

Արաբական խալիֆայության ղեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի մեջ այս ելույթն ամենանշանակալից ու ամենահուժկու ընդվզումն էր: Այն մեծ էր թե իր ընդգրկման մասշտաբով և թե խորությամբ: Թեպետև շարժումը բռնկել էր երկրի հարավում, սակայն նրան մասնակիցել են նաև Հայաստանի մյուս շրջանների ուժերը: Ապստամբությունն ավելի բուրբուքեց Հայաստանում հակաարաբական պայքարը և նպաստեց հայկական պետականության վերականգնմանը: Վերջապես, հիշյալ շարժումն այնքան նշանակալից էր, որ այն դարձավ ժողովրդական էպոսի հիմքը:

141 Արաբացի մատենագրեր, էջ 93:

142 Նույն տեղում, էջ 100:

143 Թովմա Արծրունի, էջ 170:

144 Նույն տեղում, էջ 146:

ՏԱՐՈՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Ա. ՏԱՐՈՆԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆ
ԻԾՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅԻ ՀԵՏ

Բազարատ Բազարատունու որդիներ Ա.-
շոտի և Դավթի գերությունից մինչև նրանց վերադարձը Հա-
յաստանի հարավային շրջաններում քաղաքական միակ ազ-
դեցիկ գեմքը Գուրգեն Ապուպելճ Արծրունին էր: Նրա ջանքե-
րով Վասպուրականում հաստատված արաբները դուրս բշվե-
ցին: Բուղան ճանաչեց Գուրգենի իշխանությունը Վասպուրա-
կանում¹: Դատելով Թովմա Արծրունու տեղեկություններից,
այս ժամանակաշրջանում Գուրգենի ազդեցությունը, Վաս-
պուրականից դատ, տարածվում էր նաև Տարոնի վրա²:

Բուղայի արշավանքը և Հայաստանի հարավում ապրս-
տամբության ճնշումը ճակատագրական եղան Տարոնի իշ-
խանության համար: Արաբական ցեղերը, հաստատվելով Տա-
րոնի սահմանամերձ շրջաններում, արգելակում էին նրա կա-
պերը քաղաքական մյուս միավորումների հետ, հաճախ
սպառնում նրա գոյությունը:

Տարոնի իշխանությունը Հայաստանի կենտրոնական շրջ-
անների հետ հաղորդակցվում էր Ապահունիք և Հարթ գա-
վառներով, որոնք IX դարի երկրորդ կեսից անցան Կայսիկ-
ներին: Նրանց հիմնած ամիրայությունը (Մանազկերտ կենտ-

¹ Թովմա Արծրունի, էջ 223:

² Նույն տեղում, էջ 235:

րոնով). Հայաստանում արաբական ամենաուժեղ իշխանություններից էր³: Կայսիկները Տարոնի իշխանությունից նվաճեցին Խլաթը: Աբու-լ-Վարդը՝ Կայսիկների ամիրան, թեև ճանաչում էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու գերիշխանությունը, բայց քաջալերվելով Հայաստանում արաբների առկայությունից, ակտիվ միջամտում էր երկրի գործերին:

Տարոնի իշխանության համար անբարենպաստ վիճակ էր ստեղծում նրա հարավային սահմաններում գտնվող Շալբանիների ամիրայությունը, որը IX դարի երկրորդ կեսից գրավելով Արզնի Զուրարիկների տիրույթները, ընդհուպ մոտեցել էր նրանց հարավային սահմաններին⁴:

Նվ, վերջապես, քննարկվող ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրությունը ձեռնարկելով ակտիվ գործողություններ, սպառնում էր Տարոնի իշխանությանը արեմոտքից:

Տարոնի իշխանությունը թշնամական նման շրջափակման օղակում, քաղաքական և տերիտորիալ զարգացման հնարավորությունների տեսակետից խիստ անբարենպաստ պայմաններում էր: Նա ի վիճակի չէր սեփական ուժերով ապահովել իր անկախությունն ու տարածքային ամբողջականությունը:

Նթե 826—851 թթ. հայոց իշխանի պաշտոնում իշխանաց իշխան Բազարատ Բագրատունին էր, իսկ սպարապետությունը վարում էր նրա եղբայրը՝ Հայաստանի հյուսիսային շրջանների իշխան Սմբատ Բագրատունին, ապա դարի երկրորդ կեսին այս երկու պաշտոններն իրենց ձեռքը վերցրին Սմբատի հաջորդները⁵: Այսպիսով, Տարոնի Բագրատունիները Հայաստանի քաղաքական կյանքին ակտիվ մասնակցելուց զրկվեցին:

Բազարատ Բագրատունու որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը, մի խումբ իշխանների հետ գերությունից աղատվեցին ու ներ-

³ Կայսիկների մասին տե՛ս J. Laurent, L'Arménie, էջ 322—325; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 96—111, 120—124, 143—148; M. Canard, Les Principautés arabes d'Arménie, էջ 189—196:

⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 246: Հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 104:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 18:

ման արժանացան: Նրանք 858 թ. վերադարձան հայրենիք⁶: Աշոտ Բագրատունին դարձավ Տարոնի գահերեց իշխանը (858—878): Նա պատմական աղբյուրներում հայտնի է հայոց իշխան, կուրապաղատ, Տարոնի իշխան հորջորջումներով⁷:

Գուրգեն Ապուպելճը Վասպուրականի և Տարոնի տերերի վերադարձից հետո ստիպված նրանց տիրույթները զիջեց և բավարարվեց միայն Վասպուրականի Մարդաստան գավառով⁸: Բայց երկյուղելով հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուց, որը կարող էր նրան իբրև ապստամբի հանձնել արաբներին, Գուրգենը հեռացավ Մարդաստանից և հետապնդումներից խուսափելով՝ Թափառական կյանք էր վարում⁹: Մոտավորապես 862 թ. Գուրգեն Ապուպելճը գտնվում էր Տարոնում, երբ լսեց Աշոտ Բագրատունու կողմից Վասպուրականի իշխան Գրիգոր-Դերենիկի ձերբակալման լուրը: Խուսափելով իշխանաց իշխանից, նա այնուամենայնիվ, պաշտպանեց Գրիգոր-Դերենիկին: Գուրգենի միջնորդությամբ Գրիգոր-Դերենիկն ազատվեց և անգամ ամուսնացավ Աշոտ Բագրատունու դստեր հետ¹⁰: Հենվելով Գուրգեն Ապուպելճի՝ այդ ժամանակամիջոցում Տարոնում գտնվելու փաստի վրա, Յ. Մարկվարտը դիտել է, որ նա իշխել է Տարոնում մինչև 868 թիվը, որից հետո Տարոնի իշխանությունը ստանձնել են Բագրատ Բագրատունու որդիներ Աշոտն ու Դավիթը, որոնք գերությունից ազատվել ու հայրենիք են վերադարձել այդ թվականից հետո¹¹: Այս տեսակետն իրավացիորեն մերժել է

6 Թովմա Արծրունի, էջ 227—234:

7 Նույն տեղում, էջ 246, 247: Ղ. Ինճիճյանն առանց հիմքի, կասկածում է պատմիչի՝ Տարոնի Աշոտ իշխանի կուրապաղատ կոչվելու վկայության վրա, և ավելի հավանական է համարում, որ այդ պատվանունը կրել է իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին (տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսությունն աշխարհագրական Հայաստանեայց տշխարհի, հ. II, Վենետիկ, 1835, էջ 227):

8 Թովմա Արծրունի, էջ 232:

9 Նույն տեղում:

10 Նույն տեղում, էջ 233:

11 J. Markwart, Südarmenten, էջ 305:

Ն. Ադոնցը: Նա ցույց է տվել, որ նշված անցքերի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդող Թովմա Արծրունին իշխանների գերությունից ուշ վերադառնալու մասին չի ակնարկում: Ըստ պատմիչի, նրանք հայրենիք են վերադարձել միաժամանակ, 858 թ., բացի Աշոտ Արծրունուց, որը Հայաստան է եկել 868 թ.¹²:

Գուրգենի՝ Մարդաստանում շմնալու, թափառական կյանք վարելու և Տարոն անցնելու վերաբերյալ Թովմա Արծրունու վկայություններն արժանահավատ են և կասկած չեն հարուցում: Հետևաբար, իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու հետապնդումներից խուսափելով, Գուրգենը Տարոնն ընտրել էր իբրև հուսալի ու ապահով վայր և պատսպարվել էր նրա տերերի մոտ¹³: Բացառված չէ, որ վերջիններիս և իշխանաց իշխանի միջև շարունակվում էին նրանց նախորդների՝ Բագատ և Սմբատ Բագրատունիների օրոք եղած տարաձայնությունները, որոնք երկրի քաղաքական ուժերը տրոհել էին երկու խմբավորման:

Այն, որ 863 թ. բյուզանդացիները հաղթել էին արաբներին ու պավլիկյաններին, և Թովմա Արծրունին մի անգամ Տարոնի, Արզնի և Անձևացիքի տեր է համարում Գուրգեն Ապուպեճին, իսկ մյուս անգամ շեշտում մոտավորապես 862 թ. նրա Տարոնում գտնվելու մասին, հիմք է ծառայել Ժ. Լորանին կարծելու, թե Գուրգենը 862 թ. Բյուզանդիայի օգնությամբ նվաճել է Տարոնի իշխանություն մի մասը և այն իր ձեռքում պահել մինչև 878—879 թթ.¹⁴:

Բյուզանդա-արաբական ընդհարումների վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդող աղբյուրներն առհասարակ ոչինչ չեն պարունակում Գուրգենի, առավել ևս նրա կողմից Բյուզանդիայի օգնությամբ Տարոնի մի մասին տիրելու վերաբերյալ:

¹² N. Adontz, Les Taronites, էջ 204, ծան. 2:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ J. Laurent, Un féodal Arménien au IXe siècle: Gourguen Ardzrouni, fils d'Abou Beldj, REA, t. II, fas. 2, Paris, 1922, էջ 183, 186:

Դա սոսկ ժ. Լորանի ենթադրությունն է: Ինչ վերաբերում է Թովմա Արծրունուն, իրոք, նա գրում է. «Ես Գուրգէն օր ըստ օրէ աճէր զօրութեամբ ի բազում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տաթոն և զոր յԱնձաւացիս, և զոր յԱրզն եւ զոր առ ամենայն ուրեք...»¹⁵: Այս տեղեկության հիմքում, պատմիչի խոստովանությամբ, ընկած են իրենից առաջ գրված պատմական աղբյուրների հաղորդումները¹⁶: Դրանց՝ Տարոնը և Արզնը Գուրգենին պատկանած լինելու վերաբերյալ ակնարկի մեջ արտացոլել են այն ժամանակաշրջանի փաստերը, որոնք առնչվում են Գուրգենի՝ Վասպուրականում և հարավային Հայաստանում ունեցած, Բուղայի կողմից ճանաչված ու մինչև գերությունից հայ իշխանների վերադարձը հարատևած իշխանության հետ:

Տարոնի իշխանների վերադարձը համընկավ այնպիսի մի ժամանակաշրջանի հետ, երբ Բյուզանդական կայսրությունը ռազմական գործողություններ սկսեց արեւելքում, որոնք կոչված էին ամրապնդելու նրա սահմանները և հող նախապատրաստելու հետագա հարձակումների համար¹⁷:

862 թ. բյուզանդական զորավար Պետրոնասը հուլիսից Մելիտենի արաբ կառավարիչ Օմարին¹⁸: Բյուզանդացիները ներխուժեցին Տարոնի իշխանության սահմանները և առաջացան Աշմուշատի վրայով: Նրանց դիմակայելու համար Արմինիայի կառավարիչ Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին շարժեց Նփրկերտի և Սալսալայի ուժերով: Բայց նա պարտվեց¹⁹: Ուշադրության արժանի է բյուզանդացիների դեմ կռվի ելած Նփրկերտի ուժերի հետ միասին Սալսալայի զորքերի մասնակցության վերաբերյալ եղած հիշատակությունը: Սալսալան, որն արաբերեն է և նշանակում է շղթա, նույնանում է

¹⁵ Թովմա Արծրունի, էջ 235:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ История Византии, т. 2, М., 1967, էջ 188:

¹⁸ А. Васильев, Византия и арабы, էջ 200—203:

¹⁹ E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, էջ 58:

Հայկական Տավրոսի՝ Տարոնի Բազրատունիների իշխանության կազմի մեջ մտած հատվածի հետ²⁰։ Այստեղից դժվար չէ ասել, որ Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիին բյուզանդացիների դեմ օգնում էին Տարոնի Բազրատունիների ուժերը։

IX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանը Բազրատունիների հյուսիս-արևելյան ճյուղի քաղաքական դերիշխանության ներքո համախմբված դաշնակից իշխանությունների ամբողջություն էր²¹։ Նշված ժամանակաշրջանում Տարոնի Բազրատունիները Հայաստանի մյուս շրջանների իշխանների հետ ընդունում էին իշխանաց իշխան Աշոտ Բազրատունու գերիշխանությունը։ Աշոտի համար, խալիֆայության վստահությանն արժանանալուն ղուլընթաց, կարևոր էր նաև հայկական ավատական, հասկապես խոշոր իշխանությունների հետ հարթ հարաբերությունների հաստատումը։ Այս տեսակետից կարելի էր Տարոնի հարևան Վասպուրականի իշխանությունը։

Վասպուրականի ավագանու կենտրոնախույս տրամադրությունները կանխելու համար²², իշխանաց իշխան Աշոտ Բագ-

²⁰ Իբն-Խորդադեբյե, էջ 114, 135 (տե՛ս A. Baculbes, Византия и арабы, էջ 203, ծան. 1; F. Honigmann, Die Ostgrenze armenischer Herrschaft, էջ 423)։ Ռ. Մաթևոսյան, Վասպուրականի հարաբերությունները Բազրատունյաց Հայաստանում X—XI դդ., «Լրաբեր», 1977, № 10, էջ 52—53։

²¹ C. Toumanoff, The Background to Mantzikert. Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, London-New-York-Toronto, 1967, էջ 423։ Ռ. Մաթևոսյան, Վասպուրականի հարաբերությունները Բազրատունյաց Հայաստանում X—XI դդ., «Լրաբեր», 1977, № 10, էջ 52—53։

²² Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի թագավորությունը, էջ 23։ Վ. Վարդանյան անդրադառնալով Գրիգոր-Գերենիկի՝ Հայաստանում ունեցած հեղինակությանը, գրում է. «Գերենիկ Արծրունին մեծ անուն ուներ նաև արարների մոտ, նրանց կարծիքով նա արժանի թեկնածու էր ողջ Արմինիայի կառավարչի պաշտոնի համար»։ Հեղինակը հղում է՝ J. Markwart, Südarmenien, էջ 327։ (Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի թագավորությունը, էջ 27)։ Այս տեսակետը նույնությամբ շարադրված է Վ.

բատունին ստիպված էր մերձենալ նրան, և թեկուզ զիջումներ ընդհատ, Վասպուրականը կապել իր իշխանությունը: Այս նկատառումով նա իր դստերը կնության տվեց Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունուն²³: Ավելին, Աշոտը ոչ միայն չարգելեց նրան՝ իր տիրույթները հարևան իշխանության հաշվին ընդարձակել, այլև զինական օգնություն էր ցույց տալիս²⁴: Աշոտ Արծրունու մահվանից հետո (875) Վասպուրականի գահերեցությունն անցավ Գրիգոր-Դերենիկին: Այս ժամանակաշրջանում Վասպուրականի և Տարոնի գահերեցների հարաբերությունները խիստ սրվել էին:

878 թ. հայ իշխանների պահանջով Արմինիայի ոստիկան նշանակված Մուհամմադ իբն իսախան Տարոնին մերձակա Դատվանում զիմավորելու էին եկել Տարոնի իշխան Աշոտ կուրապաղաուր, Վասպուրականից՝ Գրիգոր-Դերենիկը, Գագիկը, Գրիգոր անունով երկու իշխաններ, հայոց իշխանաց իշխանի եղբայր Շապուհը, Մոկաց իշխանը, կայսիկ Աբուլ

Վարդանյանի աշխարհարար թարգմանությամբ հրատարակված Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան գրքի ներածության 6-րդ էջում (երևան, 1978): Նշենք, որ Մարկվարտի գրքի 326—327-րդ էջերում այլ կարծիք է արտահայտված: Այնտեղ կարդում ենք. «Հավանաբար Աշոտը (խոսքը իշխանաց իշխանի մասին է—Գ. Գ.) խալիֆային իր կառավարիչ Ահմադ իբն իսախան ամոթալի պարտությունից և մահմեդականներից զգուշացող Դերենիկի անկումից հետո, կարողացավ համոզել, որ ինքն է այն միակ մարդը, որ Հայաստանում կարգ ու կանոն կարող է հաստատել՝ խալիֆայի գերիշխանության պահպանման համար: Այնպես որ սա վճռեց նրան որպես Հայաստանի թագավոր և խալիֆայության անմիջական վասալ ճանաչել): Es ist an sich wohl möglich, dass Ašot den Chalifa nach dem schmachlichen Flasko seines Statthalters Ahmad b. Chālid und dem Falle des von den Muslimen gefürchteten Derenik zu überzeugen verstand, dass er allein der Mann sei, in Armenien die Ordnung und damit die Oberhoheit des Chalifa aufrecht zu erhalten, so dass dieser sich entschloss, ihn als König von Armenien und als reichsunmittelbaren Vassalen anzuerkennen.

²³ Թովմա Արծրունի, էջ 233:

²⁴ Իշխանաց իշխանի որդին՝ Սահակ Բագրատունին օգնում էր Գրիգոր-Դերենիկին ընդդեմ Գուրգեն Ապուպեղնի (տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 240):

Վարդը և ուրիշներ²⁵։ Դիմավորողները թանկարժեք նվերներ պիտի մատուցեին արաբ կառավարչին և շքախմբով նրան ուղեկցեին մինչև Դվին²⁶։ Արաբ նորընծա կառավարիչը ծրագրել էր Պարտավում նստող Մուհամմադ ալ-Յամանիի հետ Դվինում հաշվեհարդար տեսնել հայ նախարարների հետ։ Դեռ Դվին չհասած, հենց Դատվանում, նրանց դեմ որոգայթներ լարվեցին. այդ գործին մասնակցում էր նաև կայսիկ Աբուլ Վարդը²⁷։ Գրիգոր-Դերենիկը և Տարոնի Աշոտ իշխանը կռահելով արաբների մտադրությունը, նրանցից խույս տվեցին։ Սակայն Վասպուրականի իշխանի կարգադրությամբ վերջինիս աղգական Գրիգորը ձերբակալեց Աշոտ կուրապաղատին և հանձնեց Գրիգոր-Դերենիկի քեռորդի Հասանին։ Նրան արգելափակեցին Վասպուրականի Սևան ամրոցում²⁸։ Ըստ պատմիչի, Գրիգոր-Դերենիկին Աշոտ կուրապաղատի դեմ գրդել էր կայսիկ Աբուլ Վարդը։ Վերջինս հավատացրել էր Վասպուրականի իշխանին, թե Տարոնի կուրապաղատը մերձենալով նոր նշանակված ոստիկանի հետ, ջանում է իրեն զրկել տալ իշխանությունից²⁹։ Բայց պատմիչն անմիջապես շեշտում է իր անիրազեկությունն՝ այս փաստի ստույգ կամ կեղծ լինելու վերաբերյալ։ Կուրապաղատի ձերբակալության ավելի հիմնավոր շարժառիթն այն էր, որ Գրիգոր-Դերենիկը պարզապես ցանկացել էր Տարոնի իշխանությունը հանձնել իր քույր Մարիամի ամուսնուն՝ Աշոտի եղբայր Դավթին³⁰։ Դժվար չէ նկատել, որ նա Տարոնի իշխան էր ուզում դարձնել իր կամարարին, որպեսզի նրա միջոցով այն ենթարկեր իրեն։

Աշոտ կուրապաղատին մեկուսացնելուց հետո, Գրիգոր-Դերենիկի զինված ուժերը մասն Տարոն, գրավեցին այնտեղի ամրոցներն ու բերդերը։ Տարոնի իշխան դարձավ Աշոտ կու-

25 Նույն տեղում, էջ 246։

26 Նույն տեղում։

27 Նույն տեղում, էջ 247։

28 Նույն տեղում, էջ 247—248։

29 Նույն տեղում, էջ 247։

30 Նույն տեղում, էջ 248։

րապաղատի եղբայր Դավիթը, որը հայտնի է նաև Արքա անունով³¹։ Դավթին Գրիգոր-Դերենիկի միջնորդությամբ Տարոնի իշխան հաստատեց նոր նշանակված արաբ ոստիկանը³², հանգամանք, որը հստակ ցույց է տալիս Վասպուրականի իշխանի գործակցությունն արաբների հետ։ Տարոնի իշխանապետի ձերբակալումն ու իշխանազրկումը այնպիսի նշանակալից երևույթներ էին, որոնց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին չմիջամտել չէր կարող։ Նույնիսկ կարծիք է հայտնվել, թե դրանք կատարվել են նրա գիտությունով ու թելադրանքով³³։ Թովմա Արծրունին, ցավոք, այս կապակցությամբ ոչինչ չի հիշատակում։ Պետք է նկատել, սակայն, որ Աշոտի ազատության համար միջնորդեց հայոց կաթողիկոս Գևորգ Գառնեցին (877—897)³⁴։ Պատմիչի վկայությամբ Աշոտ կուրապաղատը մեծ հարգանք ուներ հայոց կաթողիկոսի հանդեպ, վերջինս էլ հոգում էր նրա ազատության համար։ Գեվորգ Գառնեցին նախ՝ նամակներով դիմեց Գրիգոր-Դերենիկին, ապա՝ մեկնեց Վասպուրական՝ Աշոտին ազատելու։ Հավանաբար կաթողիկոսին ուղարկել էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին։ Համենայն դեպս, նա տուանց իշխանաց իշխանի գիտության չէր միջնորդի Աշոտ կուրապաղատին ազատելու, մանավանդ, եթե դրան դեմ լիներ իշխանաց իշխանը։ Բայց Գրիգոր-Դերենիկն անդրդվելի էր. նա հաշվի չառավ կաթողիկոսի խնդրանքը։ Նշված ժամանակաշրջանում Վասպուրականի իշխանի և իշխանաց իշխանի հարաբերությունները նախկինի նման սերտ չէին։ Գրիգոր-Դերենիկը քաղա-

31 Նույն տեղում, էջ 247—248։

32 Նույն տեղում, էջ 248։

33 Ս. Ռենսիմենը 878 թ., Աշոտ կուրապաղատի իշխանազրկումը և նրա փոխարեն եղբորը Տարոնի իշխան դարձնելը համարում է Աշոտ կուրապաղատի Բագրատունի զարմիկների (այսինքն՝ իշխանաց իշխան Աշոտի և մյուսների) Արծրունիների և արաբների շանքերի արդյունք (տե՛ս DAI, II էջ 160)։

34 Թովմա Արծրունի, էջ 250։

բական գերիշխանության համար փաստորեն իշխանաց իշխան՝ Աշոտ Բագրատունու մրցակիցը դարձավ³⁵:

Աշոտ կուրապաղատը Սեան ամրոցից դուրս պրծավ միայն իր խորամանկության շնորհիվ: Նա Հասանին հավատացրեց, թե այն ինչ Գրիգոր-Դերենիկը գործեց իր՝ Աշոտի նկատմամբ, նույնը ծրագրում է անել նրա՝ Հասանի դեմ: Հասանն անցավ Աշոտի կողմը և նրան ազատ արձակեց³⁶:

Աշոտ կուրապաղատի հետագա գործունեության վերաբերյալ մենք որևէ տվյալ չունենք: Ենթադրվում է, որ նա 885 թ. մասնակցել է Գրիգոր-Դերենիկի սպանությանը: 885 թվականին Վասպուրականի իշխանի դեմ կազմակերպված դավադրության մասին հաղորդում են Թովմա Արծրունին և նրա գործի Անանուն շարունակողը: Համաձայն Թովմա Արծրունու, Դերենիկը Վասպուրականի իշխանների ձեռնադրոյ՝ Մարական գավառի Ճվաշ ավանը գնալիս, Հեր քաղաքի մոտակայքում շրջապատվում և սպանվում է քաղաքապետ Ապլբերսի ձեռքով: Դերենիկի սպանությանը մեղսակից էր իշխանաց իշխան՝ Աշոտ Բագրատունին³⁷: Ըստ Անանունի, Դերենիկի դավադիրներից «...Ատրպատականու, նմանապէս և որք ի Հայաստանն էին տանէ, որոց մասնակից էր և Գագիկո այս ապստամբ» (խոսքը Գագիկ Ապու Մրվանի մասին է— Գ. Գ.)³⁸: Հայտնի է Աշոտ կուրապաղատի հետ Գրիգոր-

35 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 76:

36 Թովմա Արծրունի, էջ 251—252:

37 Նույն տեղում, էջ 255: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Վասպուրականի իշխանի սպանության մեջ մեղադրում է միայն Հերի քաղաքապետին՝ չհիշատակելով այդ գործում իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու մասնակցությունը (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 79):

38 Թովմա Արծրունի, էջ 295: Ուսումնասիրողների մի մասն ընդունում է իշխանաց իշխանի մասնակցությունը Դերենիկի սպանությանը (տե՛ս Վ. Վառդանյան, Վասպուրականի թագավորությունը, էջ 34—38):

Հակառակ տեսակետի է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը: Ըստ նրա, Թովմա Արծրունու «շրջաբերական թղթով դարան գործեալ էր նմա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի» արտահայտության մեջ ամենայն հավանականությամբ ըմբոստ իշխանին սանձելու նպատակով ձերբակալելու մասին է խոսքը: Հակառակ

Դերենիկի դեմ հիշյալ Գագիկի գործակցությունը, չնայած որ, ըստ պատմիչի, այս փաստի հավաստի լինելը կասկածելի է: Ինչպես իրավացի նկատում է Յ. Մարկվարտը³⁹, պատմիչից մեջ բերված հատվածում «Հայաստան տուն» հասկացությունը կարելի է նույնացնել Տարոնի հետ, քանի որ այլ առիթով Թովմա Արծրունին Տարոնը համարում է «Հայոց տուն»⁴⁰, թեև չի կարելի հաստատ պնդել, թե Անանունի «Հայաստան տուն» և Թովմա Արծրունու «Հայոց տուն» արտահայտությունները նույնանում են: Հնարավոր է, որ Վասպուրականի իշխանի սպանությանը մասնակցել են թե՛ իշխանաց իշխանը և թե՛ Տարոնի իշխանը: Համենայն դեպս, աղբյուրների անորոշ վկայությունները հնարավորություն չեն ընձեռում հարցին սպառիչ պատասխանել:

Թովմա Արծրունին Տարոնի իշխան, կուրապաղատ Աշոտ Բագրատունուն անվանում է հայոց իշխան⁴¹: Հայտնի է, որ հայոց իշխանին արաբական տիրապետության ժամանակ հանձնարարվել էր Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը: Նա երկրի մյուս իշխանների նկատմամբ զահերեց էր: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի կառավարումը վստահված էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն, որը հռչակվեց հայոց թագավոր: Հետևաբար, երկու Աշոտ Բագրատունիները չէին կարող միաժամանակ նույն պաշտոնը զբաղել: Այս ակնհայտ հակասությունից խուսափելու համար, հետազոտողներից ոմանք գտնում են, որ Տարոնի Աշոտ Բագրատունուն հայոց իշխան հռչակեց Բյուզանդական կայսրությունը, քանի որ նա կայսրությունից կուրապաղատություն էր ստացել⁴², չնա-

դեպքում իշխանաց իշխանն անձամբ չէր գնա Վասպուրական՝ իր դստեր մոտ մխիթարելու նպատակով (տե՛ս ԱՅԿ, Հայոց պատմություն, էջ 754, ծան. 132):

³⁹ J. Markwart, Südarmenien, էջ 313, ծան. 3:

⁴⁰ Թովմա Արծրունի, էջ 265:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 246:

⁴² J. Laurent, L'Arménie, էջ 272: C. Toumanoff, The Background to Mantzikert, էջ 424: Դրեթե նույն կարծիքին է Ս. Ռենսսիմենը, ըստ որի «872 թ. հետո, երբ Վասիլ I-ը նվաճեց Տեփրիկեն, Աշոտը վա-

յած Բյուզանդիայի կողմից Աշոտին հայոց իշխան ճանաչելու մասին աղբյուրներում որևէ վկայություն չկա:

Թուվմա Արծրունու մեկ վկայությունն անհավանական է դարձնում Տարոնի իշխանի՝ Բյուզանդական կայսրության կողմից հայոց իշխան ճանաչելու վարկածը: Նա անդրադառնալով Գրիգոր-Դերենիկի՝ Տարոնի գործերին միջամտելու մտադրությանը, գրում է, որ վերջինս ցանկանում էր իր փեսա Դավիթ-Արքայիկին դարձնել Տարոնի իշխան, որով նա կոչվելու էր նաև հայոց իշխան⁴³: Պատմիչը եզրափակում է, որ այդպես էլ եղավ: Այսինքն, Դավիթը դարձավ Տարոնի և հայոց իշխան: Կասկածից վեր է, որ տվյալ դեպքում Դավիթ՝ հայոց իշխան կոչվելը կապված է նրա՝ Տարոնի իշխան լինելու հետ: Այսպիսով, քննարկվող հայոց իշխան հասկացությունը կապված է ոչ թե կոնկրետ որևէ անձի, այլ՝ Տարոնի իշխան դարձող յուրաքանչյուրի հետ: Դավիթը Տարոնի իշխան, հետևաբար հայոց իշխան դարձավ Գրիգոր-Դերենիկի միջնորդությամբ և խալիֆայության ներկայացուցչի հաստատումով⁴⁴: Ուստի այն պատկանում էր արաբական վարչության իրավասությանը: Ըստ երևույթին Աշոտ կուրապաղատը համանման ձևով Տարոնի իշխան է դարձել, որի հետ և կոչվել է հայոց իշխան, խալիֆայության գիտությունով, առանց Բյուզանդիայի միջամտության:

Տարոնի իշխանը, տվյալ դեպքում Աշոտ կուրապաղատը, հորջորջվում էր հայոց իշխան, սակայն Հայաստանի մյուս իշխանների նկատմամբ գերադաս չէր, նրա իրավասությունը տարածվում էր միայն Տարոնի իշխանության սահմաններում: Աշոտի հայոց իշխան հորջորջումը, ամենայն հավանականու-

րեց բյուզանդամետ քաղաքականություն, կայսրության կողմից ճանաչվեց իշխանաց իշխան և կուրապաղատ» (տե՛ս DAI II, էջ 160): Սակայն Տարոնի Աշոտ կուրապաղատն իշխանաց իշխան տիտղոս չի ունեցել, ինչպես կարծում է նա: Ս. Ռենսիմենը նույնացնում է հայոց իշխան ու իշխանաց իշխան հասկացությունները (տե՛ս նույն տեղում, նաև Դավիթ-Արքայիկի կապակցությամբ):

43 Թուվմա Արծրունի, էջ 248:

44 Նույն տեղում:

թյամբ, տիտղոսային էր՝ զուրկ համահայաստանյան մասշտաբի որևէ պաշտոն արտահայտելուց: Կրելով այդ տիտղոսը, նա գուցե կամենում էր քնդգծել հայոց իշխանի պաշտոնի նկատմամբ իր ժառանգական իրավունքները:

Տարոնի Աշոտ Բագրատունու և նրա իշխանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները խիստ սակավ են: Միայն հայտնի է, որ նա բյուզանդական արքունիքից ստացել է կուրապաղատի տիտղոս: Սկզբնաղբյուրների այս բացը, գուցե, կարելի է լրացնել նախորդ հարյուրամյակներում կուրապաղատությանն արժանացած հայ իշխաններին անդրադառնալով: Դրանով, թերևս, հնարավոր լինի, թեկուզ ընդհանուր գծերով, ներկայացնել Տարոնի և կայսրության փոխհարաբերությունները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում:

Կուրապաղատը (լատիներեն *cura palatii*) թարգմանաբար նշանակում է պալատի խնամակալ կամ հոգաբարձու⁴⁵: IV դարում կուրապաղատը բարձրաստիճան պաշտոնյա էր՝ կայսերական թիկնապահ զորքի հրամանատարը: Հետագա հարյուրամյակներում ևս նա մնաց իբրև դիրք ունեցող՝ կեսարից և նոբելիսիմոսից հետո⁴⁶: Աստիճանաբար կորցնելով պաշտոն արտահայտելու իմաստը, կուրապաղատը մնաց սոսկ տիտղոս, որն օտարներին ավելի հեշտ էր շնորհվում, քան բյուզանդացիներին⁴⁷:

VI դարից կուրապաղատի տիտղոսը շնորհվեց Իբերիայի, իսկ VII դարից՝ հայոց իշխաններին: Կ. Թումանովը ցույց է տվել, որ ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, ովքեր պնդում են, թե կուրապաղատի տիտղոսը դադարեց կայսերա-

⁴⁵ R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin, Le Curopalate*, Βυζαντινά, II, Θεσσαλονίκη, 1970, էջ 187; L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1947, էջ 594; Bury, *The Imperial Administrative System in the ninth century* (այսուհետև՝ IAS) London, 1911, էջ 33--35.

⁴⁶ R. Guiland, *Le Curopalate*, էջ 188.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 190:

կան տան անդամների մենաշնորհը լինելուց և օտարներին տրվեց միայն IX—X դարերում⁴⁸:

Հայոց իշխաններից առաջինը կուրապաղատության արժանացավ Դավիթ Սահառունին (635—638): Մինչ այդ նա եղել էր Արևելյան Հայաստանի մարզպան: Հայ նախարարների միջնորդությամբ Հերակլ կայսրը (610—641) նրան նշանակեց հայոց իշխանի պաշտոնում՝ տալով կուրապաղատի տիտղոս⁴⁹: Մրենի տաճարի արձանագրությունը հաստատում է նրա ստացած թե՛ պաշտոնը և թե՛ տիտղոսը⁵⁰:

645 թ. Բյուզանդական կայսրությունը կուրապաղատի տիտղոսով հայոց իշխան հաստատեց Վարադտիրոց Բագրատունուն, որը, սակայն, շուտով մեռավ⁵¹:

⁴⁸ C. Toumanoff, *Studies*, էջ 388—389, ծան. 22:

⁴⁹ Սեբեոս, էջ 133:

⁵⁰ Ամույն քսան և իններորդի կամ՝ երեսներորդի (ընդգծումը հրատարակչին է—Գ. Գ.) Հերակղի բարեկազմող թագաւորի յիշխանութեան Դաւթի ամենագով պատրիկի կուրապաղատի և սպարապետի հայոց և ասորոց... շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի բարեխառութիւն Կամսարականաց և Մրենոյ և ամենայն երկրի» (տե՛ս Н. А. Орбели, Багаванская надпись 639 года и другие армянские ктиторские надписи VII века, Избранные труды, էջ 401). La Narratio de rebus Armeniae հայերեն զբր-ված և հունարեն թարգմանված երկին կցված է Հայաստանի իշխանների (բնագրում՝ թագավորների, Βασιλείς Ἀρμενίων) ցուցակ, որտեղ հիշատակված է կուրապաղատ Դավիթ Սահառունին (Ο Δαυίδ ὁ Σαρωνῆς) (տե՛ս Gérard Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, ed. critique et commentaire, Louvain, 1952, էջ 405):

⁵¹ Սեբեոս, էջ 144: Մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով Վարադտիրոցի որդին՝ Սմբատ Բագրատունին ևս կուրապաղատ էր, բայց ապացուցվել է, որ նա այդ տիտղոսին չի արժանացել (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արարական արշավանքները Հայաստանում, էջ 539—541: Նույն տեղում տե՛ս նաև զբաղանությունը): Սմբատ Բագրատունուց բացի կուրապաղատների թվին է դասվել նաև Ներսիս Կամսարականը (տե՛ս M. Saint-Martin Mémoires, էջ 339; Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 5; Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմություն և պատմություն վարուց սրբոյն Սիդ-բեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ, աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ Տէր-Մովսէսեան, Վաղարշապատ, 1897, էջ 77; Ս. Կոզյան, Կամսարականներ, էջ 152, Բ. Առաքելյան, Ժամանակագրական դիտողություններ, «Տեղե-

654—661 թթ. հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնյանը, որի իշխանությունը ճանաչվեց Կոստանդին II կայսեր (641—668) կողմից, աղբյուրներում հիշատակվում է իբրև կուրապաղատ⁵²:

Մեր ցուցակում հաջորդը Սմբատ Բագրատունին է, որի իշխանությունը տևել է 693—726 թթ.⁵³: Բյուզանդական կայսրության կողմից Հայաստանի հայ կառավարիչների նշանակումը և նրանց կայսերական տիտղոսների շնորհումը պայմանավորված էր երկրում կայսրության տիրապետությամբ: Հայոց իշխաններն իրակտնացնում էին վարչական ֆունկցիաներ և տարբեր թեկերով կապվում կայսրության հետ: Նրանց փոխհարաբերությունները կարգավորվում էին երկու կողմերից յուրաքանչյուրի պարտավորվածությամբ: Կայսրությունը ճանաչում էր հայոց իշխաններին, նրանց տալիս տիտղոսներ և ընծաներ: Համազասպ Մամիկոնյանը ստացել էր արծաթե դահ⁵⁴: Սմբատ Բագրատունուն տրվել էր Փոթի քաղաքը⁵⁵: Նա իր հերթին բյուզանդական կայսրին ուղարկել էր արաբներից բռնագրաված ձիեր⁵⁶: Փոխադարձ այցելություններն ու նվիրատվություններն ավելի են մոտեցրել կողմերին⁵⁷: Կայսրությունը պարտավորվել է հայ նախարարներին զինական օգնություն ցույց տալ, երբեմն հոգալ հայոց զորքի ծախսերը: Սմբատ Բագրատունի կուրապաղատի տրամադրության տակ

կազիր» ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, 1941, № 1/6, էջ 68; С. Toumanoff, Studies, էջ 206, 404), սակայն աղբյուրները նրա այդ տիտղոսին արժանացած լինելու մասին ոչինչ չեն հաղորդում (տե՛ս И. А. Орбели, Две строительные надписи князей Камсараканов. Избранные труды, էջ 433—439):

⁵² Սեբեոս, էջ 175: Narratio-ում նա հիշատակվում է կուրապաղատ տիտղոսով ('Ο Ἀμαζάσπης ὁ κουροπάλατος, (տե՛ս Narratio, էջ 405):

⁵³ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը, էջ 130:

⁵⁴ Սեբեոս, էջ 175:

⁵⁵ Ղևոնդ, էջ 35:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 26:

⁵⁷ Կուրապաղատ դարձող յուրաքանչյուր որ կայսրությանը վճարում էր որոշակի գումար, որը կազմում էր մագիստրոսի վճարածի կրկնապատիկը (տե՛ս Bury IAS, էջ 135):

արաբների դեմ կռվելու համար կար բյուզանդական օգնական զորք⁵⁸, իսկ Համազասպ Մամիկոնյանը կայսրից զորքի համար ստացել էր դրամական միջոցներ⁵⁹:

Այս ամենի դիմաց հայ իշխանները պարտավորվում էին հավատարիմ լինել կայսրությանը, ակտիվորեն մասնակցել Բյուզանդիայի թշնամիների դեմ մղվող պայքարին:

Հայոց իշխանների մի խմբի բյուզանդական արքունիքը շնորհել է կուրապաղատի, մեկ այլ խմբի՝ պատրիկի տիտղոս: Կուրապաղատության արժանացել են միայն հայ և վրաց իշխանները, մինչդեռ Լազիկայի և Ադվանքի իշխաններին այն երբեք չի տրվել: Վերջիններիս բարձրագույն պարգևը եղել է միայն պատրիկի տիտղոսը: Վրաստանի 14 իշխաններից կուրապաղատ են հորջորջվել 7-ը, իսկ Հայաստանի 21 իշխաններից՝ 5-ը: Կ. Թումանովը սա բացատրում է վրաստանի՝ կայսրության հետ ունեցած ավելի սերտ կապերով, վրացիների՝ քաղկեդոնիկ լինելու հանգամանքով⁶⁰:

Կուրապաղատություն շնորհվել է այն իշխաններին, որոնք նշանակալից դեր են խաղացել Հայաստանում կայսրության ազդեցության տարածման և ամրապնդման գործում: Միաժամանակ դա հայ իշխանների համակրանքը շահելու միջոց էր: Սակայն չի կարելի ասել, թե նման ձևով կայսրությունը միշտ իր նպատակին հասել է: Սմբատ Բագրատունին խղելով իր կապերը Բյուզանդիայի հետ, 709 թ. ընդունեց արաբական կողմնորոշում⁶¹: Այդ ժամանակաշրջանից ի վեր, մինչև 850-ական թթ., այսինքն՝ մինչև Տարոնի Աշոտ Բագրատունին, Հայաստանի իշխաններից ոչ մեկը չարժանացավ կուրապաղատի տիտղոսին: Նշված ժամանակաշրջանում Հա-

⁵⁸ Ղևոնդ, էջ 32:

⁵⁹ Սեբեոս, էջ 175:

⁶⁰ C. Toumanoff, Studies, էջ 388, 389, ծան. 23, հմմտ. Նույնի The Background to Mantzikert, էջ 415: Ըստ Կ. Թումանովի, հայոց իշխաններից վեցը կուրապաղատներ են եղել: Նա նկատի է ունեցել նաև Ներսէս Կամսարականին (տե՛ս C. Toumanoff, Studies, էջ 206): Սակայն, ինչպես նշվեց, այդ տիտղոսին Ներսէսի արժանանալու մասին աղբյուրները չեն հաղորդում:

⁶¹ Ղևոնդ, էջ 36:

յաստանը և Վրաստանը գտնվում էին խալիֆայության գերիշխանության ներքո, երբ վրաց Աշոտ I Բագրատունուն (813) շնորհվեց այդ պատվատիտղոսը⁶²:

IX դարի երկրորդ կեսին, երբ Բյուզանդիան փորձեց Հայաստանում ակտիվ քաղաքականություն վարել, սովորույթը վերականգնվեց և Հայաստանի իշխաններից առաջինը կուրապաղատ դարձավ Տարոնի իշխան Աշոտ Բագրատունին: Յնթադրվում է, թե նա դրան արժանացել է 863 թ. կամ 870-ական թվականներին՝ պավլիկյանների դեմ բյուզանդացիների ձեռնարկած արշավանքների ժամանակ⁶³:

Տարոնի իշխանին բյուզանդական տիտղոսի շնորհումը, նրա և կայսրության սերտ շփման պայմաններում անգամ, չի նշանակում, թե այս իշխանությունը Բյուզանդիայից վասալական կախվածության մեջ էր, ինչպես որ ցույց են տվել որոշ հետազոտողներ⁶⁴: Հարաբերությունների այս կարգը, ավելի շուտ ապացույց է կայսրության և Տարոնի իշխանության միջև եղած դիվանագիտական կապերի:

Միջնադարում պետություններն ընդհանրապես, իսկ Բյուզանդիան հատկապես, կարևոր նշանակություն են տվել այլ երկրների նկատմամբ իրենց կատարած կամ կատարելիք նվաճումների գաղափարական հիմնավորմանն ու օրինականացմանը: Բյուզանդիան, Հռոմեական կայսրությունից ժառանգելով տիեզերապետության (կոսմոկրատիզիզմ) գաղափարը, ձգտում էր իր գերիշխանությունը տարածել այլ երկրների վրա: Նրա գաղափարախոսներն ընդգծում էին Բյուզանդական կայսրության գլխավորությամբ պետությունների և իշխանությունների հիերարխիկ համակարգի՝ οἰκουμένη - ի գոյությունը⁶⁵: Դա «հոգևոր-ազգակցական» կապերով պայ-

⁶² C. Toumanoff, *Studies*, էջ 203, 486.

⁶³ N. Adontz, *Les Taronites*, էջ 205.

⁶⁴ J. Laurent, *L'Arménie*, էջ 272, ծան. 10; C. Toumanoff, *The Background to Mantzikert*, էջ 424.

⁶⁵ D. Obolensky, *The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy* „Actes du XIIe Congres International d'Études Byzantines“ t. 1, Beograd, 1963, էջ 45—61.

մանավորված մի յուրահատուկ «գերդաստան» էր, որի գլուխ կանգնած էր բյուզանդական կայսրը՝ «գերդաստանի» «հոգևոր հայրը»: Ըստ կարևորության, հիերարխիայի հաջորդատիձաններում էին կայսեր «հոգևոր եղբայրները», «հոգեվոր, զավակներն» ու «բարեկամները»⁶⁶: Այս, ինչպես նաև կայսերական արքունիքի կողմից մշակված այլ տիտղոսների ու գրությունների հատուկ ձևերը, որոնք տրվում կամ ուղղվում էին օտար իշխաններին և թագավորներին, բյուզանդական տեսանկյունով նշանակում էր կայսրությունից ինչ որ չափով նրանց կախումը:

Բյուզանդիայի պետական ուսմունքը ցայտուն դրսևորվում է նրա ճակատագրով նախանձախնդիր Կոստանդին Միրանածին կայսեր այն ձևակերպումով, որ կայսրության կողմից նշանակված կամ նրանից տիտղոս ստացած օտար կառավարիչները հոռմեական կայսեր ծառաներն են համարվում, հետևաբար նրանց տիրապետության տակ գտնվող ամրոցները, քաղաքներն ու գյուղերը հոռմալեզիների կայսեր սեփականությունն են⁶⁷: Ուստի Տարոնի իշխանին, կուրապաղատության շնորհումով կայսրությունը ձգտում էր նրան կտրել Բագրատունիների հյուսիս-արևելյան ճյուղի՝ հայկական իշխանությունները միավորելու քաղաքականությունից, օրինականացնում էր իր նվաճողական նկրտումները Տարոնի իշխանության նկատմամբ⁶⁸: Սրանից անկախ, բյուզանդացիները չէին հաշտվել իրենց տիրապետության տակ եղած տերիտորիաները (որոնց թվում էր Տարոնը և ընդհանրապես Հայաստանը) արաբների կողմից նվաճելու հետ: Բյուզանդական բմ-

66 И. П. Медведев. Империя и суверенитет в средние века (На примере истории Византии и некоторых сопредельных государств), «Проблемы истории международных отношений», Сборник статей памяти акад. Е. В. Тарле. Л., 1972, էջ 416—417; Կ. Ն. Յուրբաշյան, Բագրատունյաց շրջանի Հայաստանը, էջ 42: Ըստ մեկ այլ տարբերակման, կայսեր «զավակները», նրա եղբայրներից հետո էին (տե՛ս И. П. Медведев. Империя и суверенитет, էջ 416—417):

67 Կոստանդին Միրանածին, էջ 11:

68 С. Toumanoff, The Background to Mantzikert, էջ 424.

բըռնումով դրանց օրինական տերերը միայն իրենք կարող էին լինել:

Աշոտ Բագրատունի կուրապաղատի օրոք Տարոնի և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունները, ինչպես տեսնում ենք, գծագրվում են ընդհանուր ձևերով: Կոնկրետ փաստերի բացակայությամբ է պայմանավորվում այդ կապերի մեջ խորանալու դժվարությունը: Այս տեսակետից արժեքավոր է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոտի (858—867, 877—886) հայերին ուղղված նամակները, որոնք հրատարակել է ֆրանսիացի բյուզանդագետ Ժ. Դարուզեսը⁶⁹:

Փոտը արտահայտելով բյուզանդական պետության նվաճողական տրամադրությունները, ոչ միայն կառնում էր Հռոմեական կայսրության նախկին սահմանները վերականգնելու մտքին, այլև փորձում էր իր գործունեությունը նպատակամղել դրա իրագործմանը: Հայտնի են պատրիարքի տարբեր երկրներ հղած բազմաթիվ ուղերձները, ինչպես նաև նրա պատվիրակների առաքելությունները՝ բյուզանդական եկեղեցու աղդեցությունն այդ երկրներում տարածելու դիտավորությամբ:

Թե՛ նորագյուտ վերոհիշյալ երկու և թե՛ վաղուց հայտնի մյուս երկու նամակներում⁷⁰, բյուզանդական եկեղեցու ղեկավարը արծարծում էր Քրիստոսի բնության վերաբերյալ դարեր շարունակ ծեծված և սխալաստիկ վեճերի առիթ դարձած հարցերը: Դատապարտելով միաբնակությունը և նրան հակադրելով երկբնակությունը, նա վերջինս հռչակում էր իբրև միակ ճշմարիտ ուսմունքը և հայերին կոչ անում հետևել դրան:

⁶⁹ J. Darrouzès, Deux lettres, էջ 140—153:

⁷⁰ Դրանք հրատարակվել են «Православный Палестинский сборник». Т. XI. Вып. I, СПб., 1892, էջ 179—226, 226—279; Դիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 279—282; Ն. Ակինյան, Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Զարարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, հունվար-մարտ, էջ 65—99, ապրիլ-հունիս, էջ 129—156; Նույնի, Պատճէն Թղթոյ մեծի Հայրապետին Կոստանդնուպոլսի Փոտայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան, նույն տեղում, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 439—450:

Սակայն ժ. Դարուղեսի հրատարակած նամակները⁷¹, հատկապես նրանցից առաջինը, վերնագրված՝ «Ընդդեմ թեոպասխիսների աղանդի» (աստվածաշարժարների—Գ. Գ.) նշանակալից է նրանով, որ ամփոփում է ուշագրավ նոր փաստեր: Պարզվում է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը փորձել է վերացնել Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև եղած դավանաբանական անջրպետը: Այդ կապակցությամբ նա որոշ հաջողությունների հասել է, որովհետև իր իսկ խոստովանությամբ, նրա և նրա գործակալի՝ Հովհան արքեպիսկոպոսի ջանքերով հայերի մի մասն ընդունել է քաղկեդոնականությունը⁷²: Մեկ այլ տեղում Փոտը հայտնում է իր նամակի անհայտ հասցեատերին՝ մեկ ուրիշ նամակով հայոց կաթողիկոս Զաքարիա Չագեցուն, ինչպես նաև ուղղափառություն ընդունած հայերին դիմած լինելու մասին: Պարզվում է, որ Փոտի ակնարկած ուղղափառ հայերը դրանք Չորրորդ Հայքում ապրող տարոնացիներն են⁷³: Իրավացի է ժ. Դարուղեսը, երբ Փոտի արտահայտած այս մտքի կապակցությամբ ծանոթագրում է՝ տարոնացիները մյուս հայերից չէին տարբերվում, ինչպես հռչակում է Փոտը⁷⁴: Անկախ սրանից, Փոտի հայտարարությունը, եթե նույնիսկ դիտենք խիստ չափազանցություն, դարձյալ չի կարելի ուրանալ, որ քաղկեդոնականությունը Տարոնում և նրա մերձակա Չորրորդ Հայքում աշխուժանում էր⁷⁵:

71 Առաջին նամակի հասցեատերն անհայտ է: Հրատարակչի կարծիքով այն ուղղված է իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն (տե՛ս J. Darrouzès, Deux lettres, էջ 338), իսկ ըստ Կ. Տուգրաշյանի՝ ոչ թե նրան, այլ բյուզանդամետ մեկ ուրիշ, անունն անհայտ իշխանի (տե՛ս «Византийский временник», т. 38, М., 1977, էջ 247—248):

72 J. Darrouzès, Deux lettres, էջ 140:

73 Նույն տեղում, էջ 146:

74 Նույն տեղում, էջ 147, ծան. 14:

75 Չորրորդ Հայքից որոշ գավառներ՝ Խորձյանը և Հաշտյանը մերում էին Տարոնի իշխանության մեջ (տե՛ս Ս. Երեմյանի կաղմած և Հայ ժողովրդի պատմության երրորդ հատորին (Երևան, 1976) կցված՝ Հայաստանը և հարևան երկրները 855—953 թթ. քարտեզը):

Դա կարող էր օգտագործվել կայսրության կողմից՝ իր նվաճողական պլաններում: Բյուզանդիան, որի համար խիստ կարևոր նշանակություն ուներ իր դավթումների օրինականացումը, ցանկացած պահին կարող էր ոտնձգություններ կատարել Տարոնի իշխանության նկատմամբ՝ այնպեղ և նրա մերձակայքում ապրող դավանակիցների հետ կապված բազմաթիվ հարցերի բողի տակ:

Բ. ՏԱՐՈՆԸ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

IX դարում, մինչև Բագրատունիների հայկական թագավորության հռչակումը, Հայաստանում կային մի քանի իշխանություններ (Բագրատունիների հյուսիս-արևելյան կամ Շիրակ-Արշարունիքի, Վասպուրականի, Սյունիքի, Տարոնի և այլն), որոնց կազմում, իրենց հերթին մտնում էին ավելի փոքր իշխանական տոհմեր կամ տներ: Այդ իշխանությունները քաղաքական ինքնուրույն միավորներ էին և կառավարվում էին սեղական խոշոր ֆեոդալների կողմից:

Հայկական իշխանությունների քաղաքական դիրքը գնալով ամրապնդվում էր արաբական խալիֆայության թուլանալուն զուգընթաց: Հայաստանում առանձնապես նշանակալից էր Բագրատունիների հյուսիս-արևելյան ճյուղի դերը: Աշոտ Ա Բագրատունին մինչև Արաբական խալիֆայության ու Բյուզանդական կայսրության կողմից պաշտոնապես ճանաչվելը (884)¹, ենթադրվում է, որ դեռևս 869 թվին հռչակվել էր հայոց թագավոր²: Նա թագավոր էր դարձել հայ իշխանների կամքով³: Իշխանների կողմից Աշոտ Ա-ին թագավոր ընտրելը ձևական արարողություն չէր, այլ երկրի քաղաքական կյանքում նրանց ազդեցիկ դերի ապացույց:

Հայաստանում թագավորական իշխանության վերականգնումից հետո ևս ֆեոդալական իշխանությունները պահ-

1 Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. II, կադմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 162:

2 Б. Аракелян, Гарни, I, Ереван, 1951, էջ 84, 87:

3 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 77—78:

պանեցին իրենց ինքնուրույնությունը: Թագավորական իշխանությունը ֆեոդալական պետության կենտրոնական մարմինն էր: Այն կոչված էր հայկական իշխանությունները համախմբել քաղաքական մեկ միավորի մեջ և իրականացնել ֆեոդալների դասակարգային տիրապետությունը:

Մեր խնդիրն է անդրադառնալ թագավորական իշխանության և Տարոնի Բագրատունիների փոխհարաբերություններին: Աղբյուրների սուղ տվյալները հարկադրում են այդ հարաբերությունները դիտել հայկական թագավորության և նրա գերիշխանությունը ճանաչած Անդրկովկասի (Վրաստան, Եգեթ, Աղվանք) ու Հայաստանի առանձին իշխանությունների աղերսների ընդհանուր պատկերի վրա: Հայոց թագավորության ու նրա գերիշխանությունը ճանաչած իշխանությունների փոխհարաբերությունները պայմանավորված էին վասալասյուզերենային կապերով⁴, որոնք հայկական աղբյուրներում արտահայտվել են «սերտ սէր», «դաշինք», «պայման խաղաղութեան», «սէր միաբանութեան», «խաղաղութեան սիրոյ պայման», «ուխտ սիրոյ», «ուխտ խաղաղութեան և սիրոյ միաբանութեան», «յետկար երդման», «յետկար քարտին», «յետկար գրոյ» տերմիններով:

Աշոտ Ա-ը դեռևս մինչև թագավորելը ամենքի հետ կապել էր «սերտ սէր», բոլորը նրա հետ դաշինք էին կնքել իբրև թագավորի: Սյունյաց զահերեց Վասակ Գաբուռը՝ նրա փեսան, ընդունում էր Աշոտի գերիշխանությունը⁵: Նրան հաջորդած Վասակ Իշխանիկը «...յաւէտ իմաստութեամբ և հեղահամբոյր հանգարտութեամբ և հաւանութեամբ մեծաւ հնազանդէր Աշոտոյ իշխանին իշխանաց, և խրատու նորա զունկն մատուցանէր խնամով՝ իբրև զօրէնս միշտ ի սրտի իւրում պահելով»⁶ կամ «Եւ այսպէս ճոխացեալ երևելի փառօք՝ բա-

4 Այս մասին տե՛ս նաև Ռ. Բ. Մաքևոսյան, Վասալասյուզերենային հարաբերությունները, էջ 46—54:

5 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 75:

6 Նույն տեղում, էջ 76:

զումս ցուցանէր գործս արութեան յայսմ ժամանակի ի ձեռնըտուութենէ նոյն Աշոտոյ իշխանի, որ և թագաւորեացն»⁷:

Վասպուրականի գահերեց Գրիգոր-Դերենիկը նույնպէս Աշոտ Ա-ի փեսան էր: Թագաւորը նրան բարի խրատներ էր տալիս, իսկ Գրիգորը հնազանդւում էր⁸:

Հայոց թագաւորութեան վասալ իշխանները շարունակեցին ճանաչել Սմբատ Ա-ի գահերեցութունը: Սմբատ Ա-ը ևս «ամենեւեմ յարգարել զխաղաղութեան սիրոյն պայման»⁹: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունին՝ նրա քեռորդին, նրա հետ կնքել էր դաշինք¹⁰, իսկ հաջորդը՝ Գագիկ Արծրունին, «միամըտութեամբ սրտի հնազանդեալ նուաճէր ընդ լծով ծառայութեան արքայի»¹¹: Թագաւորի հետ «որդիական սիրով» միաբան էր Սյունյաց մեծ իշխանը, որը արժանացել էր «խնամոցն հայրաբուն սիրոյն»¹²: Սիսականի Սմբատ իշխանը ևս «մտերմական ծառայութեամբ կատարէր զբոլոր սպասահարկութիւն նորա»¹³:

Նույն իրավիճակը տիրում էր Աշոտ Բ-ի օրոք: Նրան հպատակված Սյունյաց մեծ իշխան Սմբատը թագաւորի կողմից ընդունվեց «բազում պատուասէր և սերտ հարազատութեամբ»¹⁴: Թագաւորը նրան մեծ պատիւներ շնորհեց: Նույն պատվին արժանացավ Գեղաքունիքի իշխան Վասակը¹⁵: Վերջինս շնայած թագաւորից ստացավ «յետկար երգման», բայց չբավարարվեց դրանով. «Ապա շուէ գնայ առ թագաւորն. և յառաջնում նուագին իբրև զհակամիտ գործակից և զեղբայր

7 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 125:

8 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 76:

9 Նույն տեղում, էջ 88:

10 Նույն տեղում, էջ 95:

11 Նույն տեղում, էջ 96:

12 Նույն տեղում, էջ 95:

13 Նույն տեղում, էջ 115:

14 Նույն տեղում, էջ 159:

15 Ստեփանոս Օրբելյանն ավելացնում է, որ Աշոտ Բ-ը նրան ընդունեց «խնդութեամբ և վիճակեցոյց իւրոյ տէրութեանն» (տես Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 141):

սիրելի հաւատարմացուցեալ իւր ընդունէր զնա պատուով մեծաւ¹⁶։

Հայոց թագաւորը մեկնեց Գուգարք և իր դեմ ապստամբած Վասակ և Աշոտ Գնթունիներից պահանջեց պահպանել «հնազանդութեան կարգը»¹⁷։

Աշոտ Բ-ը երկարատև պայքար մղեց թագաւորական իշխանութեան ձգտող իր հորեղբորորդուն՝ Աշոտ սպարապետի դեմ։ Այդ պայքարը տևական էր և նրանց միջև հաճախ համաձայնութեաններ էին կնքվում, որոնք նույն անվանումներն ունեին։

Սահակ Սևադային հնազանդութեան կոչելիս թագաւորը շեշտում էր դրա պայմանները և ավելացնում, որ միայն դրանից հետո նրանց մեջ խաղաղութուն կհաստատվի՝ «հօր հարգատի և որդւոյ սիրելւոյ» աստիճանի¹⁸։

Կախիթի իշխան Գուրգենը որոշ ժամանակամիջոցում եղել է Աշոտ Բ-ի «հավերժ սիրեցյալը»։ Ուտիքի իշխան Ամրամը մինչև թագաւորի դեմ ապստամբելը նույնպես նրա «սիրելին էր»։

Գագիկ Ա-ի և Դավիթ Անհողինի վեճն ավարտվեց այն բանով, որ նրանց մեջ «խաղաղութեան ուխտ հաստատվեց» և Դավիթը հնազանդվեց թագաւորին իբրև «որդի առ հայր», վերջինս «հայրենի խնամով» սիրում էր նրան¹⁹։

Համանման կերպով հայոց թագաւորները կապված են եղել Վրաստանի, Եգիպտոսի և Աղվանքի տիրողների հետ։ Աշոտ Ա-ին հնազանդվել էր վրաց մեծ իշխան Ատրնեբսեհ կուրապաղատը, որը նրա մահվանից հետո ցավակցելու համար այցելեց որդուն՝ Սմբատ Ա-ին. սրա օրոք ևս շարունակում էր պահպանել «խաղաղութեան և միաբանութեան սիրոյ» ուխտը²⁰։ Թագաւոր հռչակվելուց հետո ևս Ատրնեբսեհը շարուն-

16 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 165։

17 Նույն տեղում, էջ 160։

18 Նույն տեղում, էջ 169։

19 Ասողիկ, էջ 280։

20 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 80, 101։

նակում էր մնալ «պատուասէր պայմանի»²¹։ Սմբատը կապ-ված էր նաև եգերների թագավորի հետ։

Աերջինս «ի բաղում հնազանդութիւն և մտերմական ծա-ռայութիւն համախոհութեան զինքն արքային Սմբատայ բե-րէր»²²։

Այսպիսով, վրաց և եգերաց իշխողները հայոց թագա-վորների հետ պահպանում էին «խաղաղութեան և սիրոյ միա-բանութեան» ուխտը, կոչելով իրենց հայոց թագավորների որդին, մտերիմը, հնազանդն ու ծառան²³։

Ի մի բերելով սկզբնաղբյուրների վկայությունները, տես-նում ենք, որ հայոց թագավորությունը և նշված իշխանու-թյունները կազմել են մեկ «գերդաստան»։ Այս հասկացությունը լայն տարածում ունեւր միջնադարում։ «Գերդաստանը» գլխավորել է հայոց թագավորը՝ «գերդաստանի հայրը» կամ «հոգևոր հայրը»։ Նրա վասալները կոչվել են «որդիներ», «սի-րելի որդիներ», «հոգևոր զավակներ», «եղբայրներ», «մտե-րիմներ», «հավատարիմներ», «հպատակներ», «հնազանդ-ներ» և «ծառաներ»։ Նրանք պարտավորվել են հավատարիմ լինել իրենց տերերին, կատարել ստանձնած պարտավորու-թյունները, հարկեր վճարել և անհրաժեշտության դեպքում ռազմական օգնություն ցույց տալ։ Սյուզերենները, իրենց հերթին, պարտավորվել են պաշտպանել նրանց իրավունք-ները։ Փոխհարաբերությունների այս ձևը, բնականաբար, անկաշուն էր։ Վասալները հաճախ ընդվզել են իրենց տերե-րի դեմ, իսկ վերջիններս փորձել են նրանց հնազանդեցնել։ Հայտնի են Սմբատ Ա-ի արշավանքները Եգերք և Վրաստան, Աշոտ Բ-ի կողմից Վասակ Սյունեցու բանտարկությունն ու նրա տիրույթների զրավումը, ինչպես նաև Աշոտ և Վասակ Գնթունիների, Մովսես իշխանի, Սահակ Սևադայի, Յլիկ Ամ-րամի և այլոց դեմ նրա ձեռնարկած քայլերը²⁴։

21 Նույն տեղում, էջ 108։

22 Նույն տեղում, էջ 111։

23 Նույն տեղում, էջ 101—102, 111։

24 Նույն տեղում, էջ 89, 110—111, 160—165։

Հայոց թագավորից կախում են ունեցել նաև Հայաստանում հաստատված արաբական իշխանությունները՝ մահմեդական ամիրայությունները: Նրանք նույնպես հարկ են վճարել ու ռազմական օգնություն ցույց տվել: Աշոտ Ա-ին հպատակվել են Մանազկերտի Կայսիկները, Բերկրիի Ութմանիկները, Կարնո քաղաքի, Հերի ու Սալմաստի իշխանները: Սըմբատ Ա-ի գերիշխանությունն ընդունել են Կայսիկները: Դվինի արաբները: Աղբյուրներում հայոց թագավորները վապալ արաբների «հայրերը» չեն եղել և ոչ էլ վերջիններս նրանց «որդիները»: Չնայած կողմերի ընդհանուր համաձայնություններին, հայոց թագավորների և նրանց գերիշխանությունն ընդունած արաբ իշխանների փոխհարաբերություններն աղբյուրներում տրված են միմիայն որպես «տիրոջ» և «ծառայի» հարաբերություններ:

Այսպիսով, վերը բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ Բագրատունիների հայոց թագավորությունից վասալական կախում ունեցող թագավորությունների և իշխանությունների փոխհարաբերությունները պայմանականորեն կարելի է ստորաբաժանել երեք կարգի: Առաջին կարգի մեջ պետք է ընդգրկել հայկական առանձին իշխանությունների և թագավորությունների հետ հաստատած կապերը: Փոխհարաբերությունների երկրորդ կարգը վերաբերում է Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնված քաղաքական միավորների հետ ունեցած առնչությանը: Վերջապես Հայաստանի արաբական իշխանությունների և հայոց թագավորության փոխհարաբերությունները պետք է դիտել իբրև վասալասյուզերենային կապերի մեկ այլ, առանձին կարգ:

Դժբախտաբար սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս բացահայտելու հարաբերությունների այս երեք կարգերի ընդհանուր և առանձնահատուկ կողմերը, թափանցել նրանց մեջ կամ պարզել նրանց ծավալն ու բնույթը և տարբերությունները: Պարզ է, որ հայոց թագավորների ու Տարոնի Բագրատունիների միջև հաստատված հարաբերությունները վերաբերել են առաջին կարգին: Տարոնի իշխանները նույնպես մտել են հայ թագավորների գլխավորած «գերդաստանի»

մեջ: Թագավորական տոհմի անդամներին ամուսնացնելով՝ իշխանական տարբեր տների ներկայացուցիչների հետ, Բագրատունիները ձգտել են նրանց ներառնել իրենց քաղաքական ազդեցության ոլորտը: Տարոնի իշխան Դավիթ-Արքայիկի որդի Աշոտն ամուսնացել էր Սմբատ Ա-ի եղբայր Շապուհի դստեր հետ²⁵: Բացի այդ, Տարոնի իշխանների համար Բագրատունի հայ թագավորներն իբրև հարստության գլխավորողներ, ունեցել են ավագության իրավունք, որը հայտնի է «ազգապետություն» անունով²⁶:

Գ. ՊԱՅՔԱՐ ՏԱՐՈՆԻ ՀԱՄԱՐ

Տեսանք, որ Վասպուրականի գահերեց Գրիգոր-Դերենիկը Աշոտ կուրապաղատին Տարոնի իշխանությունից զրկեց և նրա փոխարեն հաստատեց իր փեսային՝ Դավթին: Վերջինս Աշոտի եղբայրն էր: Թովմա Արծրունին տեղեկացնում է, որ Դավիթը կոչվում էր Արքա²⁷: Ուրեմն, Արծրունյաց պատմիչը միևնույն իշխանին հիշատակում է Դավիթ և Արքա կրկնանուններով: Կոստանդին Միրանածինն ակնարկում է Տարոնի Գրիգոր իշխանի կողմից Արքայիկի որդիներին ձերբակալելու մասին²⁸: Ն. Ադոնցը և Յ. Մարկվարտն իրավացիորեն Թովմա Արծրունու և Կոստանդին Միրանածնի հիշատակած Դավիթ-Արքա-Արքայիկին նույնացրել են Տարոնի այս իշխանի հետ²⁹: Ըստ Ս. Ռենսիմենի, Դավթից բացի Արքա է կոչվել նրա եղբայր Աշոտը³⁰: Այս պնդումը չի հաստատվում Թովմայի վկայությամբ: Միրանածնի տեղեկությամբ Դավիթն ուներ երկու որդի, իսկ ըստ Թովմայի՝ մեկ, Աշոտ՝ անունով: Ս. Ռենսիմենը

²⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

²⁶ См. С. Т. Еремян. Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX—XIII вв., «Кавказ и Византия», выпуск I, Ереван, 1979, էջ 6:

²⁷ Թովմա Արծրունի, էջ 247—248:

²⁸ Կոստանդին Միրանածին, էջ 5: Հմմտ. DAI, I, էջ 189, 191:

²⁹ N. Adontz, Les Taronites, էջ 204; J. Markwart, Südarmenien, էջ 318:

³⁰ DAI, II, էջ 162:

ենթադրում է, թե Արքայիկն այս Աշոտն էր և որ սրա որդիները ձերբակալվեցին Գրիգորի կողմից, երբ նրանց հայրը կալում էր նրա դեմ³¹:

Արծրունյաց պատմիչի հակասական տեղեկությունները դժվարացնում են Դավիթ Արքայիկի իշխանություն ստույգ տարիները որոշել: Ըստ նրա, Տարոնի հիշյալ իշխանը մեռավ 895 թվականին՝ Դվինի երկրաշարժից երկու տարի անց: Նույն հեղինակի համաձայն Դավիթը իշխել է «ամս է», յոթ տարի³²:

3. Մարկվարտը 887 թվականն էլ համարում է նրա իշխանություն սկիզբը³³: Ն. Ադոնցն ընդունում է 878 թ., գրեթե ճշգրիտ, որ գրչագրական սխալի հետևանքով Ժէ-ն դարձել է Է³⁴: Ն. Ադոնցի հիպոթեզն առավել հավանական է, քանի որ, ինչպես տեսանք, Դավիթ-Արքայիկի իշխանությունը հաստատեց Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն իսալիզը, որի Հայաստանում գտնվելու տարիները հայտնի են՝ 877—878 թթ³⁵: Դավիթ-Արքայիկի տասնյոթ տարի իշխելու հավանական թվացող տեսակետն ընդունվել է ուսումնասիրողների կողմից³⁶: Դավիթը կոչվել է նաև հայոց իշխան³⁷: Նրա օրոք Տարոնին սպառնում էին արաբական իշխանությունները, հատկապես Վերին Միջագետքում հաստատված Շալբանիները՝ Իսա իբն ալ-Շալիսի գլխավորությամբ³⁸: Թովմա Արծրունին

31 Նույն տեղում:

32 Թովմա Արծրունի, էջ 248:

33 J. Markwart, Südarmenien, էջ 314, 323:

34 N. Adontz, Les Taronites, էջ 205—206:

35 Տե՛ս Է. Նալբանդյան, Արաբացի ոստիկանները, էջ 123:

36 Տե՛ս V. Laurent, Alliances et filiation des premiers Taronites princes arméniens médiatisés, Échos d'Orient, t. 37(1938), էջ 128:

37 Թովմա Արծրունի, էջ 248; հմմտ. Մ. Աբելյան, Հայ ժողովրդական վէպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 71: Մ. Աբելյանի կարծիքով Դավիթ-Արքայիկի կերպարը մարմնավորվել է հայկական հերոսական էպոսի՝ Սասունցի Դավթի կերպարի մեջ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 83):

38 M. Canard, Isa ibn al-Shaykh, El t. IV. Leiden—Paris 1978, էջ 93—94:

նույնիսկ վկայում է նրա կողմից Տարոնը գրավելու մասին, մի բան, որ Յ. Մարկվարտը վերագրում է նրան հաջորդած Ահմադ իբն Իսա ալ-Շալսին³⁹։ Վերջինս մոտավորապես 890 թ. նվաճեց Աղձնիքը⁴⁰։ Այն պատկանում էր Աբու-լ-Մադրային, որը փեսայացել էր Արծրունիներին և ծածուկ դարձել քրիստոնյա⁴¹։

Ահմադը Աղձնիքից բացի գրավեց Տարոնի իշխանության մի մասը⁴²։

895 թ. մեռավ Դավիթ-Արքայիկը։ Նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Գուրգենը⁴³։ Վերջինս կարճ իշխեց և զոհվեց Ահմադի դեմ մղած կռիվում։ Դրանից հետո Տարոնն ամբողջովին անցավ Ահմադին։ Տարոնի կորուստը լուրջ սպառնալիք էր հայոց թագավորությանը։ Ահա թե ինչու Սմբատ Ա-ը բազմիցս դիմեց Ահմադին և պահանջեց այն հանձնել Աշոտ Բագրատունուն՝ Դավիթ-Արքայիկի որդուն, որն ամուսնացել էր իր եղբոր՝ Շապուհի դստեր հետ⁴⁴։ Դժվար չէ նկատել, որ այս պարագայում թագավորը ոչ միայն ձգտում էր Տարոնն ազատագրել թշնամուց, այլ նաև այնտեղ իշխանությունը հանձնել Բագրատունիների տեղական ճյուղին՝ թագավորությանը հավատարիմ ներկայացուցչին։ Ընդամին, Սմբատ Ա-ը խոստանում էր, նպաստել Արմինիայի կառավարչի պաշտոնը Ահմա-

³⁹ J. Markwart, Südarmenien, էջ 318։

⁴⁰ M. Canard, Isa ibn al-Shaykh, էջ 94։

⁴¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 96։ Մ. Կանարը վկայակոչելով Թովմա Արծրունու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկերը, գտնում է, թե Աբու-լ-Մադրան տիրում էր նաև Խուլթին (տե՛ս M. Canard, Les Principautés arabes d'Arménie, էջ 198—199), որը կազմում էր Տարոնի իշխանության մասը։ Նշված երկերում, սակայն, հիշյալ թեզն ապացուցող փաստ չկա։

⁴² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 96։ Անկասկած, Ահմադի կողմից Տարոնի գրավումը 870 թ. վերագրելը (տե՛ս DAI, II, էջ 159) վրիպում է։ որովհետև նույն գործի 160-րդ էջից պարզ է դառնում, որ Տարոնը Ահմադը գրավել է 895 թ. հետո։

⁴³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 96։ Թովմա Արծրունի, էջ 260։

⁴⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 96։ Թովմա Արծրունի, էջ 266։

դին տալուն⁴⁵, քանի որ խալիֆայությունը վերջինիս իրավունքները պաշտոնապես չէր ճանաչել: Բայց նա տեղի չտրվեց և Սմբատ Ա-ի բախումը Ահմադի հետ անխուսափելի դարձավ: 898 թ. Թուղխ գետի մոտ, համանուն վայրում, հայկական ու արաբական ուժերի ճակատամարտն ավարտվեց հայերի պարտությամբ⁴⁶: Թուղխի ճակատամարտում կրած պարտությունն ավելի ծանրացրեց Սմբատ Ա-ի վիճակը: Ավելին, նրա դեմ նոր արշավանք սկսեց Ատրպատականի կառավարիչ Աֆշին իբն Աբու-լ-Սաջը, և Սմբատին միայն ծանր պայմանների գնով հաջողվեց համաձայնության գալ նրա հետ⁴⁷: Սակայն նույն 898 թ. Ահմադը մեռավ⁴⁸ և Տարոնը ձերբազատվեց Շալբանիների տիրապետությունից: Հակառակ Սմբատ Ա-ի կամքի, որն ուղում էր Տարոնի իշխանապետ տեսնել իր եղբոր փեսային՝ Դավիթ-Արքայիկի որդուն, այնտեղ իշխեց Գրիգորը⁴⁹: Իշխանության համար պայքարի մեջ մտնելով Դավիթ-Արքայիկի որդիների հետ, Գրիգորը հաղթեց և ձերբակալեց նրանց: Վերջիններիս ազատման համար Գրիգորի նկատմամբ Սմբատ Ա-ի գործադրած ճնշումն ապարդյուն եղավ: Այս փաստը պերճախոս վկայում է, որ Սմբատ Ա-ի ազդեցությունը թուլացել էր Տարոնի իշխանության վրա: Տարոնի այս իշխանի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Կոստանդին Միրանաժինը: Վերջինս նրան հիշատակում է տարբեր ձևերով՝ Κριχορίχτος, Γρηγόριος և Κριχορίχης⁵⁰:

⁴⁵ Թովմա Արծրունի, էջ 266:

⁴⁶ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 96—97: Թովմա Արծրունի, էջ 266—267: Ըստ առաջինի, հայոց թագավորի ուժերը կազմում էին 60, իսկ ըստ երկրորդի՝ 100 հազար հոգի: Ավելի հավանական է Հովհաննես Դրասխանակերտցու տվյալը: Թուղխի ճակատամարտի թվական է համարվել նաև 896-ը (տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 521): Մովսես Կաղանկատվացու և Թովմա Արծրունու տվյալների համադրումով պարզվում է ճակատամարտի ստույգ թվականը՝ 898 (տե՛ս N. Adontz, Les Taronites, էջ 213):

⁴⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 99—100:

⁴⁸ M. Canard, Isa ibn al-Shaykh, էջ 94:

⁴⁹ Կոստանդին Միրանաժին, էջ 5, Հմմտ. DAI, I, էջ 189, 191:

⁵⁰ DAI, I, էջ 188, 190:

ենթադրվել է, թե Գրիգորի անվան փառաբշական իկ վերջածանցի հավելումը, նրան նույնանուն մեկ ուրիշից տարբերելու համար է կատարվել⁵¹, որը, սակայն անհավանական է⁵²: Գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները, Ն. Ակինյանից բացի, Գրիգորին համարել են Բագրատունյաց տոհմի ներկայացուցիչ: Հիշյալ տեսակետը հավանական է, քանի որ հաստատվում է Կոստանդին Միրանաժնի կողմից: Ըստ նրա, «Տարոնի աշխարհիսանը մի պատերազմի ժամանակ գերեց Արքայիկի որդիներին, աշխնքն պատրիկ Կրիկորիկի՝ պրոտոսպար Աշոտի հոր եղբորորդիներին, և իր մոտ արգելափակեց: Այն ժամանակվա իշխանաց իշխան Սմբատը (հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ը—Գ. Գ.) նամակ գրեց և խնդրեց նույն ամենաբանելի կայսեր (Լևոն VI-ին—Գ. Գ.), որ նա մարդ ուղարկի Տարոնացու մոտ՝ ազատելու համար իր՝ Սմբատի հարազատ եղբորորդիներին, վերոհիշյալ Արքայիկի որդիներին, որպեսզի նրանք չհանձնվեն ամերմումնիի (արաբական խալիֆայի—Գ. Գ.) ձեռքը, քանզի պատրիկ Գրիգորը իշխանաց իշխան Սմբատի ազգականն է»⁵³:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Գրիգորը գերել է Դավիթ-Արքայիկի որդիներին, որոնք եղել են Գրիգորի որդու՝ պրոտոսպար Աշոտի հորեղբոր որդիները⁵⁴: Բայց Միրանաժնի բնագրի ἐξᾱδελφος բառը հին հունարենում ունեցել է տարբեր իմաստներ՝ ծնողներից մեկի՝ հոր կամ մոր եղբոր որդի, ինչպես նաև՝ եղբոր կամ քրոջ որդի⁵⁵:

Ուրեմն, բառիս համապատասխան իմաստներից ելնելով՝ պետք է ընդունել, որ Դավիթ-Արքայիկի որդիները եղել են Աշոտի ազգականները կամ նրա հոր, կամ էլ մոր կողմից:

⁵¹ DAI, II, էջ 160.

⁵² Տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 210—211, ծան. 3:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 5; DAI, I, էջ 189:

⁵⁴ Անգլերեն թարգմանված է՝ պատրիկ Կրիկորիկիոսի՝ պրոտոսպար Աշոտի հոր զարմիկներին, the cousins of the patrician Krikorikos, father of the protospatharius Asotios (տե՛ս DAI, I, էջ 189, 191):

⁵⁵ Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τόμος Γ', Ἀθῆναι, 1950, էջ 2605:

Առաջին տեսակետը նախընտրելի է, քանի որ հաստատվում է Կոստանդին Միրանաժնի հավելյալ տեղեկությամբ: Վերջինս հուշում է՝ հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ը և Գրիգորը ազգականներ են: Սա խոսում է նրանց երկուսի՝ միևնույն տոհմին պատկանելու մասին: Իրոք, հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ը Աշոտ Մսակերի որդուն՝ Սմբատ սպարապետի ժառանգներից էր, հետևաբար նրա ազգական Գրիգորն էլ սերում էր Մսակերի մյուս որդուն՝ Բագարատի ժառանգներից⁵⁶:

Սմբատ Ա-ը, Դավիթ-Արքայիկի զավակների ազատության համար Լևոն VI-ի օգնությանը դիմելով, նրանց համարում էր իր հարազատ եղբոր որդիներ: Թեպետև սա չի համապատասխանում իրականությանը, բայց նա կարող էր այդպես ներկայացնել, որովհետև Սմբատի եղբոր՝ Շապուհի դուստրը ամուսնացել էր Դավիթ-Արքայիկի որդի Աշոտի հետ: Ուրեմն, նա իր եղբոր փեսային և սրա եղբորը կարող էր դիտել իբրև իր հարազատ որդիներ:

Եթե ուսումնասիրողները, Ն. Ակինյանից բացի, Գրիգորին համարում են Բագրատունի, ապա նրա հոր ինքնությունը որոշելիս, նրանց տեսակետները հեռանում են:

Մ. Չամչյանի կարծիքով Գրիգորը Տարոնի իշխան Վահան Բագրատունու որդին էր⁵⁷: Սակայն ոչ մի աղբյուրից հայտնի չէ Տարոնում Վահանի գոյությունը: Ըստ Ն. Աղոնցի, նա Բագարատ Բագրատունու թոռն էր, նրա՝ Ասողիկի հիշած, բայց անունն անհայտ որդու, գիտնականի ենթադրությամբ՝ Թոռնիկի որդին⁵⁸: 3. Մարկվարտը ևս այս տեսակետն է պաշտպանել, միայն այն տարբերությամբ, ոչ նա Գրիգորի հորը հորջորջել է Սողոմոն⁵⁹: Վերջինս Թովմա Արծրունու

⁵⁶ Հմմտ. N. Adontz, Les Taronites էջ 214: Գրիգորի տոհմային պատկանելության հարցը պարզաբանվում է միայն Կոստանդին Միրանաժնի այս երկու վկայություններով: Ն. Ակինյանն անտեսելով դրանք, համոզվել է, որ նրան համարում է Մամիկոնյան (տե՛ս Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիւղազրույթներ, էջ 80):

⁵⁷ Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, էջ 725—726:

⁵⁸ N. Adontz, Les Taronites, էջ 214, 242:

⁵⁹ J. Markwart, Südarmenien, էջ 495:

պատմելով, Բագրատունի էր և փորձեց արարների կողմից ձերբակալված Գուրգեն Ապուպելճին համոզել, որ նա մահմեդականություն ընդունի⁶⁰։ Բայց պատմիչն ընդամենը մեկ անգամ և միայն այս առիթով է հիշատակում նրան։ Ս. Ռենսիմենը նրան համարում է Բագրատ Բագրատունու Աշոտ կուրապաղատ որդուց սերված⁶¹։ Կարելի է կարծիքների այս շարքը երկարել, բայց ցանկալի արդյունքի հասնելն անհնար է, քանի որ քննարկվող հարցի կապակցությամբ ոչ մի սկզբնաղբյուրում որևէ հիշատակություն չենք գտնի։ Իբրև բացառություն, Կոստանդին Միրանաժնի՝ վերը հիշատակված հաղորդումն է, որից, սակայն նշմարելի է լոկ նրա Բագրատունի ծագումը։ Հենց աղբյուրների լուծությունը դուռ է բացել վերոհիշյալ կարծիքների համար։ Ուստի, Գրիգորի հոր անունը որոշելու անհնարին փորձից ձեռնպահ մնալով, նշենք, որ առավել հավանական են Գրիգորին Բագրատ Բագրատունու շառավիղներից համարող կարծիքները։

Բայց ահա, Գրիգորի ազգակցության հարցում կա մի շփոթմունք, որը չի կարելի անտեսել։ Նա դիտվել է իբրև Սմբատ Ա-ի քեռորդի⁶²։ Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Սմբատ Ա-ը Գրիգոր անունով քրոջ որդի ուներ, որը զարմով Հայկազուն էր։ Նրան սպանել էր Ատրպատականի Յուսուֆ ոստիկանը⁶³։ Հայտնի են Գրիգորի եղբայրները՝ Սահակն ու Վասակը, որոնք Յուսուֆից զգուշանալով պատսպարվել էին Սևանա կղզում⁶⁴։ Երբ նրանց մայրը՝ Մարիամը մեռավ «տարեալ հանգուցանէին զմարմինն նորա ի քնարանի խրում մերձ ի ձեռակերտ եկեղեցի իւր ի Շողազայի»⁶⁵։ Ակներև է, որ խոսքը Սմբատ Ա-ի քեռորդի Գրիգորի և նրա ազգակիցների

60. Թովմա Արծրունի, էջ 230։

61. DAI, II, էջ 160։ Այս տեսակետին է նաև Հ. Բարթիկյանը (տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 210, ծան. 3)։

62. M. Canard, Histoire, էջ 466—467, հմտ. նաև Կոստանդին Միրանաժին, էջ 210, ծան. 3։

63. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 123։

64. Նույն տեղում, էջ 125։

65. Նույն տեղում, էջ 126։

մասին է, որոնք իշխում էին Գեղաքունիքում և ոչ թե Տարոնում: Այլուստ ևս հայտնի է Աշոտ Ա-ի դատրերից՝ Սմբատ Ա-ի քույրերից մեկի ամուսնությունը Սյունիքի, իսկ մյուսինը՝ Վասպուրականի իշխանների հետ:⁶⁶

Տարոնի իշխան Գրիգորի մասին ուշագրավ է Կոստանդին Միրանաժնի հաղորդումը. «...հենց սկզբից նա երկու լարի վրա էր խաղում, խոսքով ձևացնում էր, թե գնահատում է կայսեր բարեկամությունը, բայց իրականում աշխատում էր հաճոյանալ սարակինոսների (արաբների—Գ. Գ.) առաջնորդին: Տարբեր ժամանակներում նա Ասորիքից դուրս եկող և հռոմայեցիների կայսեր ենթակա բանակաթեմերի վրա արշավող (սարակինոսների) զորքերին ճանապարհ էր ցույց տալիս, ինչպես նաև Ասորիքին էր հայտնում հակառակորդ սարակինոսների դեմ հռոմայեցիների գաղտնի ծրագրերը: Նա շարունակ թաքուն նամակներ էր ուղարկում ամերմումնիին և նրան տեղյակ պահում այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր մեզ մոտ: Նա ձևացնում էր, թե հռոմայեցիների կողմից է, բայց իրականում նախապատվություն էր տալիս սարակինոսներին և գործում նրանց օգտին»⁶⁷: Հովհաննես Դրասխանակերտցին ռմն Գրիգորի որակում է «հայոց մեծ, խոհեմ և հանճարեղ իշխան» և նշում, որ Սմբատ Ա-ը մոտավորապես 910 թ. նրան ուղարկեց Բաղդադ՝ Ատրպատականի Յուսուֆ ոստիկանի դեմ խալիֆայից օգնություն խնդրելու⁶⁸: Պատմիչը չի հիշատակում, թե այս Գրիգորը ո՞ր իշխանական տոհմից էր, կամ որտե՞ղ էր իշխում: Ն. Ադոնցն իրավացիորեն Սմբատ Ա-ի պատվիրակին նույնացրել է Տարոնի իշխան Գրիգորի հետ⁶⁹: Սա ճիշտ է, քանի որ հայոց թագավորը, հարկավ, ընտ-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 75, 76:

⁶⁷ Կոստանդին Միրանաժին, էջ 4—5: Հմմտ. DAI, I, էջ 189:

⁶⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 127:

⁶⁹ Տե՛ս N. Adontz, Les Taronites, էջ 214: Հմմտ. նաև՝ DAI, II, էջ 160: Ն. Ադոնցի հիշյալ տեսակետն անուշադրության է մատնվել և Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակած Գրիգորը նույնացվել է Մոկրի իշխան Գրիգորի հետ, որը պակաս հավանական է (տե՛ս Ան, Հայոց պատմություն, էջ 546: Հմմտ. նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 111, Երևան, 1976, էջ 38):

րելու էր այնպիսի մարդու, որը ճանաչում պիտի ունենար խալիֆայությունում: Հիրալի, Կոստանդին Միրանաժնի վկայություներից երևում է, որ նա միայն Տարոնի Գրիգորը կարող էր լինել:

Գրիգորի օրոք մեծանում էր Բյուզանդիայի հետաքրքրությունը Տարոնի նկատմամբ: Բյուզանդիայի հիմնական խընդիրը սահմանակից շրջաններում գտնվող պետություններին և իշխաններին կախյալ դարձնելն էր. դրանց մեջ քաղկեդոնականություն տարածելը և կայսեր գերիշխանությունը ճանաչել տալը: Կայսրության համար կարևոր էր օտար իշխաններին հարկատու դարձնելը, բյուզանդական տիրապետներով ու նվերներով սիրաշահելը, նրանց հետ խնամիրանալը և դրանց շնորհիվ ի վերջո նրանց իր ազդեցության ոլորտում ներգրավելը⁷⁰: Նշված սկզբունքներով էր գործում նաև կայսերական դիվանագիտությունը Տարոնի իշխանների նկատմամբ: Բյուզանդիայի համար Տարոնի կարևորությունը չի թաքցնում Կոստանդին Միրանաժինը: Տեսանք, որ նրա ասելով, Գրիգորը քաջատեղյակ էր կայսրության և խալիֆայության ռազմական ուժերին, նրանց ստրատեգիական պլաններին: Նա նույնիսկ ինչ-որ չափով առնչվում էր այդ պետությունների՝ արեւելքում ծավալած ռազմական գործողություններին:

Կայսրության նվաճողական ծրագրերը լրջորեն վտանգում էին Տարոնի ինքնուրույնությունը, ծանր կացության մեջ դնում նրա իշխան Գրիգորին⁷¹: Վերջինս, ինչպես տեսանք, ստիպված էր խուսանալել խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև: Լևոն VI կայսեր փորձերը՝ մայրաքաղաք հրավիրել Գրիգորին և իր կամքը նրան թելադրել, ապարդյուն էին անցնում: Բայց կայսրությունը համառում էր: Ի վերջո որոշվեց

⁷⁰ D. Obolensky, The Principles, էջ 46—60:

⁷¹ Մոտավորապես 900 թ. կայսրությունը տիրեց Դեգիբին, որը մտավ «Միջագետք» բանակաթևի մեջ և կայսրության սահմանները մոտեցան Տարոնի իշխանությանը (տե՛ս DAI, II, էջ 160): Կայսրության կողմից Դեգիբի նվաճումն ուղադրավ է և որոշ ընդհանրություն ունի Տարոնի առման հետ (տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 5):

Տարոն ուղարկել ներքինի Սինուտին⁷²։ Նա պետք է մի շարք հարցեր լուծեր Հայաստանում, ապա նաև՝ Իբերիայում, որ հանդիպելու էր կուրապաղատ Ատրնեբսեհին։ Կայսեր ներկայացուցիչն իր հետ բերում էր երկու իշխաններին պատշաճող քննականներ։

Որպես կանոն կայսրությունը տարբեր երկրներ գործուղվող իր պատվիրակներին սալիս էր հատուկ հավատարմագրեր, որոնց մեջ պատվիրակների անուններից և տիրույթներից բացի, նշվում էին նրանց առաքելությունների նպատակներն ու լիազորությունները։ Տրվում էին նաև հանգամանալից հրահանգներ։ Ենթադրվում է, որ կայսեր պատվիրակները մեծ լիազորություններ չունեին, այլ կոչված էին սոսկ «ավելի լավ բացատրել գրվածը»⁷³։

Կոստանդին Միրանածնի համաձայն, Սինուտին վիճակված չէր նշված հանձնարարությունները կատարել, քանի որ նրան հայ թարգման Թեոդորն ամբաստանել էր կայսեր մոտ։ Չնայած դրան, Սինուտը ուղարկվեց Իբերիա։ Սրանից պետք է ենթադրել, որ նրա վերաբերյալ եղած կասկածը հարուցվել էր Տարոն գնալու կապակցությամբ։ Կայսրը Սինուտի փոխարեն Տարոն ուղարկեց Լիվոսի որդի պրոտոսպաթար Կոստանդինին⁷⁴։ Հետաքրքիր է Կոստանդինի՝ Տարոնում ծավալած գործունեությանը հետևելը։

Կայսեր՝ Տարոնի իշխանին հասցեագրած նամակը և ուղարկած նվերներն այնքան էլ ազդեցություն չունեցան։ Կոստանդինը չկարողացավ մայրաքաղաք տանել Տարոնի իշխանին։ Բայց այնտեղ նա հանձին Գրիգորի խորթ որդի Աշոտի, հենման կետ գտավ, որի վրա կայսրությունը ձգտում էր կառուցել առաջ զնացող իր ծրագրերը։ Կոստանդինի ջանքերով և ուղեկցությամբ Կոստանդնուպոլիս մեկնեց Աշոտը։

⁷² Սինուտ (Σινούτης) ն. Ադոնցի կարծիքով նշանակում է Սյունեցի (տե՛ս N. Adontz, Les Taronites, էջ 221)։

⁷³ Н. П. Медведов, К вопросу о принципах византийской дипломатии накануне падения империи. (տե՛ս «Византийский вестник», т. 33, М., 1972, էջ 132)։

⁷⁴ Կոստանդին Միրանածին, էջ 5։

Վերջինս մեծ հյուրասիրության արժանանալով և կայսրության պրոտոսպաթարի տիտղոս ստանալով վերադարձավ հայրենիք⁷⁵։ Բյուզանդական դիվանագիտությունը չէր բավարարվում այդքանով և միայն նրանով։ Պրոտոսպաթար Կոստանդինն իր դիվանագիտական առաքելության ոլորտում հեռավորագրեց ներգրավում էր Տարոնի բոլոր իշխաններին և փորձում նրանց միմյանց դեմ լարել։ Ահա թե ինչու երկրորդ անգամ Տարոն գնալով նրա գործունեությունն առավել արդյունավետ եղավ։ Այս անգամ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալիս նա ինչ հետ տանում էր Գրիգորի եղբորը՝ Ապոգանեմին⁷⁶ և Դավիթ-Արքայիկի երկու որդիներին։ Ապոգանեմը Աշոտի նման նույնպես պրոտոսպաթարի տիտղոս ստացավ, մինչդեռ Դավիթ-Արքայիկի որդիների ճակատագրի մասին մենք արդեն անտեղյակ ենք՝ վկայություններ չլինելու պատճառով⁷⁷։

Ինչպես երևում է Կոստանդինի հետագա գործունեությունից, Բյուզանդիան ավելի շատ ուղեցել է Գրիգորին Կոստանդնուպոլիսում տեսնել։ Դրա համար կայսրը դիմել է վճռական միջոցի։ Նա կարգադրել է խաղտիքում եղած Կոստանդինին Տարոն գնալ և իր հետ վերցնել Գրիգորին և գալ մայրաքաղաք⁷⁸։ Տարոնի իշխանը, ըստ երևույթին, այլևս անկարող էր որևէ դիմադրություն ցույց տալ կամ արհամարհել բյուզան-

75 Նույն տեղում, էջ 5—6։ Պրոտոսպաթարը (πρωτοπαθαιρας) Բյուզանդիայի պետական պաշտոնյաներից՝ սկզբում կայսեր թիկնապահներից մեկի տիտղոսն է։ Աստիճանաբար այն դարձավ սովորական մի պատվատիտղոս, որն անգամ շնորհվում էր օտարներին։ 900 թ. Ֆիլոթեոսի հեղինակած պետական պաշտոնների ցուցակում այն հիշատակվում է 11-րդը (տե՛ս Bury, IAS, էջ 27։ Ավելի հանգամանալից՝ R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine, Le protospathaire, Byzantion, t. 25—27, 1955—1957, fasc. 2, էջ 649—695; հմմտ. նաև Կոստանդին Միքանաթին, էջ 213 ծան. 10)։

76 Ն. Ակինյանը Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմին ևս համարում է Մամիկոնյան (տե՛ս Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, էջ 80)։ Հմմտ. նաև Է. Դաբիբյան, Տարոնը հայ բյուզանդական հարաբերություններում, էջ 128։

77 Կոստանդին Միքանաթին, էջ 6։

78 Նույն տեղում։

դական կայսեր համառ ու անդիջում պահանջները և Կոստանդինի ուղեկցությամբ գնաց մայրաքաղաք, ուր արժանացավ մագիստրոսի և Տարոնի զորավարի՝ ստրատեգի (στρατηγός) աստիճանին: Կայսրը նրան որպես տարեկան ոռճիկ նշանակեց 10 լիտր ոսկի, նույնքան էլ արծաթ: Գրիգորին մայրաքաղաքում հատկացվեց «Բարբարոսի տունը», ուր նա մնաց շուրջ մեկ տարի, իր իշխանությունից հեռու: Դրանից հետո նույն Կոստանդինի ուղեկցությամբ նա վերադարձավ հայրենիք⁷⁹:

Ստրատեգի վերաբերյալ բյուզանդական աղբյուրներում պահպանված տեղեկություններից նշմարվում է հետևյալը. մի դեպքում ստրատեգ են կոչվել բանակի գլխավոր հրամանատարները, այսինքն՝ կայսրերը, իսկ մյուս դեպքում վարչական առանձին միավորների՝ բանակաթեմերի, կամ որոշ քաղաքների ու ամրոցների ռազմական կառավարիչները: Վերջինները կոչված են եղել իրենց վստահված շրջանները պահպանել թշնամու ներխուժումներից, ինչպես նաև խոռվություններից և ներքին ալլ ելույթներից: Ստրատեգները նշանակվել են 3—4 տարի ժամկետով, նրանք ունեցել են քաղաքացիական (պրայետորներ, խարտուլարներ, պրոտոմանդատորներ և այլն) ու ռազմական (տուրմարխներ, զրոնգարներ, կոմեսներ և այլն) գործերի գծով պաշտոնյաներ⁸⁰:

Գրիգորին կայսրը շնորհել էր նաև մագիստրոսի տիտղոս, որը կայսերական բարձրագույն տիտղոսներից մեկն էր: Ֆիլոթեոսի ցուցակում մագիստրոսներից բարձր են եղել միայն կուրապաղատները, նոբիլիսիմուսները և կեսարները: Օտարերկրացիներին ընդհանրապես մագիստրոսից բարձր

79 Նույն տեղում: DAI, I, էջ 191, 193: Պարակիմոմենոս Վասիլի Բարբարոս մականունից այս տունը կոչվել է «Բարբարոսի տուն»: Այն պատկանել է Ասպար անունով մեկին, ապա՝ Վասիլ Մակեդոնացուն, իսկ այնուհետև՝ Ապոդամոսին (տե՛ս R. Janin, Constantinople Byzantine, Paris, 1950, էջ 298):

80 H. Glykatzzi-Ahrweiler, Recherches sur l'Administration de l'Empire Byzantin aux IXe—XIe siècles, Paris, 1960, էջ 36—40, 46.

տիտղոս չէր շնորհւում⁸¹։ Այս սովորույթը՝ օտարներին բյուզանդական բարձր աստիճանների շնորհումը, արժանացել է XI դարի հեղինակ Կեկավմենոսի պարսավանքին⁸²։

Կայսեր կողմից Գրիգորին տրված Տարոնի ստրատեգ կոչումը հիմք է ծառայել պնդելու, թե Տարոնը նրա օրոք արդեն կազմել է կայսրության անբաժանելի մասը, շնայած այն ձեւականորեն միացվել է 966/67 թ.⁸³։ Այս տեսակետին իրավացիորեն առարկել է Կ. Ն. Յուզբաշյանը⁸⁴։ Վերջինիս կարծիքով Տարոնը հիշյալ ժամանակաշրջանում այն աստիճան էր ընդգրկվել կայսրության ազդեցության ոլորտում, որ նրա անկախության մասին խոսք լինել չի կարող, բայց դրա հետ մեկտեղ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից այն դեռևս պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը։ Այսպես, Տարոնի իշխանը նախքան Կոստանդնուպոլիս մեկնելը և դրանից հետո կայսեր հետ փոխանակում էր նվերներ, նամակներ, որոնք առանձնահատուկ էին ինքնուրույն իշխաններին։ Այնուհետև, Գրիգորից բացի ստրատեգ է դարձել նաև նրա որդին։ Այլ կերպ ասած՝ այն փաստորեն Տարոնի իշխանից ժառանգաբար անցել է որդուն, մի բան, որն անսովոր էր կայսրության բանակաթեմերի կառավարիչների համար, որոնք ինչպես տեսանք, ստրատեգ էին դառնում կարճ ժամանակով։ Այստեղից առավել հավանական է համարվում, որ Տարոնի իշխանին շնորհված ստրատեգությունը տիտղոսային բնույթ է կրել և պաշտոն չի արտահայտել։ Հետևաբար Գրիգորի օրոք Տարոնի բյուզանդական բանակաթեմ վերածվելու մասին եղած ենթադրությունը նույնպես անհավանական է⁸⁵։

⁸¹ Bury, IAS, էջ 31—32, հմմտ. նաև Կոստանդին Միրանաձին, էջ 217, ծան. 26։

⁸² Советы и рассказы Кекавмена, Сочинение византийского полководца XI века, подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972, էջ 279, 281, 283։

⁸³ DAI, II, էջ 164; հմմտ. նաև Կոստանդին Միրանաձին, էջ 218—219, ծան. 27։

⁸⁴ K. N. Yuzbashian, L'Administration, էջ 142—143։

⁸⁵ նույն տեղում։

Տարոնի իշխանին Լևոն VI-ը նշանակել էր առաջը լիտր ոսկի, նույնքան էլ արծաթ ոսճիկ (ρῥγα)⁸⁶: Տասը լիտր ոսկին հավասար էր 720, իսկ արծաթը՝ 60 ոսկեդրամի կամ դահեկանի: Այսպիսով, Գրիգորի ստացածը կազմում էր 780 դահեկան, որը բավական մեծ գումար էր: Բայց օտար իշխաններին տիրողոսներ շնորհելու հետ մեկտեղ ոսճիկ տալը պարտադիր չէր⁸⁷, հետևաբար կայսրության կողմից Տարոնի իշխանին տրված ոսճիկը նրա ստացած մագիստրոսության հետ կապ չուներ: Որ Գրիգորի ոսճիկը, իրոք, կապ չուներ իր ստացած կոչման հետ, և որ նա փաստորեն հատուցում էր այն, երևում է Լևոն VI-ի հաջորդ Ռոմանոս Լակապենոս կայսեր (920—944) ու Տարոնի իշխանի միջև ծագած վեճից, երբ վերջինս «հրաժարվեց ոսկի և արծաթ սալուց, բայց խոստացավ ընդունված սովորության համաձայն ուղարկվող նվերներից բացի տալ մինչև տասը լիտր արծողության մե հանդերձներ և պղնձե սպասներ»⁸⁸: Կայսրությանը Գրիգորի վճարածը հայանի է պախսի (παχυσ հարկ) տերմինով⁸⁹: Ահա թե ինչու Գրիգորի ստացած ոսճիկը դիտվում է իբրև մասնակի մի դեպք⁹⁰:

Գրիգորի օրոք, որոշ ժամանակ, Տարոնում հաստատվեց հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գրասխանալեբեցին: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Ատրպատականի ոստիկան Յուսուֆը Սմբատ Ա-ին մահվան էր դատապարտել (913), իսկ երկիրը՝ ասպատակել: Բյուզանդիան փորձեց օգտվել Հայաստանի համար ստեղծված քաղաքական այս ծանր կացությունից: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը

86 Կոստանդին Միրանաժին, էջ 6; DAI, I, էջ 191, 193:

87 P. Lemerle, „Roga“ et rente d'etat aux Xe—XIe siècles, Le monde de Byzance, Histoire et Institutions, London, 1978, էջ 84:

88 Կոստանդին Միրանաժին, էջ 8:

89 Նույն տեղում: Բյուզանդիայում թե՛ տիրողոսները և թե՛ պաշտոնները կայուն գին ունեին և գնվում էին: Գումարը վճարվում էր պետական դրամարկդ (տե՛ս P. Lemerle, „Roga“, էջ 81):

90 Նույն տեղում, էջ 84:

դիմելով Հովհաննես Դրասխանակերտցուն՝ առաջարկում էր մինչև բյուզանդական օգնությունը, կազմակերպել հայերի և վրացիների համատեղ պայքարն ընդդեմ արաբների⁹¹։ Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատրիարքի նամակն ստացավ՝ վրաստանում, որտեղ հաստատվել էր արաբների հալածանքներից հարկադրված։ Հենց այստեղից էլ նա մեկնեց Տարոն։ «Եւ յիշեալ զօր տառապանաց անշատման իմոյ, որ իբրեւ զցանց ձգեալ էր իմոց սրտիցս, և զտկարացեալ զօրութիւն իմ սակաւ ինչ կազդուրեալ և գօտեւորեալ՝ շուեցի զնացի յաշխարհն Տարօնոյ. և անդ ի մերձաւորաց իմոց և իշխանաց և ժողովրդոց գտեալ մխիթարութիւն տառապանաց վշտաց իմոց՝ արժարժեցաւ յիս հոգի իմ»⁹²։ Թվում է, թե Հովհաննես Դրասխանակերտցուն՝ Տարոն մեկնելը, ասվածից բացի, ունեցել է նաև այլ զրդապատճառ։ Հայոց կաթողիկոսը տեսնելով Հայաստանի ծանր վիճակը, երկրի փրկությունը կապում էր Բյուզանդիայից սպասվող օգնության հետ։ Ըստ երևույթին, Տարոնը նա դիտում էր մի կամուրջ, զիվանդիտական առաքելության նշանակետ՝ կայսրության հետ ավելի սերտ հաղորդակցվելու գործում, քանի որ այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի ոչ մի շրջան այնպես չէր կապված Բյուզանդիային, ինչպես Տարոնը։ Եվ հենց Տարոնից Հովհաննես Դրասխանակերտցին նամակով դիմեց Կոստանդին Միրանաժին՝ խնդրելով նրա օգնությունը⁹³։ Կայսրը Տարոն ուղարկեց իր պատվիրակ Թեոդորոսին՝ բանակցությունների համար մայրաքաղաք տանելու Աշոտ Բ-ին և կաթողիկոսին։ Կոստանդինուպոլիս մեկնեց միայն Աշոտ Բ-ը, իսկ կաթողիկոսը խու-

91 Հովհաննես Դրասխանակերտցի. էջ 144—146։ Միստիկոսի՝ հայերին հասցեագրած երկու այլ նամակների մասին տե՛ս Հ. Բաբիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը, էջ 251—256։

92 Հովհաննես Դրասխանակերտցի. էջ 146—147։

93 Նույն տեղում, էջ 147—154։ Եթե պնդենք, թե կաթողիկոսը կայսրին նամակ գրեց Տարոնի Գրիգոր իշխանի ցուցումով, ինչպես որ կարծվում է (տե՛ս N. Adontz, Les Taronites, էջ 273), ապա կաթողիկոսի Բյուզանդիա մեկնելուց հրաժարվելը ևս կարելի է Տարոնի իշխանին վերագրել։

սահեց բյուզանդացիների հետ հանդիպելուց՝ երկյուղելով, որ իրեն կմեղադրեն քաղկեդոնականությանը հարելու մեջ⁹⁴:

Բյուզանդիայից Գրիգորի վերադարձից հետո, Տարոնի և կայսրության կապերն ավելի խորացան: Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում մենք արդեն երկրորդ անգամ տեսնում ենք Ապոգանեմին՝ պատրիկի աստիճան ստացած⁹⁵: Ավելին, նա իրավունք ստացավ ամուսնանալու կայսեր պատվիրակ Կոստանդինի դստեր հետ: Բյուզանդացու դստեր հետ Ապոգանեմի ամուսնության իրավունքը հնարավորություն էր տվել նրան մայրաքաղաքում տուն ունենալու: Դրա համար վերջինս դիմել էր կայսրին և ստացել վերոհիշյալ «Բարբարոսի տունը», սակայն առանց կայսեր պաշտոնական ճանաչման:

Ուշագրավ է, որ Ապոգանեմն իր երկիրը զնաց Բյուզանդիա վերադառնալու մտադրությամբ, սակայն այնտեղ կրնեց իր մահկանացուն: Նրանից հետո նորից ասպարեզ եկավ մեզ քաջածանոթ Գրիգորը: Միրանածնի պատմածով, նա ոչ միայն ցանկություն էր հայտնել թագավորանիստ քաղաք գնալ և կայսեր ձեռքից ռոճիկ ստանալ, այլև խնդրել էր իրեն տալ «Բարբարոսի տունը», որը պատկանում էր իր եղբորը: Պատմիչի ասելով, այդ տունը Գրիգորին տալն ինքնանպատակ չէր: Դա նպաստելու էր արևելքի մյուս իշխանավորների՝ կայսրությանը հպատակվելուն⁹⁶: «Բարբարոսի տունը», առանց կայսերական կնիքով հաստատելու, տրվեց նրան: Միրանածինն այնուհետև տեղեկացնում է, որ Ռոմանոս Լակապենոսի օրոք Գրիգորը հրաժարվելով այդ տնից, խնդրում էր իրեն տալ Եկեղյաց գավառում որևէ մի կալվածք (πρῶστερον), որպեսզի իր երկրի վրա արաբների կասարեկիք հարձակումների դեպքում ի վիճակի լինի ընտանիքը և ունեցվածքը փրկ-

94 Նույն տեղում, էջ 154—155: Կոստանդին Միրանածինը անշահա-հաս էր և իշխանությունը փաստորեն նրա խնամակալների ձեռքում էր:

95 Պատրիկը նույնպես կայսրության բարձրագույն աստիճաններից էր: Ֆիլոթեոսը այն հիշատակում է 12-րդ շարքում, (տե՛ս Bury, IAS, էջ 27—28):

96 Կոստանդին Միրանածին, էջ 7:

կել: Գրիգորին կայսրն ընդառաջել և հիշյալ գավառոմ տվել էր Գրիգորասի կալվածքը, բայց կայսերական ոսկե կնիքով դարձյալ չէր վավերացրել⁹⁷: Տեղեկանալով այս ամենին Գրիգորի եղբորորդի Թոռնիկը դիմեց կայսրին և բողոքեց իր հորեղբոր դեմ:

Թոռնիկի ասելով «Բարբարոսի տունը» իր հորն էր պատկանել: Նրա մահից և Թոռնիկի անչափահաս լինելուց օգտվելով, Գրիգորը տիրել էր այդ տանը և շարունակ խոստացել վերադարձնել նրան՝ նրա չափահաս դառնալուց հետո⁹⁸: Այս խարդավանանքներից հետո Բյուզանդիան Տարոնի իշխանի նկատմամբ նոր քայլեր ձեռնարկեց: Նա դադարեցրեց Գրիգորին ոռճիկի վճարումը՝ պատճառաբանելով վասպուրականի թագավոր Գագիկի, Իբերիայի կուրապաղատ Ատրներսեսի և հայոց թագավոր Աշոտ Բ-ի բողոքները⁹⁹:

Կոստանդին Միրանաժնի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» երկում նկարագրվում է բյուզանդական եկեղեցու տոներին մեկի առթիվ Մաքնավրա պալատում կայացած ընդունելությունը: Այդ մասին կարդում ենք. «...Արարողապետը ընդունված հերթականությամբ. ըստ բարձրի¹⁰⁰ մագիստրոսներին, պատրիկներին և մնացած սենատորներին նախապատրաստում է դրսում: Երբ ամեն ինչ տեղին է լինում, այդ մասին հայտնվում է կայսր(երին)¹⁰¹: Նրանք հազնում են իրենց քղամիդները, կապում թագերը և բարձրանում ու բազմում են իրենց գահերին... Երբ բոլորը

97 Նույն տեղում; DAI, I, էջ 193: Կոստանդին Միրանաժնի օրոք կազմված «Հարկային կանոնադրության» համաձայն պրոաստիոնները այլ կալվածքներից տարբերվում էին նրանով, որ զրանց տերերն այնտեղ չէին ապրում, այլ միայն նրանց ենթակա մարդիկ՝ ստրուկներ, վարձակալներ և այլք: Բայց հաճախ այս սկզբունքը հակասում էր իրականությանը (տե՛ս Հ. Բաբրիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 421, ծան. 19):

98 Տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 7, DAI, I, էջ 193, 195:

99 Կոստանդին Միրանաժին, էջ 7—8; DAI, I, էջ 195:

100 Այսինքն՝ ըստ հիերարխիկ աստիճանների, գահերի:

101 Անչափահաս կայսրն ու նրա խնամակալը:

կանգնում են [իրենց տեղերում] պրեպոզիտոսը¹⁰² ազդանշան է տալիս ոսկե գավազանը կրող օստիարիոսին¹⁰³, որը ներս է հրավիրում առաջին բարձր՝ մագիստրոսին՝ Տարոնի իշխանին: Նա ներս է մտնում կայսերական կատեպանի և դրոմոսի լոգոթետի¹⁰⁴ ուղեկցությամբ, երկրպագում տերերին, որից հետո նրան տեղ են տալիս կայսերական գահից ոչ հեռու: Լոգոթետը նրան սովորական հարցերը տալու ընթացքում, դրոմոսի պրոտոնոտարը¹⁰⁵ ներս է բերում նրա նվերները. այդ արարողության ավարտից հետո, մագիստրոսը նորից է երկրպագում և դուրս գալիս: Վերստին պրեպոզիտոսի ազդանշանով ոսկե գավազանը կրող օստիարիոսը դուրս է գալիս և ներս հրավիրում երկրորդ բարձր՝ բարեկամ բուլղարներին, ովքեր հատուկ գալիս են քրիստոսասեր տերերի հետ միասին տոնակատարությանը մասնակից դառնալու: Նրանք ևս ամեն ինչ կատարում են վերոհիշյալ կարգի համաձայն և դուրս գալիս: Նորից պրեպոզիտոսի ազդանշանով ոսկե գավազանը կրող մյուս օստիարիոսը դուրս է գալիս և հրավիրում երրորդ բարձր՝ մագիստրոսի՝ Տարոնի իշխանի առաջին մարզկանց. նրանք ևս ամեն ինչ անում են վերոհիշյալ կարգով և դուրս գալիս: Այդ բոլորի ավարտից հետո պրեպոզիտոսն ասում է. «Զեր հրամանքը»: Ամենքն արտասանում են «Շատ և երջանիկ տարիներ» մաղթանքը և դուրս գալիս՝ մագիստրոսները, պատրիկները, սենատորներն ու բոլոր մյուսները... Մագիստրոս Տարոնացին և բարեկամ բուլղարները գնում են իրենց օթեանները: Այդ օրը նրանք կայսրերի հետ շեն ճաշում¹⁰⁶:

Հիշատակված Տարոնի մագիստրոսը Գրիգորն է, որն ինչպես տեսանք, Լևոն VI-ից ստացավ այդ տիտղոսը և ստրատեգ կոչումը: Սաուլզ հայտնի չէ ընդունելության ժամանակաշրջանը, պատմիչի ասելով այն տեղի է ունեցել երրորդ ինգիլ-

102 Կայսեր ներքինապետը:

103 Դռնապան:

104 Արքունիքի պաշտոնյաներից:

105 Դպիր, գրագիր:

106 Կոստանդին Միքանածին, էջ 123—124:

տիոնի հունվարի մեկին¹⁰⁷։ Ինդիկտիոնը տասնհինգամյա մի ժամանակամիջոց է և տվյալ դեպքում կարող է համապատասխանել 900, 915, 930, 945 թթ.։ Սույն երկի ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Ֆոգտի կարծիքով՝ այս գլուխը գրվել է 927—930 թթ. և այդ ժամանակ էլ տեղի է ունեցել հիշյալ ընդունելությունը¹⁰⁸։ Նա իր տեսակետը հիմնավորում է տեքստի՝ «բարեկամ բուլղարներ» արտահայտությամբ և նշում, որ այդ ընդունելությունը պիտի եղած լինի միայն Սիմեոն ցարին (893—927) հաջորդած Պետրոսի (927—969) օրոք, երբ բուլղարա-բյուզանդական հարաբերությունները բարելավվել էին¹⁰⁹։ Հիշյալ տեսակետն առարկության է հանդիպել և «բարեկամ բուլղարներ» դիտվել են իբրև բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող ավագանու ներկայացուցիչներ, որոնք Սիմեոնից փախել և քաղաքական ապաստան էին գտել Բյուզանդիայում¹¹⁰։ Վերջին տեսակետից հետևում է, որ ընդունելությունը կարող էր տեղի ունենալ երրորդ ինդիկտիոնին համապատասխանող մյուս՝ 900 կամ 915 թթ.։

Ն. Ադոնցը կոստանդնուպոլսում Գրիգորին ցույց տրված ընդունելությունը նախապես համարում էր 900 թ. տեղի ունեցած, բայց հետագայում վերանայեց իր այդ կարծիքը։ Ըստ նրա, 898 թ. իշխանության գլուխ անցած Գրիգորը, որը խուսանալում էր խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև, չէր կարող այդքան կարճ ժամանակամիջոցում փոխել իր քաղաքականությունը և անցնել կայսրության կողմը¹¹¹։ Ն. Ադոնցը մերժեց նաև հավանական թվացող մյուս՝ 915 թ., որովհետև այդ ժամանակ Բյուզանդիայում իշխում էր Զոե կայսրուհին,

¹⁰⁷ *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae*, vol. I, Bonnae, 1829, էջ 136—137.

¹⁰⁸ *Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies*, t. I, Livre I, Chapitres 1—46 (37), texte établi et traduit par A. Vogt, Paris, 1935, Commentaire, էջ 152—154.

¹⁰⁹ A. Vogt, Commentaire, էջ 153.

¹¹⁰ Կոստանդին Միքանձիև, էջ 296.

¹¹¹ N. Adontz, Notes sur le livre des Cérémonies, EAB. էջ 335.

մինչդեռ տեքստում խոսվում է կայսեր մասին¹¹²։ Հիշյալ երկու կարծիքներն ընդունելի են։ Ի վերջո Ն. Ադոնցը կանգ առավ 910 թ. վրա։ Նրա ասելով, գրագրական սխալի հետևանքով բնագրում տասներեքերորդի փոխարեն գրվել է երրորդ ինդիկտիոն¹¹³։ Այս սրբագրումն անհավանական է թվում և անգամ նրա հեղինակը դա չի պնդում¹¹⁴։ Ն. Ադոնցն Ա. Յոգաի կարծիքի հավանական լինելն ընդունում է միայն այն դեպքում, երբ Տարոնի իշխանի ընդունելության պատմությունը բաժանվի Լևոն VI-ի և Գրիգորի հարաբերությունների պատմությունից, այսինքն դիտվի, որ Գրիգորը Լևոն VI-ից ստացած պիտի լիներ իր կոչումները, իսկ Ռոմանոս Լակապենոսի օրոք, այսինքն 930 թ., արժանացած կլիներ նրա ընդունելությանը¹¹⁵։ Այսպես էլ պետք է ընդունել, որը սակայն Ն. Ադոնցը բացառում է։

Հայտնի է, որ Լևոն VI-ի օրոք Տարոնի և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունները սերտ էին ու Գրիգորը երկու անգամ եղել էր մայրաքաղաքում, արժանացել ընդունելությունների։ Ռոմանոսի օրոք, չնայած նրանց որոշ վեճերին, այդ նույն հարաբերությունները պահպանվում էին։ Հետևաբար, պետք է կարծել, որ Գրիգորը կարող էր Ռոմանոսին այցելել 930 թ.։

Տարոնի իշխանի և կայսեր փոխհարաբերությունների այս պայմաններում բյուզանդացիների Հայաստան կատարած արշավանքներն աստիճանաբար հաճախակի էին դառնում։ Ռոմանոս կայսեր օրոք՝ 922 և 927 թթ., բյուզանդացիները Հովհան Կուրկուասի գլխավորությամբ երկու անգամ մտան Հայաստան և հասան մինչև Դվին։ Բայց նրանք ավարառություններից բացի շոշափելի հաջողությունների չհասան և հոդարձան¹¹⁶։ Կայսրությունը միաժամանակ շարունակում էր

¹¹² Նույն տեղում, էջ 336—337։

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 335—336։

¹¹⁴ Նույն տեղում։

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 337։

¹¹⁶ Ասողիկ, էջ 170; Կոստանդին Միրանաթին, էջ 15; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 136; Ավելի ուշ՝ 949 թ. նույն զո-

Տարոնի իշխանների միջև նոր ուժով բորբոքել թշնամանքը: Նա հասավ այն բանին, որ Թոռնիկն իր բաժին տիրույթը կտակեց Բյուզանդիային: Կայսրության նոր ներկայացուցիչ Կրիստեսը¹¹⁷ Տարոն եկավ իրականացնելու նրա կտակը: Գրիգորի որդիները հակադրվեցին և առաջարկեցին իրենց ձեռքում պահել Թոռնիկի տիրույթը, իսկ նրա փոխարեն Բյուզանդիային զիջեցին Նղնուտը՝ Տարոնի հյուսիս-արևմուտքում: Այս պիսով կայսրությանը հաջողվեց երկու մասի բաժանել Տարոնը¹¹⁸: Այս ամենը ցույց են տալիս, թե ինչպես Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականությունը դեպքերի պատահական զարգացմամբ չէր ընթանում: Կայսրությունը նախօրոք ձեռնամուխ էր լինում իր արտաքին քաղաքականության հանգամանակից և մանրակրկիտ մշակմանը, իսկ այնուհետև՝ պայքարում դրա իրականացման համար:

Այս պայմաններում Տարոնի իշխանության նկատմամբ նոր ուտնձգություններ զրոհորեցին արաբները:

X դ. առաջին կեսին Վերին Միջագետքում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատվել էին արաբական Տաղլիբ ցեղին պատկանող Համդանյանները: Նրանց նվաճած շրջանները մի կողմից հասնում էին մինչև Անձևացյաց գավառը, իսկ մյուս կողմից մերձենում Բագրատունիների Տարոնի տիրույթներին¹¹⁹:

Բավարի գլխավորությամբ բյուզանդացիները տիրեցին Կարնո քաղաքին (տե՛ս Ասողիկ, էջ 179; Կոստանդին Միրանաժին, էջ 17—18): Կարնո քաղաքի գրավումով բյուզանդացիների նվաճումների հեռանկարը մեծանում էր:

¹¹⁷ Կոստանդին Միրանաժին, էջ 8: Ն. Ադոնցի կարծիքով նրա անունը ծագել է Չորրորդ Հայքի Դեզիբ գավառի Կոնի բնակավայրից (տե՛ս N. Adontz, Les Taronites, էջ 229): Ըստ Հ. Բարթիկյանի, այն կարող է համապատասխանել հունարեն *καρύνει* որն արտասանվում է կրինի, իմաստն «աղբյուրն» է կամ «ակնը»: Ուստի նրա կարծիքով դա կարող է «ակնցի» բառի հունարեն թարգմանությունը լինել: Ակնը ժամանակակից էգինն է (տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 222, ծան. 44):

¹¹⁸ Կոստանդին Միրանաժին, էջ 9; հմմտ. DAI, I, էջ 166:

¹¹⁹ M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, էջ 83; հմմտ. նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 149—150:

Արաբ պատմիչ Միսթափլայի ասելով, 935 թ. Համդանյաններից մեկը, որը հետագայում ստացավ Նասիր ալ-Դաուլա անունը, Մոսուլից հալածվեց և հաստատվեց Հայաստանում, ավելի ստույգ՝ Անձեաքիբում: Այստեղից նա նորից ձգտում էր տիրել Մոսուլին¹²⁰: Նասիր ալ-Դաուլայի Հայաստանում գտնված ժամանակ նրան հնազանդվել են «Հայաստանի բոլոր թագավորները»՝ այսինքն իշխանները: 936 թ. խալիֆան նրան պաշտոնապես ճանաչեց Ջաղիրայի կառավարիչ, որի դեմ ապստամբեց Արզնում հաստատված Ալի իբն Ջաֆար Դալլամցին: Նասիր ալ-Դաուլան իր կրտսեր եղբորը՝ Ալիին, տալով Դիար-Բաքրի կառավարչությունը, ուղարկեց ապստամբին հնազանդեցնելու: Վերջինս պաշարեց Արզնը: Ալի իբն Դալլամցին՝ Արզնի տերը, դիմեց «Հայաստանի թագավոր» Իբն Թոռնիկին և այդ երկրի իշխաններին՝ օգնության խնդրանքով: Ընդամին նա նրանց տեղեկացնում էր, որ Համդանյանները հաջողության հասնելու դեպքում կվտանգեն նաև Տարոնի ապահովությունը¹²¹: Այդպես էլ եղավ. Ալին (Սալֆ ալ-Դաուլան) ձերբակալեց Ալի իբն Ջաֆարին, ճնշեց նրա ելույթը և մտավ Տարոն: Բայց Սալֆ ալ-Դաուլան այս պարագայում նշանակալից ազդեցություն չունեցավ Հայաստանի իշխանների վրա¹²²:

939 թ. Կարնո քաղաք կատարած իր արշավանքից վերադառնալով, Սալֆ ալ-Դաուլան ձմեռեց Արզնում: Արզնում նրա ձմեռելու փաստը հիմք է տվել կարծելու, թե վերջինս որոշակի կասկածներ է ունեցել հայ իշխանների նկատմամբ¹²³: Գարնանը բյուզանդացիների դեմ արշավելուց առաջ նա եկել էր Դատվան, ուր նրան ներկայացել էին Հայաստանի բոլոր իշխանները: Այս մասին մեզ հաղորդում է արաբ ժամանակագիր Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին: Նա նշում է Սալֆ

¹²⁰ M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, էջ 84:

¹²¹ Նույն տեղում:

¹²² Նույն տեղում, էջ 85: Հմմտ. նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 151:

¹²³ M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, էջ 85:

ալ-Դաուլային ներկայացած իշխաններին՝ Իբն Զաջիկ իբն ալ-Դայրանին (Գազիկ, որդի Դերենիկի), Ահմադ իբն Աբդ ալ-Ռահման Աբու-լ-Մուիզզին՝ Խիլաթի (Խլաթ), Դատ ալ-Ջաուզի (Արծկե), Արջիշի (Արճեշ) և Բարքարիի (Բերկրի) տիրոջը... ինչպես նաև Աշութ իբն Զարջուրին (Աշոտ որդի Գրիգորի) պատրիկների պատրիկին¹²⁴։

Ալ-Դայրանից նա վերցրեց Շահրան և ալ-Համիդ ամրոցներն իրենց ավաններով և շրջակայքով, Ահմադ իբն Աբդ ալ-Ռահմանից պահանջեց Բադլիսը (Բաղեշ) շրջակայքով, Աշութից ալ-Սանասունա երկիրը նվաճեց և տիրեց Կուլբ ամրոցին և Սուլայման բերդին (Հիսն Սուլայման) իրենց շրջակայքով¹²⁵։ Ուշագրավ է, որ այս նույն դեպքերի մասին հաղորդում է մեկ ուրիշ արաբ պատմիչ՝ Իբն Զաֆիրը։ Ըստ նրա, Համզանյանը իլաթում ընդունեց «Հայաստանի և Վրաստանի թագավորին», որը հպատակվեց նրան և որը երբեք ոչ մեկին չէր հպատակվել։ Վերջինս նեղվելով մուսուլմաններից, հարկադրված էր Սալֆ ալ-Դաուլային տալու իր ամրոցները։ Նա միաժամանակ խոստացավ պահպանել ճանապարհների ապահովությունը։ Դրանից հետո Սալֆ ալ-Դաուլան վերադարձավ Իբն Թոռնիկի երկիրը, պաշարեց Մուշը, ուր ավերեց մի նշանավոր եկեղեցի¹²⁶։

Ինչպես տեսանք, արաբ երկու պատմիչները 940 թ. միևնույն դեպքերի մասին խոսելիս Տարոնի կապակցությամբ հիշատակում են տարբեր անձանց՝ Իբն Թոռնիկին և Աշութ իբն Զարջուրին (Աշոտ որդի Գրիգորի), ընդ որում 936 թ. ևս Տարոնում հիշատակվում է Իբն Թոռնիկը։

Արաբների մեջ մարդկանց հայրանուններով անվանակոչելը տարածված էր։ Այս սովորույթով արաբ հեղինակները հայ ավագանու ներկայացուցիչներին հաճախ կոչում

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 86; հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 152—153։

¹²⁵ M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, էջ 86։

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 86։

էին նրանց հոր, պապի և մշուս նախնիների անուններով, իրավացի է ն. Ադոնցը, երբ Իբն Թոռնիկին չի նույնացնում Ապոգանեմի որդի Թոռնիկի որդու հետ, քանի որ Կոստանդին Միրանաժնից սրա գոյության մասին որևէ բան չգիտենք¹²⁷։ Ն. Ադոնցի ասելով, իբն Թոռնիկը կարող է նույնանալ Տարոնի իշխան Գրիգորի ավագ որդու՝ Բագրատի (ըստ Կոստանդին Միրանաժնի՝ Պանգրատ) հետ, որն իշխել է 936—940 թթ.¹²⁸։ Ն. Ադոնցին հետևում է նաև Մ. Կանարը¹²⁹։ Այս տեսակետը տրամաբանական է, քանի որ Կոստանդին Միրանաժնի հաղորդումը՝ Տարոնի իշխան Գրիգորի մահվանից հետո նրա անդրանիկ որդու՝ Բագրատի Կոստանդնուպոլիս գնալը, պատրիկի աստիճան ստանալը և Տարոնի զորավար դառնալն այդ են հուշում¹³⁰։ Բայց մյուս կողմից ն. Ադոնցն աչքաթող է անում այն, որ 936 թ. առաջին անգամ հիշատակված Իբն Թոռնիկը, որի մասին խոսվում է նաև 940 թ., մեկ ուրիշ աղբյուրից (Իբն ալ-Ազրակ) հայտնի է իր իսկական անվամբ՝ Աշոտ որդի Գրիգորի։ Ուստի առավել հավանական է թվում Յ. Մարկվարտի տեսակետը, որի համար ելակետայինը հիշյալ տեղեկությունն է, և որով Իբն Թոռնիկը նույնանում է Գրիգորի որդի Աշոտի հետ¹³¹։ Ճիշտ է այս դեպքում Աշոտի

127 N. Adontz, Les Taronites, էջ 230—231։

128 Նույն տեղում, էջ 231։

129 M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, էջ 85։

130 Կոստանդին Միրանաժին, էջ 8—9։ DAI, I, էջ 197։

131 J. Markwart, Südarmenien, էջ 463։ է. Դանիելյանի կարծիքով Աշոտը սերում էր Բագրատյանների ճյուղից, իսկ Իբն Թոռնիկը՝ Մամիկոնյան-Թոռնիկյանների (տե՛ս է. Դանիելյան, Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում, էջ 130—131, հմմտ. նույնի Թոռնիկյանների քաղաքական դերը X դարի հայ-բյուզանդական հարաբերություններում, «Լրաբեր», 1977, № 10, էջ 68)։

Մենք տեսանք, որ Տարոնի իշխան Բագրատ Բագրատունին հայոց իշխանի պաշտոնն ուներ և կրում էր իշխանաց իշխան տիտղոսը։ Նրա հաջորդները՝ Աշոտ կուրապաղատը, Դավիթ-Արքայիկը, Գրիգորը թեպետև Հայաստանի մշուս իշխանների նկատմամբ շունչին զահրեցության իրավունք ինչպես Բագրատն ուներ, բայց շարունակում էին կոչվել հայոց իշխաններ։ Տեսանք նաև, որ 936 թ. Իբն Զաֆիրը Տարոնի Իբն Թոռնիկին հիշատակում

իշխանության տեղութիւնը մեծանում է (936-ից մինչև 967), բայց դա անհավանական չէ: Չի բացառւում նաև որոշ ժամանակամիջոցում երկու եղբայրների համատեղ իշխանութիւնը:

Կոստանդին Ծիրանածնի մահից հետո (959) Բյուզանդիան է՛լ ավելի ուժեղացրեց ճնշումը Գրիգորի որդի Աշոտի վրա: Իսկ վերջինիս մահից հետո (967) կայսրութիւնը ձեռնամուխ եղավ Տարոնի վերջնական նվաճմանը: Միանգամայն հավանական է թվում այն ենթադրութիւնը, թե Տարոնը շուտափույթ գրավելու միտումով Բյուզանդիան Աշոտին քաղաքական տեղորի է ենթարկել¹³²: Ըստ Ասողիկի, Բյուզանդիան բռնութեամբ է Տարոնին տիրել¹³³, իսկ Հովհաննես Սկիլիցեսը Տարոնի կցումը համարում է նրա տերերի «կամավոր» զիջման արդյունք¹³⁴:

Ուսումնասիրողները Տարոնի գրավման թվականի հարցում համերաշխ չեն¹³⁵: Ասողիկի ասելով «...ի նժն թուականին» (966 թ. մարտ—967 թ. մարտ) խաւարեցաւ արեգակն. և վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ հոռոմք

է իբրև հայոց Բագավոր, այսինքն հայոց իշխան: 940 թ. Տարոնի իշխան Աշոտին, որը նույնանում է Իբն Թոռնիկի հետ իբն ալ Աղրակը անվանում է պատրիկների պատրիկ, այսինքն իշխանաց իշխան, իսկ տվյալ դեպքում՝ հայոց իշխան: Նթն Իբն Թոռնիկն ու Աշոտը տարբեր անձինք եղած լինելին և միաժամանակ իշխելին, ապա նրանցից միայն մեկը կարող էր հայոց իշխանի կամ իշխանաց իշխանի տիտղոս կրել: Ուստի այստեղից նույնպես հետևում է, որ Իբն Թոռնիկը նույն ինքը Գրիգորի որդի Աշոտն է, և ոչ թե մեկ ուրիշը:

132 Հովհաննես Սկիլիցես, էջ XXVII:

133 Ասողիկ, էջ 183:

134 Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 28:

135 Ընդունվել են տարբեր թվականներ՝ 964—965 (տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 50); 966 (Կոստանդին Ծիրանածին, էջ XL, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ XXVI, K. Yuzbashian, L'Administration, էջ 144) 966/967 (DAI, II, էջ 166); 968 թ. ոչ ավելի ուշ (N. Adontz, Observations sur la généalogie des Taronites, EAB, էջ 345):

տիրեցին»¹³⁶: Հովհաննես Սկիլիցեսի ասելով ինդիկաիոնի 12-րդ տարում (968) «կայսեր կողմն անցան Գրիգոր ու Բագարատ եղբայրները (Սշոտի որդիները—Գ. Գ.), նրան ընձեռելով իրենց Տարոնի երկիրը...: Արեգակի խավարում էլ եղավ ղեկտեմբեր ամսի 22-ին...»¹³⁷: Արեգակի խավարումներ եղել են 966, 967 և 968¹³⁸: Արդ, հարց է ծագում, ո՞ւմ տալ նախապատվությունը, Ասողիկի՞ն, թե՞ Հովհաննես Սկիլիցեսին: Ասողիկի երկրի առաջին և երկրորդ հրատարակություններում Տարոնի գրավման թվականը նշվել է 415¹³⁹ (966 թ. մարտ—967 թ. մարտ): Պատմիչի երկի նոր հրատարակությունից (1885 թ.) հայտնի է դառնում, որ 1668 թ. Տիգրանակերտում՝ Աբրահամ գրչի գրած ձեռագրում (Մաշտոցի անվան մատենադարան № 4584 ձեռագիր) Տարոնի գրավման թվական է նշված ՆԺԶ (967 թ. մարտ—968 թ. մարտ): Հրատարակիչ Ս. Մալխասյանը հակառակ, որ Ասողիկի ձեռագրի մեջ նախապատվություն տվել է սրան, համարելով լավագույնը, Տարոնի գրավման թվականը իր հրատարակած տեքստում գրել է ըստ նախորդ հրատարակությունների (ՆԺԵ)¹⁴⁰:

4584 ձեռագրից բացի, մատենադարանում պահվում են Ասողիկի երկը բովանդակող № № 1482, 1894, 2765, 2865, 2989, 3160, 3502, 3730, 6598, 8860 գրչագրերը ևս: Սրանցից տվյալ հարցի լուծման համար պիտանի չեն երկուսը՝ № 2765-ը և 8860-ը, քանի որ Տարոնի գրավման թվականը նրանցում չի նշված: Մնացած բոլոր ձեռագրերում, այդ թվում և հնագույն՝ XIII դ. № 2865 գրչագրում, Տարոնի գրավման թվական է նշված ՆԺԶ:

¹³⁶ Ասողիկ, էջ 183:

¹³⁷ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 28:

¹³⁸ V. Grumel, *Traité d'Études Byzantines*, I, La Chronologie, Paris, 1958, էջ 464:

¹³⁹ Ստեփաննոսի Ասողկայ Պատմութիւն տիեզերական, ի լուս ընծայիւ ի ձեռն Կարապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 169—170; Всеобщая история Степаноса Таронского Асохника, перевод Н. Эмина, М., 1864, էջ 127:

¹⁴⁰ Ասողիկ, էջ 183:

Այսպիսով, Ասողիկի երկի ձեռագրերի ուսումնասիրության ժամանակ պարզվում է, որ նա Տարոնի իշխան Աշոտի մահվան և Բյուզանդիայի կողմից Տարոնի գրավման տարեթիվը համարում է ՆժԶ (967 թ. մարտ—968 թ. մարտ)։ Սրանով, փաստորեն, Ասողիկի և Հովհաննես Սկիլիցեսի տվյալները Տարոնի գրավման տարեթվի հարցում ավելի են մոտենում։ Դրանց տարբերությունը մեկ տարուց էլ պակաս է։ Չի կարելի անուշադրության մատնել Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայությունը ևս, քանի որ վերջինս այս հարցում շատ է ստույգ¹⁴¹։ Մնում է կարծել, որ Տարոնի իշխան Աշոտը մահացել է ՆժԶ (967 թ. մարտ—968 թ. մարտ) և Ասողիկի հիշատակած արեգակի խավարումը վերաբերում է 967 թ. հունիսի 10-ի խավարմանը, իսկ նրա որդիներ Գրիգորը և Բագարատը կայսրության կողմից հարկադրված՝ Տարոնը թողել և Բյուզանդիա են անցել 968 թ., ինչպես վկայում է Հովհաննես Սկիլիցեսը։

Այսպիսով, մեկուսանալով հայոց թագավորությունից և գտնվելով Արաբական խալիֆայության ու Բյուզանդական կայսրության հակասությունների ոլորտում, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունն ի վիճակի չէր ապահովել իր ինքնուրույնությունը։ Ի վերջո, Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության հետևանքով այն կցվեց կայսրությանը։

Դ. ՏԱՐՈՆԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

(X դարի 60—70-ական թվականներ)

Տարոնի գրավումը մեծ հեռանկար էր բացում կայսրության առջև Հայաստանում ծավալվելու համար։ Նրա ռազմաստրատեգիական դիրքը խթանում էր Արաբական խալիֆայության դեմ Բյուզանդիայի պայքարն առավել հաջողությամբ անցկացնելուն։ 968 թ. հալդիայի և Կոլոնիայի դուքս Վարդաս Փոկասի գլխավորությամբ բյուզանդացիները գրավեցին Մա-

¹⁴¹ Այսպես, նրա կողմից նշված 968 թ. դեկտեմբերի 22-ի արևի խավարումը հաշվումներով միանգամայն հաստատվում է (V. Grumel, La Chronologie, էջ 464)։

նազկերտը¹⁴²։ Անտարակույս, վերջինիս նվաճմանը նախատել էր բյուզանդացիների ձեռքում նրա հարեան Տարոնի գտնվելը։ Իր հակառակորդների դեմ պայքարելիս, կայսրությունը մեծ շահով օգտվում էր Տարոնի հայկական ուժերի օժանդակությամբ¹⁴³։

Կայսրության կազմում Տարոնի ընդգրկումից հետո այնտեղ հաստատվեց բյուզանդական վարչակարգ։ Տարոնը դարձավ առանձին վարչական միավոր՝ բանակաթեմ, որի կառավարումը հանձնվեց ստրատեգին։ Ստրատեգին ենթակա էին Տարոնի բանակաթեմի կազմում եղած ռազմական կարևոր հենակետերի ու վարչական փոքր միավորների կառավարիչները։

Բյուզանդական ժամանակաշրջանի Տարոնի վարչակարգի մասին մենք պատկերացում ենք կազմում Հովհան Չմշկիկ կայսեր՝ հայոց թագավոր Աշոտ Գ-ին հղած նամակից (974), որը պահպանվել է Մատթեոս Ուռհայեցու երկում։ Այնտեղ կարդում ենք. «Յանափոռոտէն պոտաւսպաթրին Դերջնայ, Լետնի և Տարօնոյ զօրավարին ողջոյն և ի տէր խնդալ։

Արդ գիտացաք. որ զԱյծեաց բերդն որպէս յանձին կալար՝ շես տուեալ. և այժմ գրեցաք առ զօրավարդ մեր, որ ոչ զբերդըն առնու և ոչ զջորեանն՝ զոր պայմանեցեր, զի այժմ շեղիւ առ մեզ պետք. բայց զքառասուն հազար ուվուլան զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր, որ առաքէ առ թագաւորութիւնս մեր...»¹⁴⁴։

Հովհան Չմշկիկն իր նամակում արաբների նկատմամբ բյուզանդացիների տարած հաղթանակների մասին տեղեկություններ հաղորդելուց բացի, ինչպես ցույց է տալիս մեջբերված հատվածը, անդրադառնում էր հայոց թագավորի հետ նախապես իր ձեռք բերած համաձայնության մի քանի հար-

142 Ասողիկ, էջ 183։

143 Նույն տեղում, էջ 276։

144 Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ, Յերուսաղեմ, 1869, էջ 32—33։ Օգտվում ենք սույն հրատարակութենից, որից մեջբերված հատվածը համեմատաբար րիչ է աղավաղված։

ցերին: Ընդամին բնագրի որոշ բառեր մնում են անհասկանալի: Դրանցից է յանափոռտէն-ը: Էդ. Դյուլորյեն հիշյալ բառը մեկնում է իբրև հատուկ անուն և գտնում, որ այն կրել է Դերջանի պրոտոսպաթարը: Նույն հեղինակի կարծիքով Լեւոնը եղել է Տարոնի ստրատեգը (զորավար)¹⁴⁵: Ադոնցը յանափոռտէնը դիտում է իբրև յանափոռաէնի աղավաղված ձև, իսկ վերջինս բխեցնում է հունարեն ἀναφορά (զեկուցագիր, տեղեկություն) բառից¹⁴⁶: Նրա ասելով «ողջոյն եւ ի տէր խընդալ», արտահայտությունն իր տեղում չէ: Այն պետք է եղած լիներ յանափոռաէնից առաջ¹⁴⁷:

Ն. Ադոնցի կարծիքով բնագրում գրիչների մեղքով թույլ է տրվել մեկ այլ սխալ՝ խրիսովուլլ (χρυσόβουλλον, թագավորական կարգադրություն, հրովարտակ, նաև պաշտոնական գրություն ծայրից կախված ոսկե կնիք կամ դրոշմ) բառը, որը գրվել է զխռովուլան, հասկացվել է 40 հազար օբոլոս (օվոլոս), (h=40, n=1000, օբոլոս-դրամի միավոր)¹⁴⁸: Այնուհետև Ն. Ադոնցն օգտվելով XIII դ. հեղինակ Սմբատ Սպարապետի երկից, լրացնում է Մատթեոս Ուռհայեցու աղավաղված տեքստի մնացած հատվածը: Ընդ որում, նրա կարծիքով Սմբատ Սպարապետը օգտվել է Ուռհայեցու այնպիսի մի ձեռագրից, որը վերջինիս՝ մեզ հասած տեքստի համեմատությամբ առավելություն ունի, քանի որ այն չի աղավաղվել¹⁴⁹: Սմբատ Սպարապետի հիշյալ տեքստը հետևյալն է. «Գրեաց (կայսրը—Գ. Գ.) և ի պոսոսպաթարն, և ի Տարոնոյ զօրավարըն զի առաքեսցեն առ թագաւորն Աշոտ զխրսոյվուլն և դահեկան Լն (30.000) և ծառայս Բն (2000), ձի Ժն (10000) և ջորի Լն (1000)¹⁵⁰...»:

¹⁴⁵ N. Adontz. Notes Arméno-Byzantines, II, La lettre de Tzimisces au roi Ashot (Ašot), EAB, էջ 143:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 144:

¹⁴⁷ Նույն տեղում:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 145:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 146:

¹⁵⁰ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 12:

Ն. Ադոնցի հիշյալ դիտողությունները համոզիչ են: Ընդամին, նրա ասելով Մատթեոս Ուռհայեցու բազրի մեզ հետաքրքրող հատվածից հետևում է, որ Դերջանը և Տարոնը 975 թ. կազմել են վարչական առանձին միավոր, որի կառավարիչը եղել է վերոհիշյալ Լևոնը, որը կոչվել է Տարոնի զորավար և Դերջանի պրոտոսպար¹⁵¹: Ն. Ադոնցի հիշյալ կարծիքը հենվում է Ասողիկի մի վկայության վրա, ըստ որի վարդապետ Փոկասի՝ 990 թ. ապստամբությունից հետո, Չորդվանել Մազիստրոսը իշխել է Տարոնում և Դերջանում¹⁵²: Նկատենք, որ ուշ ժամանակաշրջանին վերաբերող Ասողիկի այս տեղեկության վրա հենվելով, Ն. Ադոնցը փաստորեն աչքաթող է անում իր իսկ արժեքավորած սկզբնաղբյուրի՝ Սմբատ Սպարապետի վկայությունը: Մինչդեռ վերջինից պարզորոշ երևում է, որ 974 թ. Հովհան Չմշկիկը դիմելով հայոց թագավորին՝ առանձին առանձին շեշտում է Տարոնի զորավարին և պրոտոսպարին¹⁵³: Այլ կերպ ասած, Տարոնը և Դերջանը նա դիտում է իբրև տարբեր վարչական միավորներ: Կ. Ն. Յուզբաշյանը ևս Ն. Ադոնցի կարծիքին հակառակ, գտնում է, որ Հովհան Չմշկիկին նամակում խոսքը Դերջանի պրոտոսպար լևոնի և Տարոնի՝ անունը մեզ անհայտ զորավարի մասին է, և որ այդ երկու շրջանները միավորած չեն եղել¹⁵⁴: Իր տեսակետը հիմնավորելիս նա հիշատակում է բյուզանդագետ

¹⁵¹ N. Adontz, Notes Arméno-Byzantines, էջ 145—146: Նույն կարծիքին է նաև Հ. Բարթիկյանը (տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ XLV):

¹⁵² Ասողիկ, էջ 252: Հմմտ. N. Adontz, Notes Arméno-Byzantines, էջ 145—146:

¹⁵³ Բնագրում՝ «զրեաց (Հովհան Չմշկիկը—Գ. Գ.) և ի պրոսպարան, և ի Տարոնյ զորավարն զի առաքեցեն առ թագաւորն Աշոտ...» (տե՛ս Սըմբատ Սպարապետ, էջ 12: Հ. Բարթիկյանի կարծիքով Սմբատ Սպարապետը սխալ է հասկացել Մատթեոս Ուռհայեցուն (տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ XLV, ծան. 120):

¹⁵⁴ К. Н. Юзбашян, «Эскурнальский тактикон»-новый византийский источник по истории Армении, «Լրաբեր», 1975. № 5, էջ 95: Նույնի L'Administration, էջ 145—146:

Ն. Իկոնոմիդիսի վերջերս հրատարակած մի սկզբնաղբյուրը, որը հայտնի է «էսկուրիալի տակտիկոն» անունով¹⁵⁵:

Տակտիկոնները պաշտոնական փաստաթղթեր են, որոնք հանգամանալից տեղեկություններ են հաղորդում բյուզանդական արքունիքի արարողությունների վերաբերյալ: Նրանցում պահպանվել են այդ արարողություններին մասնակցած ազնվականների ցուցակները: Տակտիկոնները նաև կարևոր սկզբնաղբյուրներ են կայսերական վարչակարգի հարցերի ուսումնասիրության առումով: Այս տեսակետից IX—X դդ. բյուզանդական վարչակարգի հետազոտության համար Ն. Իկոնոմիդիսի հրատարակած տակտիկոնը բացառիկ է: Նրա կարծիքով տակտիկոնը ստեղծվել է 971—975 թթ.¹⁵⁶, այսինքն այն ժամանակամիջոցում, երբ Հովհան Զմշկիկը դիմել էր Աշոտ Գ-ին: «էսկուրիալի տակտիկոնում» Տարոնը և Դերջանը հիշատակված են իբրև առանձին միավորներ իրենց ստրատեգ կառավարիչներով¹⁵⁷:

Ուշագրավ է, որ Տարոնի իշխանության կազմի մեջ եղած խուժ գավառը, Կ. Ն. Յուզբաշյանի կարծիքով Բյուզանդիային անցնելուց հետո ևս վերածվել է վարչական առանձին միավորի՝ բանակաթեմի¹⁵⁸: Այս տեսակետը ըստ նրա, հստակապես վրում է «էսկուրիալի տակտիկոնի» մի տեղեկությամբ, ուր հիշատակվում է խուժի ստրատեգը¹⁵⁹: Թվում է, թե խուժի ստրատեգի մասին եղած վկայությունը դեռևս բավարար կուլան չէ նման եզրակացության հանգելու համար: Ստրատեգները միայն բանակաթեմերի կառավարիչները չէին: Ստրատեգ կոչվում էին նաև ավելի մանր միավորների, նաև քաղաքների,

¹⁵⁵ Les lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire par N. Oikonomidès, Paris, 1972.

¹⁵⁶ N. Oikonomidès, Les lists, էջ 261:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 265, 267:

¹⁵⁸ К. Н. Юзбашян, «Эскурнальский тактикон», էջ 95—96:

¹⁵⁹ N. Oikonomidès, Les lists, էջ 269: Դճարը ղժվարընթեռնելու խուժը հարկադրում է Ն. Իկոնոմիդիսին հիշյալ վերժանումը վերապահությամբ ընդունել:

ամբողջների կառավարիչները: Պետք է կարծել, որ խուժը իբրև վարչական ավելի փոքր միավոր մտել է Տարոնի բանակաթեմի մեջ, որի ստրատեգը ենթարկվել է այդ բանակաթեմի կառավարչին:

«Էսկուրիալի տակտիկոնում» հիշատակվում է նաև Μελτι-ի ստրատեգը¹⁶⁰: Հրատարակիչը հիշյալ տեղանունը նույնացնում է Տուրուբերան նահանգի Մարգարի գավառի հետ¹⁶¹: Կ. Ն. Յուզբաշյանի կարծիքով խնդրո առարկա տեղանունը ավելի հավանական է նույնացնել Տարոնի Մեղզի բնակավայրի հետ¹⁶²:

Այս ամենից հետևում է, որ Տարոնի նվաճումից հետո կայսրությունն այնտեղ հաստատեց իր սեփական վարչակարգը: Տարոնը դարձավ առանձին բանակաթեմ: Նրա կառավարիչ-ստրատեգին ենթակա էին տվյալ շրջանում գտնվող ռազմավարչական նշանակություն ունեցող տարբեր կենտրոնների կառավարիչները:

Տեսանք, որ 974 թ. Հովհան Չմշկիկ կայսեր ղեկավարությամբ բյուզանդական զորքերը արշավեցին արաբների դեմ¹⁶³: Մատթեոս Ուռհայեցուց տեղեկանում ենք, որ բյուզանդացիները նախքան արաբների հետ ընդհարվելը, մուտք են գործել Հայաստանի սահմանները¹⁶⁴: Սմբատ Սպարապետի ասելով, նրանք մտադրվել էին նվաճել Հայաստանը¹⁶⁵: Բյու-

160 Նույն տեղում:

161 Նույն տեղում, էջ 269, 362:

162 К. Н. Юзбашян, Новые данные для изучения византийской администрации в Армении и Грузии в XI в., «Кавказ и Византия», вып. 2, Ереван, 1980, էջ 71—72:

163 Ասողիկ, էջ 186: Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 53—54: Վերջինս, ինչպես հավանական է դիտվում, 974 և 975 թթ. արշավանքները միասին է հիշատակում (տե՛ս նույն տեղում; էջ 304):

164 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 17:

165 Սմբատ Սպարապետ, էջ 9: Վ. Կ. Իսկանյանի կարծիքով բյուզանդական բանակի արշավանքի ուղղությունը փոխելու պատճառներից էր Տարոնի հարցը: Կայսրությունը ձգտել է դրանով լուծել վիճելի հարցերը և ամրապնդվել այնտեղ: (Տե՛ս Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական քաղա-

զանդացիների մտադրությունն իմանալով, հայոց ղորքը Աշոտ Գ թագավորի գլխավորությամբ պատրաստ էր նրանց դիմադրելու: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ աղատքն և իշխանքն և ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն և Սենեբերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն և բովանդակ ամենայն տունն Սասանու. և բանակ հարեալ ի Հարբայ գաւառին արբ իբրեւ ութսուն հազար: Եւ եկեալ հրեշտակ թագաւորին Հոռոմոց առ նոսա և տեսին պատրաստական զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր և երթեալ պատմեցին թագաւորին Չմշկանն. զնացին և յիշխանացն Հայոց զկնի հրեշտակացն Հոռոմոց՝ իմաստասէրն Լեւոն և Ստատ իշխանն Թոռնեցին և այլ եպիսկոպոսք և վարդապետք և արարին սէր և խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Հոռոմոց և ընդ Աշոտայ արքային Հայոց: Եւ գայր խաղայր թագաւորն Չմշկիկ ահագին բազմութեամբ և հասանէր ի Տարօն գաւառ Հայոց և իջեալ ի Մուշ առաջի Այծեաց բերդին. և յառաջին գիշերն բազում նեղութիւն կրեաց ղորքն Հոռոմոց ի հետեւակ ղօրացն Սասանու և եկին իշխանքն և վարդապետքն Հայոց առ թագաւորն Հոռոմոց...»¹⁶⁶:

Ուռհայեցու ասելով «հայոց աշխարհի մուտքի»՝ Տարոնի մոտ բյուզանդական ղորքի դեմ 80 հազարանոց բանակով հանդես գալը պերճախոս վկայություն է այն բանի, որ հայերը որոշել էին զենքի ուժով պահպանել իրենց անկախությունը, թույլ չտալ բյուզանդացիներին նվաճելու երկիրը: Այս փաստին ականատես՝ բյուզանդացիները ետ կանգնեցին իրենց ծրագրից: Աշոտ Գ-ի գլխավորությամբ հայկական միացյալ ուժերի համախմբվածությունը նշանակալից երևույթ է: Այդ

քական հարաբերությունների պատմությունից, և. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», № 6, Երևան, 1957, էջ 107):

¹⁶⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 17—18:

մասին ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանն իրավամբ գրում է. «Թվում է, թե ոչ դրանից երբեք առաջ և ոչ էլ դրանից երբեք հետո՝ հայ ֆեոդալների միացյալ ուժը հանդես չէր եկել որպես ավելի զորեղ ռազմական և քաղաքական մի գործոն, որի հետ հարկադրված լիներ հաշվի նստել կայսերական Բյուզանդիան»¹⁶⁷:

Տվյալ պահին կայսրության համար էականն արաբների դեմ կռվելն էր: Հաջողության ապահովման տեսակետից անհեռաժամություն էր հայերին իր դեմ լարելը: Ահա թե ինչու Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև կայացած համաձայնությամբ Աշոտ Գ-ը հանձն էր առնում 10 հազարանոց օգնական զորք տրամադրել կայսրությանը, նրա բանակին մատակարարել սննդամթերք և տալ ոռճիկ¹⁶⁸: Դրանից բացի հայ-բյուզանդական համաձայնությունը շոշափում էր մի շարք հարցեր, որոնք կապված էին Տարոնի գրավման հետ: Բյուզանդիայի կողմից վերջինիս նվաճումից հետո Մուշ քաղաքի մերձակա Այծյաց բերդը հայերը դեռևս պահում էին իրենց ձեռքում: Ի վերջո այս համաձայնությամբ Աշոտ Գ-ը խոստանում էր այն զիջել Բյուզանդիային: Հակառակ այդ խոստմանը, ինչպես տեղեկանում ենք Աշոտ Գ-ին՝ Հովհան Զմշկիկի գրած վերոհիշյալ նամակից, հայոց թագավորը, այնուամենայնիվ, այդ բերդը Բյուզանդիային չէր տվել: Կայսրությունն Աշոտից սպասվող ցորենը նույնպես չէր ստացել: Այսպիսով, չնայած 968 թ. Տարոնը նվաճվել էր Բյուզանդիայի կողմից, սակայն X դարի 70-ական թվականների կեսերին նրա որոշ շրջանները գտնվում էին հայերի ձեռքում: Դրանցից էր Այծյաց բերդը:

Բյուզանդիայի կողմից Հայաստանի տարբեր շրջանների նվաճման փաստերը ցույց են տալիս, թե կայսրությունը որքան մեծ կարևորություն է ավել դրանց «օրինականությունը»: Նա ամեն կերպ հոգ է տարել իրավական տեսակետից հիմնավորելու իր առաջխաղացումը: Այս առումով հիշյալ շրջան-

167 Ա. Հովհաննիսյան, Դավադներ, էջ 41:

168 Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 18:

ների իշխանների կողմից իրենց երկրները «կամավոր» ձևով կայսրությանը զիջելու պրակտիկան բավական տարածում ուներ: Եվ անկախ այն բանից, թե այդ զիջումները ինչպես էին ձևակերպվում, պարզ է, որ դրանք մտահղացվում էին կայսերական արքունիքում և իրականանում բյուզանդացիների ճնշումների հետևանքով: Այդպես էր նաև Տարոնի խընդրում:

Հովհաննես Սկիլիցեսի ասելով, Տարոնի Գրիգորը և Բագարատն իրենց տիրույթներն ինքնակամ զիջեցին Բյուզանդիային, նրանից ստացան պատրիկի աստիճան և շատ եկամտաբեր կալվածքներ: Ն. Ադոնցը բյուզանդական պատմիչի այս վկայությունը համարում է իրականությանը չհամապատասխանող, քանզի որևէ մեկն իր հայրենիքը ինքնակամ երբեք չէր զիջի օտարին¹⁶⁹: Ն. Ադոնցն իրավացի է: Հովհաննես Սկիլիցեսի ասածին հակառակ, մենք Տարոնի իշխաններին տեսնում ենք կայսրության դեմ ընդդիմացածների թվում: 976 թ. փոքրասիական զինվորական ավազանին Վարդաս Սկլերոսի գլխավորությամբ ապստամբություն բարձրացրեց Վասիլ II (976—1025) կայսեր դեմ: Նա իրեն կայսր հռչակեց և հայկական գնդերի օգնությամբ գրավեց Բյուզանդիայի ասիական շրջաններն ու պաշարեց մայրաքաղաքը¹⁷⁰: Ասողիկի վկայությամբ, ապստամբներին միացել էին Տարոնի Գրիգոր և Բագարատ իշխանները, Մոկթի իշխան Զափրանիկը: Նրանց էր հարում նաև Ռոմանոս Տարոնցին¹⁷¹: Տարոնի իշխանների ապստամբվելու փաստն իրավացիորեն բացատրվել է այն բանով, որ նրանք ղժգոհելով իրենց չակատագրից, փորձել են Սկլերոսին միանալով ձեռք բերել նախկին տիրույթներն ու իշխանությունը¹⁷²: Սակայն Բագրատունի եղբայրների հույսերը չարդարացան: 979 թ. մարտին ապրս-

¹⁶⁹ N. Adontz, Les Taronites, էջ 232.

¹⁷⁰ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 56—58:

¹⁷¹ Ասողիկ էջ 191, Հմմտ. նաև N. Adontz, Les Taronites, էջ 232.

¹⁷² N. Adontz, Les Taronites, էջ 232.

տամբները վերջնականապես պարտության մատնվեցին¹⁷³։ Սկզբնուի կողմնակիցները, նրանց թվում և տարոնցիները, ենթարկվեցին կայսրին։ Գրիգորն արժանացավ մագիստրոսության։ 987—989 թթ. Վարդաս Փոկասի խռովության տարիներին Վասիլ II-ի կողմից մագիստրոս Տարոնցին ուղարկվեց Տրապիզոն՝ խռովարարների դեմ։ Ուղարկվածը, անկասկած, Գրիգոր Տարոնցին էր¹⁷⁴։ Հայկական մյուս շրջանների նվաճման օրինակները թույլ են տալիս պնդել, որ Բյուզանդիան տիրելով Տարոնին, այնտեղի բնակչությանը հարկադրել է զաղթելու կայսրության տարբեր շրջանները։ Տարոնի իշխաններն անցնելով Բյուզանդիա, անտարակույս, իրենց հետ տարել են մեծաթիվ վասալ ֆեոդալների, գյուղացիների և արհեստավորների։ Որ Բյուզանդիայի կողմից Տարոնի բնակչության էթնիկական կազմի նկատմամբ դիմահեղման փորձ հրոք կատարվել է, հաստատում է նաև թոնդրակեցիների դեմ կայսրության մղած պայքարը, որը լայն տարածում էր գտել Տարոնի իշխանության մեջ։

Թոնդրակեցիների դեմ Բյուզանդիայի պայքարի ձևերից մեկը նրանց՝ կայսրության տարբեր շրջանները բռնությամբ հաստատելն էր¹⁷⁵։ Դրա հետևանքով Տարոնի բնակչությունը նույնպես պոկվում էր իր հայրենիքից և ցրվում Բյուզանդական կայսրության սահմաններում։

Բյուզանդիայի կողմից Տարոնի նվաճումը հայկական իշխանությունների բռնագրավման քաղաքականության սկիզբն էր միայն ազդարարում։ Տարոնից հետո կայսրությանը միաց-

173 Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 65—66։ 2. Բարթիկյանն իրավացի է, երբ Սկլերոսին՝ հայերի ցույց տված օգնությունը բացատրում է Բյուզանդիայի ձեռքն անցած հայկական շրջանների ազատագրման, կայսրության կողմից մնացած հայկական շրջանների գրավումը կանխելու փորձերով (տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ LXXIV)։

174 Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Летописи Яхьи Антиохийского. Приложение к XLIV-му тому «Записок» Императорской Академии наук, № I СПб, 1883, էջ 24։

175 Р. Бартикян, Движение тондракитов в Византии, «Լրաբեր», 1980, № 9, էջ 60։

վեցին Տայքը և Վասպուրականի ու Բագրատունիների Թագավորութիւնների տերիտորիաները: Այս քաղաքականութիւնը որքան ազետալի եղավ Հայաստանի համար, նույնքան էլ Թանկարժեքով կայսրութեանը: Ուսումնասիրողներն իրավացի կերպով նկատում են, որ կայսրութեան կողմից Հայաստանի թուլացումը նրան զրկեց այն պատվարից, որ կարող էր խաղալ սելջուկների դեմ մղվող պայքարում¹⁷⁶: Մասամբ այս քաղաքականութեամբ էր պայմանավորված բյուզանդացիների պարտութիւնը 1071 թ. Մանազկերտի նշանավոր ճակատամարտում:

¹⁷⁶ C. Toumanoff, The Background to Mantzikert, էջ 426:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՏԱՐՈՆՈՒՄ IX—X ԴԴ.

Տարոնի իշխանության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը որոշակի դժվարություն է ներկայացնում: Այդ դժվարությունը պայմանավորված է նրանով, որ իշխանության տնտեսական կյանքը, հողատիրության ձևերը, ժողովրդական զանգվածների դրության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների անբավարարությունը թերևս կարելի է լրացնել նույն դարաշրջանի Հայաստանի այլ երկրամասերի վերաբերյալ եղած տվյալներով, քանի որ այն, ինչ առանձնահատուկ ու բնորոշ էր նրանց, նույնը այս կամ այն չափով հատկանշական էր Տարոնին: Ուստի, վերջինս չէր կարող գոյություն ունենալ երկրի մյուս մասերի ֆեոդալական հարաբերություններից մեկուսի:

Արաբական տիրապետությունը, ինչպես գիտենք, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ: Արգելակվեց երկրի բնապատմական զարգացումը: Խալիֆայությունը հայ ժողովրդին հնազանդ պահելու, բյուզանդացիների և խաղարների դեմ կռվելու նկատառումներով Հայաստան բերեց արաբական տարբեր ցեղերի: Այսպես, Ապահունիք գավառում բնակություն էին հաստատել Զահահաֆյանները: Նրանք որոշ ժամանակ տիրում էին նաև Արշարունիքին և Դվինին: Աղձնիքը Շալբանիների ձեռքում էր, Ապահունիքն անցավ Կայսիկ-

ներին, Բերկրին՝ Ութմանիկներին¹: Արաբական տարրը տիրում էր նաև Հայաստանի տնտեսական ու ռազմաստրատեգիական մի շարք կենտրոնների: Դրանցից էին՝ Դվինը, Նախիջևանը, Կարնո քաղաքը, Խլաթը, Մանազկերտը, Բաղեշը, Աշմուշատը² և այլն: Արաբները տիրում էին հիշյալ քաղաքները միմյանց հետ կապող հաղորդակցության ուղիներին: Նրանք երկրի բնակչությանը ենթարկում էին հարկային կեղեքման, ջլատում էին նրա ռազմական ուժերը: Հայ ավազանու ներկայացուցիչները զերծ չէին մնում խալիֆայության գործադրած հալածանքներից ու ճնշումներից: Արաբները բռնազրավում էին հայ ֆեոդալների տիրույթները, հարմարվում տեղական ավատական կարգերին, և հողի նկատմամբ ձեռք բերում ժառանգական սեփականատիրության իրավունք: Արաբ զավթիչները չէին խորշում հայ ազնվականությանը ֆիզիկապես ոչնչացնելուց: 705 թ. նրանք հայ իշխանների մի մեծ խմբի Նախիջևանում և Խրամում հրկիզեցին³: Խալիֆայության դեմ կազմակերպված յուրաքանչյուր ապստամբություն գրեթե միշտ ավարտվում էր նրա ղեկավարների հաշվեհարդարով:

Այս ամենի հետևանքով հայ ֆեոդալների մի մասը զրկվեց իր տիրույթներից, մյուս մասը հարկադրված երկրից արտագաղթեց: Իշխանական որոշ աֆեր քաղաքական ասպարեզից դուրս մղվեցին: Տնտեսական և քաղաքական առումով հատկապես նկատելի էր երբեմնի զորեղ Մամիկոնյան տոհմի թուլանալը: VIII դարի վերջերից նա զրկվեց Տարոնից: Նույն բախտին արժանացավ նրա հետ սերտորեն կապված Կամսարական տունը: Չնայած այս ամենին, արաբական տիրապետությունն անկարող էր բեկանել Հայաստանի ներքին կյան-

¹ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam. Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard. Lisbonne. 1980, էջ 382—394 (այսուհետև՝ Laurent—Canard); Ա. Տիբ-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 66—86, 96—120:

² Laurent—Canard, էջ 382—394:

³ Ղևոնդ, էջ 34—35:.

քի ղարգացման ընդհանուր ուղղութիւնը: Խալիֆայութիւնը չէր կարող ողջ հայ ֆեոդալներին բնաջնջել կամ նրանց բոլորի հողային տիրույթները բռնագրավել: Ավելին, իրենց նվաճումների հենց սկզբից, նրանք հարկադրված էին ճանաչելու տեղական ավատատերերի հողային ժառանգական սեփականատիրական իրավունքը: Վերջինս հաստատում էր արաբական նվաճումների հենց սկզբից հայ ֆեոդալներին տրված պայմանագրերով կամ ապահովութեան գրերով և կոչված էր ամրապնդելու խալիֆայութեան տիրապետութիւնը: Պահպանված վկայութիւններն, օրինակ, հաստատում են, որ արաբները մի շարք պայմանագրեր են ստիճել Խալիֆ, Մուկըի, Արճեշի, Ապահունիքի, Բագրեանդի, Վասպուրականի և այլ վայրերի իշխաններին⁴: Այս սկզբունքով ֆեոդալական տները պահպանեցին իրենց տիրույթները, իսկ VIII դ. վերջերին և հատկապես IX դ. սկզբներին, օգտվելով խալիֆայութեան տիրապետութեան աստիճանական թուլացումից, նրանցից մի քանիսը՝ Բագրատունիները, Արծրունիները և Սյունեցիները վերաբաժանեցին երկրի հողային տարածութիւնները: Նրանք տիրեցին ոչ միայն քայքայված ֆեոդալական իշխանութիւնների հողատարածութիւններին, այլև Հայաստանում հաստատված արաբական ցեղերի կողմից նվաճված որոշ շրջանների: Բագրատունիներն, օրինակ, նվաճեցին Տարոնը, Մուկը, Արշարունիքը, Աշոցքը, Արագածոտնը, Տաշիրը, Դվինը և այլն: Համանման ձևով Արծրունիները նվաճեցին Ռշտունիների, Ամատունիների, Անձևացյաց և իշխանական այլ տոհմերի տիրույթները: Իրենց հողատարածութիւններն ընդարձակեցին նաև Սյունեցիները: Այսպիսով, ֆեոդալական հողատարածութիւնների բաժանումն ու վերաբաժանումը Հայաստանում նպաստեց ժառանգական խոշոր հողատիրութեան զարգացմանը:

Բագրատունիների կողմից Մամիկոնյանների հինավուրց տիրույթ Տարոնի ձեռք բերումը, ինչպես տեսանք, պայմանավորված էր Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական կյան-

⁴ Baladhurt, էջ 310, 313—314:

քում տեղի ունեցած տեղաշարժերով: Դրա շնորհիվ Բագրատունիների ձեռքն անցան ընդարձակ հողատարածություններ: Չնայած դրան, նրանց տիրույթները քաղաքական առումով արոհվեցին, ուր ստեղծվեցին տարբեր իշխանություններ: Այս իշխանություններից կարևորը Տարոնի և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների քաղաքական միավորներն էին: IX դ. 80-ական թվականներին Բագրատունիների հյուսիս-արևելյան ճյուղը կարողացավ նվաճել երկրի քաղաքական անկախությունը, վերականգնվեց հայկական պետականությունը և Տարոնը Հայաստանի մյուս երկրամասերի նման մտավ հայոց թագավորության կազմի մեջ: Սակայն, ֆեոդալական-սեփականատիրական իրավունքի տեսակետից այն Բագրատունի հայ թագավորներին չէր պատկանում, այլ՝ Բագրատունիների տեղական ճյուղի ներկայացուցիչներին: Ասվածից, սակայն, չի հետևում, թե հայոց թագավորները Տարոնը չէին կարող դիտել իբրև իրենց տոհմային սեփականությունը, մասնավորապես, որ նրանք Բագրատունյաց տոհմի մյուս ճյուղերի նկատմամբ ունեին ավագության իրավունք: Բոլոր դեպքերում, այն իբրև ֆեոդալական տիրույթ պատկանում էր տեղական ճյուղի ներկայացուցիչներին: Սակայն պատմական գրականության մեջ Տարոնը համարվել է Բագրատունի թագավորների արքունի տան անդամների «սեպհական» ժառանգական կալվածք⁵: Այս տեսակետի հեղինակ Ս. Հակոբյանը կռվան է դարձրել Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի տեղեկությունը: Պատմիչի վկայությամբ, Աղձնիքում հաստատված արաբական ցեղերի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ահմադ իբն Իսա ալ-Շալբանին, ներխուժել էլ Տարոն և գրավել այն: Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ը փորձել էր նրան համոզել, որ հրաժարվի իր գրավումներից և Տարոնը հանձնի նրա օրինական տերերին՝ Բագրատունիներին: Սակայն թագավորի ջանքերն ապարդյուն էին անցել. Ահմադն անդրդվելի էր մնացել: Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությամբ, դրանից հետո

5 Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, էջ 30:

Սմբատ Ա-ը որոշեց «երթալ հարթել հաստատել և նուաճել զաշխարհն ևս Տարօնոյ և զկողմանս նահանգին ևս Աղձնեաց. զի մի տարամբոժեսցի սեփհականութիւն ազգացն այնոցիկ ի բնիկ տէրութենէ»⁶: Մեջբերված հատվածից ամենևին էլ չի հետևում, թե Հովհաննես Դրասխանակերտցին «Տարոնը կոչում է «սեփհականութիւն ազգացն այնոցիկ (Բագրատունիներին, ընդգծումը Ս. Հակոբյանին է— Գ. Գ.) ի բնիկ տէրութիւն»,—ինչպես որ կարծում է Ս. Հակոբյանը⁷: Պատմիչը պարզապես նշում է, որ Սմբատը փորձել է նվաճել, ավելի ճիշտ՝ ազատագրել Տարոնն ու Աղձնիքը, որպեսզի նրանց տերերի սեփականությունը բնիկ տիրությունից, այսինքն՝ հայոց թագավորությունից չբաժանվի, շանջատվի: Ուրեմն, տվյալ դեպքում պատմիչի խոսքը միայն դրան է վերաբերում, այլ ոչ թե Տարոնի՝ թագավորական տան անդամների տիրույթ լինելուն:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ձևավորվող և ընդլայնվող ժառանգական խոշոր հողատիրությունն էական փոփոխությունների ենթարկվեց: Հայտնի է, որ նախորդ՝ վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում նախարարական հողային սեփականատիրության իրավունքը պատկանում էր յուրաքանչյուր նախարարական տոհմի նահապետին կամ տանուտերին: Վերջինիս հողային տիրույթները չէին կարող բաժանվել նույն տոհմի մյուս անդամների միջև: Հիշյալ հողատարածությունների ժառանգման իրավունքը հորից ուղիղ գծով անցնում էր ավագ որդուն: Զարգացած ֆեոդալիզմի պայմաններում, նախարարական սիստեմի քայքայման հետևանքով տվյալ տոհմի հողային տարածությունները բաժանվում էին նրա տարբեր անդամների միջև և նրանցից յուրաքանչյուրը հանդես էր գալիս որպես առանձին տիրույթի լիակատար սեփականատեր⁸: Այս երևույթը նկատելի էր նաև Տարոնում: Այսպես, Տարոնի իշխաններից յուրաքանչյուրը սեփական հայեցողությամբ տնօրինում էր իր հողատարածություններին:

6 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 96:

7 Ս. Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, էջ 30:

8 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III էջ 166:

Թոռնիկն, օրինակ, այն կտակեց Բյուզանդիային⁹։ Գրիգորի որդիներին՝ Բագրատին և Աշոտին պատկանում էր Եղնուտը, որը նրանք ինքնակամ փոխանակեցին կայսրության հետ ու նրանից ստացան Թոռնիկի տիրույթները¹⁰։ Բերված օրինակները, մյուս կողմից, սերտորեն առնչվում են հողի ֆեոդալական սեփականատիրական իրավունքի հարցին, որը հայ պատմագրության մեջ իրարամերժ կարծիքների տեղիք է տվել։ Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի կարծիքով հայ ֆեոդալները հողի նկատմամբ ունեցել են սեփականատիրական իրավունք¹¹։ Ըստ Խ. Սամուելյանի, ֆեոդալիզմի ընթացքում հողային սեփականատիրական իրավունքը Հայաստանում պատկանել է թագավորին¹²։ Այս տեսակետը քննադատվել է մի շարք պատմաբանների կողմից և ցույց է տրվել, որ Հայաստանում հողի սեփականության պետական իրավունք չի եղել և թագավորը նրա գերագույն տերը չի համարվել։ Հողային գերագույն սեփականատիրության իրավունքը պատկանել է կալվածատեր իշխաններին¹³։ Տարոնի իշխանների կողմից իրենց հայեցողությամբ սեփական կալվածքներն օտարելու և տնօրինելու վերաբերյալ վերոբերյալ օրինակները հաստատում են, որ հողային սեփականատիրության իրավունքը միայն նրանց է պատկանել։ Իսկ Բագրատունի հայ թագավորներն իբրև գերագույն իշխանության մարմնավորողներ և Հայաստանի բոլոր ֆեոդալների սյուզերեններ, միայն իրավական տեսակետից կարող էին հանդես գալ որպես երկրի ողջ

9 Կոստանդին Միսանաժին, էջ 9։

10 Նույն տեղում։

11 Н. Адоны, Армения, էջ 457; Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1981, էջ 428—429։

12 Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. I, Երևան, 1939, էջ 173։

13 Տն՝ Հ. Մ. Ուրմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., էջ 147; Ս. Հակոբյան, Հայ դյուդացիության պատմություն, էջ 63—76; Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների շրջապատում, էջ 77—97; Լ. Բաբայան, Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1970, էջ 237—249։

հողային տարածությունների սեփականատերեր: Երբ Ահմադ իբն Իսա ալ-Շալբանին գրավեց Տարոնն ու Աղձնիքը, Սմբատ Ա-ը կռվեց նրա դեմ: Իսկ երբ Հովհան Զմշկիկի գլխավորությամբ բյուզանդական բանակը շարժվեց Տարոն, Աշոտ Գ-ը փորձեց նրա առաջխաղացումը կասեցնել: Հայոց թագավորն իր ձեռքում պահում էր Տարոնի Այծյաց բերդը, որի նկատմամբ հավակնություններ ուներ կայսրը: Տարոնի կապակցությամբ հայոց թագավորների բռնած դիրքը պայմանավորված էր հենց վերոհիշյալ իրավունքով:

Տարոնի իշխանության մեջ, ինչպես բովանդակ Հայաստանում, հողատիրության հիմնական ձևը «հայրենիքն» էր: Այն առաջացել էր հնագույն ժամանակաշրջանում համայնական հողատիրության քայքայումից: «Հայրենիքը» լիակատար, անպայման, ժառանգական սեփականություն էր և համապատասխանում էր արևմտաեվրոպական allod-ին կամ ռուսական ВОТЧИНА-յին¹⁴: Սակայն ի տարբերություն allod-ի, «հայրենիքը» Արշակունյաց և նախարարական դարաշրջաններում նախարարական ողջ տոհմի սեփականությունն էր: Նրա տնօրենը՝ ավագ ֆեոդալը, որը կոչվում էր նահապետ կամ տանուտեր, իրավունք չուներ այն բաժանել իր տոհմի մնացած անդամների՝ սեպուհների միջև: Այլ կերպ ասած, «հայրենիքը» անօտարելի էր¹⁵: Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում նախարարական կարգերի քայքայման հետևանքով նահապետի իրավունքը «հայրենիքի» նկատմամբ վերացավ: Հողային այս տիրույթները բաժանելի դարձան միևնույն տոհմի տարբեր անդամների միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր հողատարածությանն արդեն տիրում էր լիակատար սեփականության իրավունքով (dominium directum)¹⁶: Հայաստանում ընդհանուր օրինաչափություն դարձած այս իրողությունը նկատելի էր նաև Տարոնում: Տարոնի գահերեց Բագարատ Բագրատունին և նրա եղբայր Դավիթը հիշյալ սկզբունքով

14 Չ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 434:

15 Չ. Մ. Ուրմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., էջ 172—174:

16 Նույն տեղում, էջ 174:

տիրում էին երկրամասի տարբեր շրջաններին: Սրանց հաջորդներ Գրիգորի, Աշոտի, Բագրատի, Թոռնիկի և մյուս իշխանների տիրույթները նույնպես կազմում էին նրանց ժառանգական սեփականությունը, այսինքն՝ «հայրենիք»:

Նշված դարաշրջանում ընդլայնվեց նաև «հայրենիք» հասկացության իմաստը: «Հայրենիք» սկսեցին կոչվել գնված, նվաճված, պարգևած, փոխանակված և այլ ճանապարհներով ձեռք բերված հողերը¹⁷: Սկզբնաղբյուրներում եկեղեցու սեփականությունը հանդիսացող հողատարածությունները ևս հայտնի են «հայրենիք» հորջորջումով:

«Հայրենիք» հողատիրության վերաբերյալ եղած վերոհիշյալ կարծիքը սովետահայ պատմաբանների մեծամասնություն կողմից ընդունվելով հանդերձ, առանձին դեպքերում, վիճարկվել է: Խ. Սամուելյանն, օրինակ, ելնելով հողի պետական սեփականության իրավունքի սկզբունքից, գտել է, թե հայ ֆեոդալները հողը օգտագործում էին պայմանական իրավունքով՝ (*dominum utile*) պետության համար իրենց կատարած ծառայությունների դիմաց: Նրա ասելով, նախարարական այս տիրույթները համապատասխանում էին ոչ թե արևմրտանվորոպական *allod*-ին, այլ՝ *feod*-ին: Ու թեպետև Խ. Սամուելյանը Հայաստանում ընդունում է *allod*-ական հողատիրության առկայությունը, բայց դա համարում է ցարքուցրիվ և պնդում, թե այդպիսի իրավունքից օգտվում էին ընդամենը մի քանի նախարարություններ¹⁸: Խ. Սամուելյանի այս տեսակետն իրավացիորեն քննադատվել է հետազոտողների կողմից¹⁹:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում տարածված էր հողատիրության մեկ այլ ձև ևս: Դա պայմանական, ոչ սեփականատիրական ժառանգական հողատիրությունն էր: Խոշոր ֆեոդալներն որոշակի պայմաններով սեփական հո-

17 В. Бархударян, Феодалное землевладение, էջ 6:

18 Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, էջ 184—189:

19 Լ. Բաբայան, Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրությունը, էջ 255—257:

ղային տարածությունները տրամադրում էին իրենցից վասսալական կախվածության մեջ գտնվող մանր ազնվականության ներկայացուցիչներին: Վերջիններս ստացած հողերի նկատմամբ սեփականատիրության իրավունք չունեին, նրանք միայն օգտվում էին տիրության իրավունքներից (*dominium utile*): Հողատիրության այս ձևն անձնական օգտագործումից կարող էր վերածվել ժառանգականի: Հ. Մանանդյանը ցույց է տվել, որ հիշյալ պայմանական հողատիրությունը հայկական «խոստակդարությունն» է, որն համապատասխանում է արևմտանվոտական *feod*-ին կամ *Lehn*-ին²⁰: Հետազոտողները հիմնականում ընդունել են Հ. Մանանդյանի տեսակետը: Չնայած Տարոնում հիշյալ հողատիրության գոյության վերաբերյալ մեզ որոշակի ոչինչ հայտնի չէ, սակայն անտարակուսելի է, որ հողօգտագործման այդ եղանակը այնտեղ ևս գոյություն է ունեցել:

Տարոնում լայն տարածում է գտել եկեղեցական-վանական հողատիրությունը: Դա պայմանավորված էր Հայաստանում Տարոնի, կրոնական կարևորագույն կենտրոն լինելու հանգամանքով: Այնտեղ գտնվող եկեղեցիներն ու վանքերն իրենց ընդարձակ հողատարածություններով, գյուղերով, այգիներով, արոտավայրերով, անասուններով և տնտեսական ու արտադրական մի շարք ձեռնարկություններով, տնտեսական կարևոր միավորներ էին: Արաբական տիրապետությունը ղգալի վնաս հասցրեց հայոց եկեղեցուն: Թշնամու կողմից ավերվեցին ու կողոպտվեցին եկեղեցիների ու վանքերի մի մասը: Բռնագրավվեցին նրանց շարժական ու անշարժ գույքը: Այս ամենով հանդերձ, հիշյալ հաստատությունները պահպանեցին իրենց սեփականատիրական իրավունքը: IX դարի սկզբին Տարոնում հիմնադրված իշխանությունը, հետագայում նաև Հայաստանի քաղաքական անկախության նվաճումը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին եկեղեցական-վանական հողատիրության ընդարձակման ու զարգացման համար: IX—X և հետագա դարերում երկրամասում կառուցվե-

20 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 273—277:

ցին մի շարք նոր եկեղեցիներ ու վանքեր: Որպես կանոն, դրանք կառուցվում էին տեղական ֆեոդալների հովանավորությամբ և աջակցությամբ: Թովմա Արծրունու տեղեկությամբ, Մուշի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին կառուցվել էր Տարոնի գահերեց Բագարատ Բագրատունու կողմից²¹: Աբու-լ Ֆարաջ բար Հեբրեոսի հաղորդման համաձայն, Ամիրդի հրդեհված եկեղեցու վերանորոգման համար, Բագարատ Բագրատունին ընդառաջել էր բնակչությանը և տրամադրել զգալի գումար ու շինանյութ²²: Տարոնի իշխանի կողմից իրականացված հիշյալ ձեռնարկումները բնավ էլ եզակի դեպքեր չէին: Այս կապակցությամբ Հայաստանի մյուս շրջանների վերաբերյալ եղած հարուստ նյութերը հաստատում են հայ ֆեոդալների շահագրգռվածությունը: Ավելին, նրանք նաև դրամ, թանկարժեք իրեր, ընդարձակ հողատարածություններ, գյուղեր, այգիներ, ջրանցքներ, անասուններ, ջրաղացներ, գործատներ, կուղպակ-խանութներ, հյուրանոցներ, ձիթհաններ և այլ հասութաբեք ձեռնարկություններ էին նվիրում եկեղեցիներին ու վանքերին: Հիշյալ նվիրատվությունները հատկապես մեծ ծավալ էին ընդունում վանքերի ու եկեղեցիների բացման ու օծման հանդիսությունների՝ նավակաթիկների ժամանակ: Վանքերին ու եկեղեցիներին ցույց տրված տնտեսական այս օգնությամբ աշխարհիկ ֆեոդալները, հանձինս հոգևորականների, տեսնում էին իրենց դասակարգային հենարանին: Ընդամենը յուրաքանչյուր ֆեոդալի իշխանության սահմաններում գտնվող վանքի կամ եկեղեցու առաջնորդը շատ ավելի ենթակա էր այդ իշխանին, քան Հայաստանի հոգևոր միապետին: Վանքերի ու եկեղեցիների օգտին կատարված նվիրատվությունների ու պարգևների մասին պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ: Ահա դրանցից մեկը, որը վերաբերում է Տարոնի իշխանության մեջ մտած Խութ գավառի Աղբերիկի (Վանդիր) վանքին. «Քանզի յորժամ եկաք ի գեղաքաղաքս Մանազկերտ, եկն եւ հայր Վանդրին Նղիշէ, ունելով ընդ ին-

21 Թովմա Արծրունի, էջ 133:

22 Վ. Տումաշեկ, Սասուն, էջ 26:

քեան զսուրբ Խաչն Աղբարիկ եւ էր տուեալ պարգեւ սրբոյ խաչին Սմբատ Մամիկոնց շորս կուղպակ եւ երկու ականեան առատանոց մի, որ ձիթհանք կոչի, ի ցետուաց դռան մուտն ի յաջակողմն որմակից սրբոյն Սարգսի եւ միւս եկեղեցին, որ մեր արի սուրբ Աստուածածին կոչի, մերձ ի դուռն ցետուաց... Եւ մեք թագաւորքս եւ կաթուղիկոսն խորհեցաք զքաղաքս երկրով Խաչին ողբ տալ... յետոյ, ի միտս եղեալ... ոչ տեսաք պատեհ, այլ բաւանդակ համարեցաք զտուեալ պարգեւքն ի Սմբատայ Մամիկոնեանցն անսղալ եւ մնացական:

Եւ մեք կաթուղիկոս եւ թագաւորքս տուաք զքաղաքս երկրովն վիճակ խաչին եւ Վանդրին, եւ սահմանեցաք զեղիշէ հայրն եպիսկոպոս Վանդրին եւ կարգեցաք ընդ դահազլուխ եպիսկոպոսն... վասն որոյ, որ տեսաք մեծ սքանչելիս եւ վասն որ Վանդրին Սենեքերիմացն տապանատուն էր եւ ունէին զՍասունք իւրեանց վիճակ եւ զԿալթ գաւառ, վասն այսորիկ ինքնագլուխ արարաք զՎանդրին եպիսկոպոսն, բայց մէոսն ի յԱթուոյս առնու: Եւ տուաք զՄանազկերտ կարգեալ եպիսկոպոսքն Վանդրին, զի Մանազկերտայ եպիսկոպոսն տէր է ի Լծայ մինչ ի յԱղադուռն Աւրնայ երկրովն, Բակոց մինչեւ յԱրծկաշու խուռն, ուր ջուր թափի. մին ալ Կապարն Տարապաճուկն Այծաբերդին երկրովն, Պաւլխուխովն, բայց Սագրանոյ եպիսկոպոս կայ, զնա ալ ի հնազանդութիւն տուաք Վանդրին եւ զՍղերտ եւ զԲաղէշ իւր երկրովն մինչեւ ի Բէլա եւ զմիւս ալ զԼծկան եւ զԱնթկան եւ զմիւս ալ զԿոթ ձորոյն եւ զՈղորմականն եւ զԽոյթ, որ իւրեանց կարգած էր ցառաջն՝ տուաք խաչին եւ եկեղեցւոյն ձիթաղին՝ որ եկեղեցպանն ժողովէ: Եւ զՍասունն, որ իւրեանցն էր, տուաք Ղազարովանայն, զատ ի Բաղասայ գաւառէն, զի Վանդրին ի Սասնոյ հաշին է եւ գաւառն մինչեւ ի Կեցիր Արաք եւ յԼոգիրն եւ զԶորսանք գաւառն մինչեւ յԵղնքարն եւ զԱրծուեաց գաւառն իւր սինսլովն, զի հայրն, որ եպիսկոպոս օրհնեցաք Արհաւից էր...

Գրեալ եղեւ գիրս ի թվիս Հայոց շորս հարիւր ԽԴ...²³:

23 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1952, հ. Ա, էջ 183—186:

Իրավացի կերպով հիշյալ փաստաթուղթը համարվում է հետագա ժամանակաշրջանի արդյունք և ոչ վավերական: Այն գրվել է վանքի ճոխությունը և ստացածները մեծացնելու դիտավորությամբ²⁴: Չնայած դրան, այս տեղեկությունը արտացոլում է Տարոնի իշխանության սահմանում գտնված հոգևոր հաստատություններից մեկի տնտեսական կարողության հիմնական գծերը:

Ավանդության համաձայն, Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնել է Մշո Առաքելոց վանքը: Ըստ մեզ հասած «Սահմանաց գրի», նա վանքին հողեր է կտակել: Հիշյալ փաստաթուղթը չնայած նույնպես հետագա ժամանակաշրջանի գործ է, բայց ընդհանուր գծերով ներկայացնում է միջնադարյան Տարոնի վանական տիրույթների ընդհանուր պատկերը: Ահա մի հատված դրանից. «...ստուածասէր եւ բարեպաշտ արքայս մեր Տըրգաս փարթամացոյց զսուրբ ուխտս պայծառ սպասիւք եւ բազում շինանիստ գեղերաւք յամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ եւ հաստատեաց սահման վանից ի դ. դեհաց յաւրեւերից կողմանէն: Առդաց հողվայրքն դայ ձորովն յերիցգոմոյն աղբիւրն եւ... ի Մոկաց խաղն ի հարաւոյ կողմանէ անցանէ յետեւ Մկնաբերդոյ, յանդիման այրին դայ ի Մոկ-ձորոյն ճանապարհն վերեւ ջրտանն կտրէ զնշտինքարն եւ անցանէ դիմաց Սաթոսեանց, որ գնա ի Զրհորոյսն իջանէ ճանապարհովն ի Գավիլանք ու անցանէ ի Չկնախուց եւ ելանէ ի Զհտող ու երթա ներքեւ Վանամարգա դիմաց Ըռապատուն զոր կտրէ Կաքվուց աղբիւրաձորն ընդ Կախմխտտն ի վայր մինչ ի մեծ ձորն եւ երթա Զորովն ներքեւ Քաւլմեռին ի մեծ ճանապարհն, որ գնա ի բերդն, դառնա ճանապարհին հատովն երթա ի Զոկերն անցանէ յետեւ... իջանէ ի Հոր-Զոր յառուն, ելանէ յԱնջրդեաց խաղն գնա սաբովն Ծծմակին գլխովն ի Կրճիլանց խաղն Զախուց ճանապարհան եւ Հովարվորուց խաղովն իջանէ Կարմիր փլովն ի ջրաղաց... նէ յեզր դաշտակին ի

²⁴ Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, էջ 224—225:

Խաչն եւ երթա ճանապարհաւն ի հողվայրքն: Այս է ստուգութեամբ սահման վանացն, որ էր յառաջ մեծ դղեկին Տիրինկարար կոչեցեալ. զի էր նա տեղի Անահիտ պատկերի, զոր մեք զօրութեամբն Քրիստոսի խորտակեցաք եւ տվաք զբերդն Տիրինկատարի իւր քաղաքովն եւ ամենայն սահմանաւն ընծա սուրբ առաքելոցն եւ գրել կնքեցաք հայրապետական մեծաւ գրաւորական մատանեալ, զի անխախտելի լիցի մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Արդ յետ անցման որ տիրեն այսմ աշխարհի թագաւորք կամ իշխանք ի մերոց կամ յաւտարաց մի իշխեսցեն հանել զսա ի սուրբ ուխտէն յափշտակելով կամ խորնելով կամ զինչ եւ է պատճառանաւք եւ թէ ոք յանդգնեսցի զայս գործել անէծս առցէ ընդ Կայենի եւ ընդ այլ շարագործացն եւ յամենայն լեզվէ նալաթ լիցի:— Ես Չորտուանէլ Մամիկոնեան որդի Տաճատա մեծի իշխան Տարաւնոյ եւ ամենայն աշխարհիս Հայոց տեսի զայս գիր սահմանաց գրեալ հելլէն եւ յոյն գրով ի Լուսաւորչէն մերմէ սրբոյն Գրիգորէ Պարթեէ եւ թարգմանեցի ի հայ գիրս եւ հաստատեցի, զի մնացական հայրենիս լիցի սուրբ Առաքելոցն եւ յինէն յաւելեալ ի հայրենիս նորա զիմ ծննդեան գեղն զԲերդակն կայսրովն եւ իր ամենայն սահմանովն այգեստանաւք եւ բուրաստանաւք:

Ի թվ. Հայոց Շ Ի Ը եւ զեղեկի գրիչ յիշէ տէր Թադէոս...»²⁵:

Նվիրատվություններից բացի, վանքերը հողատարածություններ էին ձեռք բերում գնելու միջոցով: Դրան մեծապես նպաստեց դրամական հարաբերությունների զարգացումը: Հոգևոր հաստատությունների հողային հարստությունների աղբյուրներից էին նաև գյուղացիական հողատարածություններից բռնագրավված կալվածքները:

Այսպիսով, Տարոնում, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս շրջաններում, զարգացավ վանական ու եկեղեցական խոշոր հողատիրությունը, որն ի տարբերություն աշխարհիկ սեփականության, անբաժանելի և անօտարելի էր:

25 Ն. Սարգիսյան, Տեղագրութիւնք, էջ 235:

Տարոնում ազատանու ներկայացուցիչների միջև եղած հարաբերությունները խարսխված էին ֆեոդալական աստիճանավորման սկզբունքի վրա: Սեփականատիրական իրավունքներից օգտվող ազնվականները կոչվում էին իշխաններ կամ տերեր: Սկզբնաղբյուրներում պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ տեր և իշխան տերմիններն իրենց նշանակությամբ միմյանց մոտիկ են և հաճախ նաև՝ համագոր: Չնայած դրան, այդ հասկացությունները նաև տարբեր բովանդակություն են արտահայտում: Եթե տեր ասելով հասկանում ենք հողային սեփականություն ունեցող ֆեոդալին, ապա իշխանը նույնական է այդ տիրույթի վրա քաղաքական իշխանություն ունեցողի հետ²⁶:

Տարոնի ավագանու ներկայացուցիչներից մեկը տեղական իշխանների կողմից ճանաչվում էր իբրև գահերեց: Նա կրում էր Տարոնի տեր կամ Տարոնի իշխան հորջորջումները: Բագարատ Բագրատունին IX դ. երկրորդ քառորդում կոչվում էր հայոց իշխան և ապա՝ հայոց իշխանաց իշխան²⁷: Բագարատ Բագրատունու կոչումները կապված էին Արարական խալիֆայության կողմից Հայաստանի ֆեոդալների նկատմամբ նրա գերագույն իրավունքների ճանաչման հետ: Սակայն IX դ. երկրորդ կեսից այդ իրավունքներն անցան Բագրատունիների մյուս՝ հյուսիս-արևելյան ճյուղի իշխան Աշոտ Ա-ին, որն այնուհետև հռչակվեց թագավոր: Դրանից հետո ևս Տարոնի գահերեցները շարունակվում էին կոչվել հայոց իշխաններ: Այդ հորջորջումներով, օրինակ, հայտնի են Աշոտ կուրապաղատը, Դավիթ-Արքայիկը, Գրիգորը և այլք²⁸: Ցավոք, աղբյուրների ներկայիս տվյալներով անհնար է պարզել

26 Հ. Մ. Ուրմազյան, Սյունիք IX—X դդ. էջ 151—153: Ս. Վ. Բոճազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII—XIV դդ., Երևան, 1973, էջ 166:

27 Թովմա Արժունի, էջ 120: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 65:

28 Թովմա Արժունի, էջ 246, 248: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 127:

Բագարատ Բագրատունուց հետո հայոց իշխան դարձած Տարոնի իշխանների այդ կոչման բուն էությունը:

Բագրատունիների Տարոնի իշխանության մեջ ևս գոյություն է ունեցել ֆեոդալական աստիճանավորում, որը գլխավորել է նրա գահերեցը: Այս հետևությունը հենվում է Թովմա Արծրունու և Կոստանդին Միրանածնի վկայությունների վրա: Ըստ Արծրունյաց տան պատմիչի, Բագարատ Բագրատունին անձամբ շներկայացավ խալիֆայության պաշտոնյային՝ Աբու Սաիդին, այլ իր մեծամեծներից մի պատվիրակություն ուղարկեց նրան ընդառաջ²⁹: Բյուզանդական պատմիչի տեղեկությամբ Տարոնի իշխան Գրիգոր Բագրատունու հետ մեկտեղ Կոստանդնուպոլսի Մազնավրա պալատում կազմակերպված ընդունելությանը մասնակցում էին «Տարոնի իշխանի առաջին մարդիկ», որոնք այդ ընդունելության մեջ գրավում էին երրորդ բարձր³⁰: Ընդգծված բառերը ցույց են տալիս, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Տարոնի իշխանների վասալների մասին է: Պետք է նկատել, որ գահերեցության համար Տարոնի իշխանների միջև երբեմն խիստ և անհաշտ պայքար էր մղվում, որին միջամտում էին Հայաստանի ֆեոդալական ավագանու տարբեր ներկայացուցիչները: Այսպես, Աշոտ կուրապաղատի և նրա եղբայր Դավիթ-Արքայիկի միջև ծավալված պայքարին միջամուխ էին եղել Վասպուրականի իշխան Գրիգոր-Դերենիկը, Կայսիկ Աբու-լ-Վարդը և հայոց կաթողիկոս Գևորգ Գառնեցին³¹:

Տարոնում, ինչպես նաև բովանդակ Հայաստանում, հիմնական արտադրող դասակարգը գյուղացիությունն էր, որը զբաղվում էր դաշտավարությամբ ու անասնապահությամբ: Հողագործությունը զարգացած էր հարթավայրերում: Այս տեսակետից աչքի էր ընկնում Մշո դաշտը: Այնտեղ ցանում էին

29 Թովմա Արծրունի, էջ 119:

30 Կոստանդին Միրանածին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, էջ 123—124:

31 Թովմա Արծրունի, էջ 247—248, 250:

ցորեն, զբաղվում էին այգեգործութեամբ, մշակում բանջարաբոստանային կուլտուրաներ: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում երկրագործությունը համեմատական վերելք ապրեց: Հայաստանի տարբեր շրջաններում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ դաշտավարությունը նպաստել է թերևս ծանր գութանների գործածությունը³²: Գյուղատնտեսական արտադրության աճը պայմանավորված էր նաև հողի մշակության եռադաշտային սխեմով, բնական պարարտանյութերի օգտագործմամբ և ոռոգման համակարգի զարգացումով:

Տարոնի իշխանության մեջ մտած լեռնային Սասունի և Խուսի բնակչության հիմնական զբաղմունքը եղել է անասնապահությունը: Նրանք բուծել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ: Անասնապահական մթերքները ոչ միայն բավարարել են բնակչության սննդի կարիքները, այլև, բնատնտեսության տիրապեսության պայմաններում, նրանց տնտեսական պահանջմունքների համար հումք հանդիսացել: Մեզ հայտնի են Սասունի և Խուսի բնակիչների՝ բրդից հագուստ, այծի մորթուց տրեխ պատրաստելու փաստերը: Այստեղ ձմռանը խիստ գործածական են եղել դահուկները, որոնք մարդկանց ոտքերին են ամրացվել հատուկ պարաններով³³:

Հիշյալ շրջանների բնակչությունը զբաղվել է նաև երկրագործությամբ, բնակլիմայական պայմանների հետևանքով հիմնականում մշակվել են գարի, կորեկ, գլգիլ: Այդ հանգամանքն իր կնիքն է թողել նաև գյուղատնտեսական տեխնիկայի զարգացման վրա: Այնպեղ հողամշակության հիմնական գործիքները եղել են արորն ու բրիչը: Պատմիչն առանձնահատուկ ձևով ընդգծում է տեղական բնակչության կրած այն դժվարությունները, որոնք կապված էին հողամշակության հետ:

32 Բ. Առաֆևյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում. IX—XIII դդ., հ. I, էջ 42:

33 Թովմա Արծրունի, էջ 134:

Թուլմա Արծրունու անուղղակի տեղեկություններից հետևում է, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Տարոնի գյուղացիությունն ապրում էր հասարակական այնպիսի կարգերով, որոնց հիմքում ընկած էր գյուղական համայնքը: Համայնքի տնօրինության տակ էին գրված վարելահողերը, դաշտերը, այգիները, արոտավայրերը, անտառները, գետերը և այլն: Համայնքի գլխավորը ղեղավագն էր: Համայնքի տնօրինության տակ գտնված վարելահողերը բաժանվում էին ընտանիքների վրա՝ հաշվի առնելով նրանց շնչերի թվաքանակը: Վերջին հանգամանքը կարևոր էր և հետագայում դրա աճի հիման վրա տեղի էին ունենում հողակտորների նոր բաժանումներ ու վերաբաժանումներ:

Ֆեոդալական խոշոր հողատիրության զարգացման հետևանքով համայնքի հողատարածություններն աստիճանաբար կրճատվում էին: Համայնքը գնալով ավելի շատ էր ենթարկվում ֆեոդալի գերիշխանությանը: Համայնական գյուղացիները հարկատու էին ոչ միայն պետությանը, եկեղեցուն, այլև՝ ֆեոդալին: Միաժամանակ համայնքի ներսում նկատելի էր գյուղացիության շերտավորման պրոցեսը:

IX—X դդ. Հայաստանում գյուղատնտեսության զարգացմանը զուգընթաց վերելք ապրեցին նաև արհեստագործությունը, առևտուրն ու քաղաքները: Ֆեոդալական քաղաքի առաջացումը և զարգացումը կապվում է աշխատանքի հասարակական նոր բաժանման հետ, որի հետևանքով արհեստագործությունն անջատվեց երկրագործությունից: Հայաստանի տնտեսական առաջընթացն ամենից առաջ պայմանավորված էր երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմամբ, դրան էապես նպաստեց նաև այն, որ Հայաստանը դարձավ միջազգային տարանցիկ առևտրի հանգույց: Երկրի անկախության վերականգնումը և տեղական խաղաղությունը նույնպես խթան հանդիսացան նրա առաջընթացին:

Տարոնը գտնվելով Հայաստանի տնտեսական զարգացման ոլորտում, բնականաբար, անմասն չէր կարող մնալ այս տեղաշարժերից: Տարոնում զարգացավ արհեստագործությունը: Դրան նպաստեցին իշխանության տարածքում եղած օգ-

տակար հանածոների արդյունահանումն ու մշակությունը: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների համաձայն Տուրուբերանը և Աղձնիքը հարուստ էին երկաթով, պղնձով, ոսկով, նավթով, աղով³⁴ և այլ հանածոներով: Արհեստագործությունը զարգանում էր Տարոնի քաղաքներում՝ Մուշում, Խլաթում և Աշմուշատում: Մուշը Տարոնի կենտրոնն էր, նրա իշխանանիստը: Թովմա Արծրունին այն կոչում է Տարոնի իշխանի ձմեռոց³⁵: Մուշը կապված էր Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կենտրոնների և հարավային առևտրական մայրուղու վրա գտնվող մյուս քաղաքների՝ Արձեշի, Մանաշկերտի, Խլաթի, Բաղեշի ու Արզնի հետ:

Խլաթն, ինչպես ասվեց, գտնվում էր հարավային առևտրական մայրուղու վրա: X դարի Անանուն աշխարհագիրն անդրադառնալով Հայաստանի մի քանի քաղաքներին, նշում է, որ նրանք կանաչադարձ ու բարեբեր, են, մարդաշատ ու հարուստ՝ շատ վաճառականներով: Այս քաղաքներում մեծ քանակությամբ գորգեր, կապերտներ, շալվարբանդ և փայտ է արտադրվել: Հիշյալ քաղաքների թվում նշվում է նաև Խլաթը³⁶:

Աշմուշատն ավելի շատ կարևոր էր ռազմաստրատեգիական առումով:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Տարոնում զարգացել էին դրամական հարաբերությունները, որոնք իրենց հերթին նպաստելու էին առևտրի ծավալմանը:

Մուշի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու կառուցման համար Բագարատ Բագրատունին ծախսել էր 3000 դրամ: Նույնքան արծաթ նա տվել էր Ամիդի եկեղեցու կառուցման համար: Արաբ ղուրապետ Աբու Սաիդին Բագարատ Բագրատունու պատվիրակ-

34 Ս. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 93, 97: Թ. Խ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 291:

35 Թովմա Արծրունի, էջ 120:

36 Հ. Փափազյան, Անանուն տաշիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Աղբյուրների և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.) «Տեղեկագիր», 1953, № 5, էջ 78:

ները դիմավորել էին ոսկով, արծաթով: Տարոնի իշխան Գրիգորը Բյուզանդիայից տարեկան ստանում էր 10 լիտր ոսկի, նույնքան էլ արծաթ: Իր ստացածի չափով նա փաստորեն վերադարձնում էր կայսրությանը:

Տարոնում կառուցվեցին նոր բերդեր, ամրոցներ, եկեղեցիներ, ջրանցքներ, ճանապարհներ և այլն: Զարգացում ապրեցին տնտեսության մյուս ճյուղերը:

Այսպիսով, Տարոնի Բագրատունիների իշխանության սոցիալ-տնտեսական զարգացմանն առանձնահատուկ էին հիմնական այն գծերը, որոնք բնորոշ էին տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի մյուս իշխանություններին և քաղաքական միավորներին:

ՀԵՏԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տարոնի Բագրատունիների իշխանության շուրջ մեկուկես հարյուրամյա պատմության հետազոտության հիման վրա կարող ենք որոշ հետևությունների հանգել:

1. Պատմական Հայաստանի կարևոր երկրամասերից մեկը՝ Տարոնը, առանձնահատուկ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմամշակութային կյանքում:

Տարոնը և նրա մերձակա շրջանները եղել են հայ ժողովրդի կազմավորման հիմնական կենտրոնները:

Տարոնում, ինչպես հեթանոսական, այնպես էլ քրիստոնեական դարաշրջաններում կառուցված տաճարները ոչ միայն երկրի կրոնական ու քաղաքական, այլև տնտեսական կարևոր կենտրոններն էին:

Տարոնը մեր ժողովրդին տվել է հայ մշակույթի մի շարք նշանավոր գործիչներ:

Միջնադարյան Տարոնի տեղը մեծ չափով պայմանավորված էր նաև տնտեսապես հզոր, երկրի ռազմաքաղաքական կյանքում զգալի դեր խաղացող նախարարական նշանավոր տոհմերից մեկի՝ Մամիկոնյանների տիրույթը լինելու հանգամանքով:

2. Հայաստանի քաղաքական երկրորդ բաժանումից հետո (591 թ.) Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ անցնելու հետևանքով Տարոնում ուժեղացավ կայսրության մշակութային-դավանաբանական ազդեցությունը, ինչպես նաև նրա տերերի՝ Մամիկոնյանների, բյուզանդամետ տրամադրությունները: Հետագայում արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում նրանց բյուզանդական կողմնորոշումը պահպանվեց: Այն արտահայտվեց առաջին հերթին

Արաբական խալիֆայության դեմ Հայաստանում կազմակերպված պայքարով: Այդ պայքարի ղրսևորումներն էին ժողովրդական զանգվածների մեջ լայն արձագանք գտնող, նրանց զխավորութամբ տեղի ունեցող ապստամբություններ:

Արաբական տիրապետության դեմ մղվող պայքարը Մամիկոնյանների կողմից ղեկավարելու փաստը բացատրվում է նաև երկրի քաղաքական կյանքից վերջիններիս մեկուսացնելու խալիֆայության փորձերով: Այդ պայքարում պակաս կարևոր չէր Հայաստանում հաստատված արաբական ցեղերի կողմից Տարոնի և Մամիկոնյանների մյուս տիրույթների գրավման համար ստեղծած սպառնալից վիճակը:

3. Հակաարաբական ապստամբական ելույթները մի կողմից, Բագրատունիների բարձրացող տոհմի դեմ երկրում գերակշռող դիրք ունենալու համար ծավալված պայքարը մյուս կողմից, խիստ թուլացրին և ետին պլան մղեցին Մամիկոնյաններին: VIII դ. 70-ական թթ. վերջերից նրանք փաստորեն որևէ շոշափելի դեր չէին խաղում: Տարոնն անցավ Բագրատունիներին: Այստեղ բախվեցին նրանց և արաբական Ֆեդալական տներից մեկի՝ Ջահհաֆյանների շահերը: Համառ պայքարն ավարտվեց Բագրատունիների հաղթանակով, որոնց վիճակված էր Հայաստանում լինել այս և հետագա ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած գրեթե բոլոր կարևոր իրադարձությունների կենտրոնում:

4. Արաբական խալիֆայության աստիճանական թուլացումը, երկրի տնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերն ուղի հարթեցին հայկական իշխանական որոշ տների դիրքերի ամրապնդման և Հայաստանում առանձին քաղաքական միավորների երևան գալու համար: Դրանցից մեկը Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունն էր:

Տարոնի իշխան Բագրատ Բագրատունու կողմից հայոց իշխանի պաշտոնը գրավելու փաստը հավաստում է մի կողմից արաբական տիրապետության օրոք Հայաստանի ունեցած ինքնավարությունը, մյուս կողմից՝ հայոց իշխանների

նկատմամբ նրա գերակշիռ դիրքը: Այդ նույն իշխանի «իշխանաց իշխան» հորջորջումը խոսում է «հայոց իշխանի» հաստատութեան ապրած էվոլյուցիայի, նրա իրավունքների ընդլայնման, առաջին հերթին խալիֆայութեան կողմից նրան Հայաստանից դանձմող հարկերի պատասխանատու նշանակելու մասին:

5. Տարոնի հիշալ իշխանն ի պաշտոնե կոչված էր Հայաստանում ամրապնդել արաբական տիրապետության դիրքերը, սակայն, հակառակ դրան, ջանում էր հասնել երկրի ինքնուրույնութեան վերականգմանը: 850—855 թթ. ապստամբությունը, որի կենտրոնն ու գլխավորողը Տարոնն էր, փաստորեն կանխորոշեց Հայաստանում արաբական տիրապետության մայրամուտը: Ապստամբական այդ ելույթի ճնշումից հետո Բագրատունիների Տարոնի ճյուղն իր առաջնակարգ տեղը զիջեց նույն տոհմի հյուսիս-արևելյան ճյուղին, թեպետև դրանից հետո այն նույնպես շարունակում էր կարեոր դեր խաղալ:

6. Հայկական պետականության վերականգնումից առաջ և դրանից հետո Տարոնի իշխանությունը համառ պայքար էր մղում իր անկախության համար:

Տարոնի իշխանությունը մտնում էր Բագրատունիների թագավորության կազմի մեջ, նրա իշխաններն ընդունում էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանությունը: Դրանով հանդերձ նրանք իբրև Բագրատունիների տոհմի առանձին ճյուղի ներկայացուցիչներ, Տարոնին տիրում էին ժառանգական սեփականության սկզբունքով և իրենց իշխանության սահմաններում օգտվում սուլթաններին իրավունքներից: Թագավորական իշխանության և Տարոնի տերերի շահերը երբեմն միմյանց հակադիր էին: Ի տարբերություն Բագրատունիների գերիշխանությունն ընդունած հայկական մյուս իշխանությունների, Տարոնի տերերը ճանաչում էին նաև իրենց տոհմակից Բագրատունի հայ թագավորների ավագությունը հիշյալ ազգակցության գծով, որը կրում էր «ազգապետություն» հորջորջումը:

Բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում հանդիպող «քաղ-
կեդոնական տարոնցիներ» հիշատակությունը ոչ միայն Բյու-
զանդիայի և Տարոնի կապերի վերաբերյալ եղած վկայություն
է, այլ նաև՝ առաջինի կողմից Հայաստանում ծավալվելու
նպատակով Տարոնը հենակետ դարձնելու ձգտում:

IX դ. 70-ական թթ. Տարոնի իշխան Աշոտ Բագրատունին
Բյուզանդական կայսրությունից ստացավ կուրապաղատի
տիտղոս, որը վկայում է Տարոնի և կայսրության միջև հաս-
տատված դիվանագիտական կապերի մասին:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեպետև Տարո-
նի գրեթե բոլոր իշխանները կոչվել են հայոց իշխաններ,
բայց նրանցից միայն Բագրատ Բագրատունու իշխանու-
թյունն է տարածվել բովանդակ Հայաստանի վրա: Մինչդեռ
մյուս իշխանների գործունեությունը պարփակվել է միայն
իրենց սեփական իշխանության սահմաններում, հետևաբար
նրանց կոչումը սոսկ տիտղոսային է եղել:

7. X դ. առաջին կեսին Գրիգոր իշխանի և նրա հաջորդ-
ների օրոք Հայաստանի ծայրամասային մյուս շրջանների
համեմատությամբ ամենից շատ Տարոնն էր ընդգրկվել Բյու-
զանդիայի քաղաքական ազդեցության ոլորտում:

Հաստատվելով Տարոնում կամ վերջինիս տերերին դիմե-
լով, հայ քաղաքական գործիչները փորձել են նրանց կապերի
շնորհիվ Բյուզանդիայի կամ խալիֆայության օգնությամբ
երկիրը փրկել ծանր կացությունից:

Տարոնցիները, ինչպես նրանց կոչում են բյուզանդական
հեղինակները, կայսրությունից ստանալով մի շարք սովորա-
կան տիտղոսներ (պատրիկ, պրոտոսպաթար) և դառնալով
ստրատեգներ, որոնք մասնակի դեպքեր էին, ստիպված էին
ի վերջո իրենց տիրույթները լքել: Այսպիսով, ավարտվում է
Տարոնի պատմության Բագրատունյաց դարաշրջանը և սկըս-
վում է մի նոր, ոչ պակաս հետաքրքիր դարաշրջան:

Տարոնի պատմության օրինակով ցայտուն կերպով ի
հայտ է գալիս Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական

կայսրութեան՝ հայ ժողովրդի կյանքում կատարած բացասական դերը:

8. Եթե քաղաքական առումով Տարոնի պատմությունը հատկանշվում է իր մի շարք առանձնահատուկ կողմերով, ապա սոցիալ-տնտեսական կյանքի ասպարեզում նրան առավել կամ նվազ չափով հատուկ են եղել այն բոլոր երևույթները, որոնցով բնորոշվում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը՝ զարգացած ֆեոդալիզմի պատմափուլը թևակոխող Հայաստանը:

ՅԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբաս (Կարսի թագավոր) 154

Աբասյաններ 33—35, 37

Աբգալաճ իրն Մուհամմադ 47

Աբդ ալ-Մալիք 54

Աբեղյան Մ. 123

Աբրահամ Ամիրնոմնի (Մուսթաֆա խալիֆա) 72

Աբրահամ (գրիչ) 147

Աբու-լ-Մադրա 124

Աբու-Վարդ 97, 102, 103, 173

Աբուլ Ֆարաջ բար Հեբրեոս տե՛ս Գրիգոր Աբուլ Ֆարաջ բար Հեբրեոս

Աբու Մուսլիմ ալ-Շարի 51

Աբու-Սաիդ (Ապուսեթ) 81—83, 89, 173, 176

Աբուսահակ (Մուսթաֆա խալիֆա) 72

Ագաթանգեղոս 11, 26, 80

Ադարնաս տե՛ս Ատրնեքսե՛ս

Ադարնաս (Ադարնաքս) Կույր 46

Ադոնց ն. 14, 15, 23—26, 28, 41, 52, 60, 86, 88, 99, 112, 122, 123, 125, 127, 129, 140—142, 145, 146, 150, 151, 156, 164.

Ադրամելիք 24

Ալա իրն Ահմադ ալ-Սափաֆի (Ալա Սոփաֆի) 83

Ալեքսանդր Մակեդոնացի 24

Ալի տե՛ս Սալֆ ալ-Դաուլա

Ալի իրն Յահիա ալ-Արմանի 74, 100, 101

Ալի որդի Յահիի տե՛ս Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանի

Ալի իրն Ջաֆար Դալլամցի 143

Ալիշան Ղ. 45, 57, 66, 109

Ալպուլաջյան Ա. 76

Ակեացիներ 87

Ակինյան ն. 15, 41, 52, 57, 58, 60, 62, 63, 84, 85, 114, 126, 127, 132, 170

Ահմադ (Մուսթահի՛ն խալիֆա) 73

Ահմադ իրն Աբդ ալ-Ռահման Աբու-լ-Մուհիդ 144

Ահմադ իրն Իսա ալ-Շալիս 9, 124, 125, 162, 165

Ահմադ իրն Խալիդ տե՛ս Մուհամմադ իրն Խալիդ

Աղլաբլաններ 76

Ահառյան Ն. 79

Ամատունիներ 43, 80, 84, 161

Ամր իրն Իսմայիլ 47

Ամրամ տե՛ս Յիլիկ Ամրամ

Անահիտ (աստվածուհի) 26, 170

Անանիա Շիրակացի 23

Անանուն Զրուցագիր 11

Անանուն շաքունակող (Թովմա Արծրունու) 102, 105, 106

Անանուն վկայագիր 57

Անանուն տաջիկ աշխարհագիր 176

Անձեացյաց տոհմ 80

Աշոտ Արծրունի (IX դ.) 71, 78, 83, 84, 89, 90, 94, 99

Աշոտ Արծրունի (այլ, IX դ.) 84
 Աշոտ Արծրունի (X դ.) 118
 Աշոտ Բագրատունի (Կույր, VIII
 դ.) 39, 43, 46
 Աշոտ Բագրատունի (Մսակեր) 43,
 52—60, 62, 63, 65, 86, 127
 Աշոտ Ա. Բագրատունի 61, 73, 75,
 78, 97—99, 101, 102, 104—
 107, 115—119, 121, 129, 172
 Աշոտ I Բագրատունի (Վրաց) 112
 Աշոտ Բ. Բագրատունի 118—120,
 136, 138
 Աշոտ Գ Ողորմած 10, 149—151,
 154, 155, 165
 Աշոտ (Գավիթ-Արքայիկի որդին)
 122, 124, 127
 Աշոտ Գնթունի 119, 120
 Աշոտ (Գրիգորի որդին) տես
 Աշոտ պրոտոսպար
 Աշոտ Կուրապաղատ 94, 96—98,
 102—107, 111—114, 122, 128,
 145, 166, 172, 173, 181
 Աշոտ (Շապուհի որդին) 70
 Աշոտ պրոտոսպար 126, 131,
 132, 143—146, 148 տես և
 Աշուբ իրն Զարջուր, Աշոտ (Գրի-
 գորի որդին), իրն Թոռնիկ
 Աշոտ սպարապետ (Աշոտ Բ-ի
 հորեղբորորդին) 119
 Աշուբ իրն Զարջուր տես Աշոտ
 պրոտոսպար
 Ապարաս տես Սմբատ Բագրա-
 տունի (Աշոտ Մսակերի որդին)
 Ապոդանեմ 132, 133, 137
 Ատրնեբսեհ 46 տես և Աղարնաս
 Արծրունիներ 8, 55, 79, 80, 82,
 84, 85, 87, 88, 90, 104, 122—
 —124, 161, 173
 Արշակունիներ 27, 165
 Արշիլ 45
 Արտամունդ Մ. Ի. 49

Արտավազ Մամիկոնյան 44, 47
 Արտավազ Ընտրունի տես Ար-
 տավազ Տրունի
 Արտավազ Տրունի (Արտավազ
 Ընտրունի) 85, 86, 88
 Արուսյակ Բագրատունի 68

 Բաբայան Լ. 164, 166
 Բաբեկ 71, 72, 75, 76
 Բագրատ (Աշոտ պրոտոսպարի
 որդին) 147, 148, 156
 Բագրատ Բագրատունի 7, 8, 13,
 56, 60—65, 67—69, 71—73,
 75—85, 89, 91, 94, 96, 97,
 99, 127, 128, 145, 165, 168,
 172, 173, 176, 179, 181
 Բագրատ Բագրատունի (VIII դ.) 42
 Բագրատ (Գրիգորի որդին) 145,
 166
 Բագրատունիներ (Բագրատունի) 5,
 8—10, 15, 16, 29, 37, 40—46,
 52, 53, 55, 57, 67, 68, 73,
 78, 80, 84, 85, 91, 101, 104,
 106, 113, 116, 122, 124, 126—
 128, 145, 156, 161—164, 172,
 179—181
 Բագրատունիներ (Տարունի), 10,
 91, 97, 101, 117, 121, 124,
 148, 162, 180
 Բալազուրի 13, 31, 64, 77, 78,
 92
 Բալյան Ս. 19
 Բարթիկյան Հ. 9, 11, 12, 58,
 128, 136, 138, 142, 151, 157
 Բարխուդարյան Վ. 6, 17, 166
 Բելյակ Ե. Ա. 30
 Բլրի 108, 110, 132, 134, 137
 Բոռնազյան Ս. 172
 Բրեյի Լ. 108
 Բրոսի Մ. 51
 Բուղա ալ-Կարիր 93—96, 100
 Բուղա ալ-Շարաբի 93

Գարայեղեն 89
 Գաղիկ Ա Բագրատունի 119
 Գաղիկ Արծրունի 57, 118, 138
 Գաղիկ (Վասպուրականի իշխան) 102
 Գաղիկ Ապուհարազ 85, 87, 88
 Գարիտ Ժ. 109
 Գնեսիոս 70
 Գեորգիոս Կեղրենոս 70
 Գիյան Ռ. 106, 132
 Գլիկացի-Արվալներ Հ. 133
 Գնունիներ 53, 80, 85, 86
 Դորգ Հարմացի (Հարբացի) 85, 87, 88
 Դրիգոր (Տարունի իշխան) 9, 12, 122, 123, 125—142, 145, 164, 166, 172, 173, 177, 181
 Դրիգոր (Աշոտի որդին) տե՛ս Դրիգոր Տարունացի
 Դրիգոր (Սմբատ Ա-ի քեռորդին) 128
 Դրիգոր (Մոկրի իշխան) 129
 Դրիգոր Աբուլ Ֆարաշ բար Հեռ-րենոս 13, 68, 168
 Դրիգոր Արծրունի 84
 Դրիգոր Արծրունի 84 (այլ)
 Դրիգոր Գնունի 85, 86, 88
 Դրիգոր-Գեղենիկ 98, 101—107, 118, 122, 173
 Դրիգոր Լուսավորիչ 28, 170, 171
 Դրիգոր Մամիկոնյան (VII դ.) 29
 Դրիգոր Մամիկոնյան (VIII դ.) 39—41
 Դրիգոր Պարթև տե՛ս Դրիգոր Լուսավորիչ
 Դրիգոր Տարունացի 147, 148, 156, 157
 Դրիգոր Քաչրերունի 85, 86, 88
 Դրիգորաս 138
 Դրիգորյան Գր. 6
 Դրյումեյ Վ. 147, 148
 Դրուան Ռ. 5, 17, 42, 69

Դուրգեն (Աղվանից Թագավոր) 154
 Դուրգեն (Անձևացյաց տեր) 154
 Դուրգեն Ապուպելճ 96, 98—100, 102, 128
 Դուրգեն Արծրունի 84
 Դուրգեն Արծրունի 84 (այլ)
 Դուրգեն (Կախեթի իշխան) 119
 Դևորգ Գառնեցի 104, 173
 Դուրգեն (Տարունի իշխան) 124
 Դադյան Խ. 71, 72
 Դադբաշյան Հ. 76
 Դանիելյան Է. 15, 132, 145
 Դավիթ-Անհողին 119
 Դավիթ-Արքա (Արքայիկ) 94, 96—98, 103, 104, 107, 122—127, 132, 145, 172, 173
 Դավիթ Բագրատունի 56, 57, 165
 Դավիթ Գունդսաղար 85, 88
 Դավիթ Մամիկոնյան 57
 Դավիթ Մամիկոնյան (VIII դ.) 41
 Դավիթ Սահառունի 109
 Դավիթ Սևպուհ 85, 86, 88
 Դարուզես Ժ. 13, 114, 115
 Դիսկանյան տոհմ 76
 Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացի 13, 14, 46, 47, 58—60, 63, 70 տե՛ս և Կեղծ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացի
 Դյակոնով Ի. Մ. 22, 25
 Դյուպորե Էդ. 150
 Դուրնովո Լ. Ա. 6
 Եղիշե 168
 Երեմյան Ս. 17, 20, 23, 24, 27, 28, 59, 86, 87, 115, 122, 176
 Եվստաթիոս Բոյիլաս 58
 Զափրանիկ 156
 Զաքարիա Զաղեցի 115
 Զենոբ Դլակ 23

Զատերաստեն Բ.

Զոն 140

Զուժ ցեղ 75

Զուրարիկներ 82, 97

Էմին Մ. 147

Էնտունիներ 85 (տե՛ս և Տրու-
նիներ)

Բարարի 13, 72, 73, 91, 92

Բաղեսո 171

Բեռզոր (Թարգման) 131

Բեռզորոս Ապիկուտա 62

Բեռզորոս (Կայսեր պատվիրա-
կը) 136

Բեռզորոս Ռշտունի 29

Բեռզորոս Վարադի 85, 87, 88

Բեռիանեսի Շարունակող 70

Բեռփիլոս 69, 70

Բյան Ե 94

Բոռնիկ (Հովնանի հայրը) 93

Բոռնիկ (Գրիգորի հայրը) 127

Բոռնիկ (Ապոգանեմի որդին) 138,
142, 145, 164, 166

Բոռնիկ Բազրատունի 84, 85, 88

Բովմա Արծրունի 8, 25, 56, 64,
65, 75, 77—89, 91, 93, 94,
96—100, 104—107, 122—125,
127, 128, 168, 172—176

Բովմա (Երուսաղեմի պատրիարք)
62

Բովլյան 2. 5

Բովմանով 4. 17, 28, 29, 41, 42,
46, 47, 50, 88, 101, 106, 108—
—113, 158

Ժանեն Ռ. 133

Ժիրաբ 94

Ժուզե Պ. 4. 48, 51, 55

Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի 143,
145, 146

Իբն Զաֆիր 144, 145

Իբն Թոռնիկ տե՛ս Աշոտ պրոտոս-
պաթար

Իբն հալզուն 35

Իբն հորդադրեյ՝ 13, 77, 101

Իբն Միսբավայ՝ 91, 92, 143

Իբն Ջաջիկ իբն ալ-Պայրանի
(Գազիկ Գերենիկի որդին) 144

Իկոնոմիդիս Ն. 152

Իլադ իբն Դանմ 31

Ինճիճյան Դ. 20, 24, 57, 98

Իշխանիկ 84

Իսա իբն ալ-Շալխ 123

Իսահակ իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլի
40

Իսկանյան Վ. 153

Լեո 58, 79, 94, 95, 106, 125,
129

Լեվի Ռ. 66

Լըմերլ Պ. 135

Լը Սթրենջ Գ. 38

Լինչ Խ. Ֆ. Բ. 11, 20, 23

Լիտավրին Գ. Գ. 134

Լիվոս 131

Լորան Ժ. 16, 42, 43, 51, 54, 66,
69, 97, 99, 100, 106, 112, 160

Լորան Վ. 123

Լևոն VI 126, 127, 130, 135, 139,
141

Լևոն իմաստասեր 154

Լևոն պրոտոսպաթար 149—151

Լուսավորչի տոհմ

Լեվիս Բ. 16, 34, 50

Խալաթյանց Բ. 13

Խալիդ իբն Եզիդ իբն Մադլադ
ալ-Շալխանի տե՛ս նաև Հոլ 68

Խանզադյան Է. 21

Խոսրով Ակեացի 85, 87, 88

Խոսրով Գաբայելյան 89

Խոսրով Վահագունի 85, 87, 88

Խուֆեցի Հովնան տե՛ս Հովնան
Խուֆեցի

Կաղմոսի տուն 79

Կամսարականներ 52, 53, 109, 160

Կայեն 171

Կայսիկներ 96, 97, 121, 159

Կանար Մ. 17, 38, 97, 123—125,
128, 142—145, 160

Կեկավմենոս 134

Կիրակոս Գանձակեցի 33

Կոզյան Ս. 42, 109

Կոստանդին II 110

Կոստանդին Ծիրանածին 9, 11,
12, 14, 16, 64, 113, 122, 125—
132, 134—142, 145, 146, 164,
173

Կոստանդին պրոտոսպար 131—
—133, 137

Կորե իբն Թաբիտ 46

Կրիկորիկիոս տե՛ս Գրիգոր (Տա-
րոնի իշխան)

Կրինիտես 124

Կրու 46

Հաբիր իբն Մասլամա 31

Հակոբյան Թ. 176

Հակոբյան Ս. 6, 162—164

Հակոբյան Վ. 34, 116

Համազասպ Արծրունի (VIII դ.)
43

Համազասպ Արծրունի (IX դ.) 84

Համազասպ Արծրունի 57

Համազասպ Մամիկոնյան (V դ.) 28

Համազասպ Մամիկոնյան (VII դ.)
29, 110, 111

Համդանյաններ 13, 17, 142, 143

Հասան 103, 105

Հասան (Ջադիրայի կառավա-
րիչ) 59

Հարուն ալ-Ռաշիդ 50, 56

Հարությունյան Բ. 6

Հերակլ 109

Հիտտի Ֆ. 34, 50

Հոլ 61 տե՛ս Խալիդ իբն Եզիդ,
իբն Մադլադ ալ-Շալբանի

Հոնիգման Է. 38, 100, 101

Հովհան արքեպիսկոպոս 115

Հովհան Կուրկուս 141

Հովհան Մամիկոնյան 11, 22, 23,
26, 28, 29, 57, 58

Հովհան որդի Դադայի 46, 47

Հովհան Չմշկիկ 10, 149, 151—
—155, 165

Հովհան Օձնեցի 33

Հովհաննես (Աղվանից իշխան)
71, 72

Հովհաննես Դրասխանակերտցի 9,
25, 56, 64, 68, 69, 73, 74,
80, 89, 91, 94, 105, 116—119,
124, 125, 128, 129, 135, 136,
162, 163, 172

Հովհաննես Սկիլիցես 12, 16,
146—148, 151, 153, 156, 157

Հովհաննես Օվաիցի 61, 68, 69

Հովհաննիսյան Ա. 146, 155

Հովնան Խուֆեցի 92—94

Հովնան (Քուրդիկ) Մամիկոնյան
84

Հովսեփյան Գ. 29, 169

Ղազար Փարպեցի 11, 23, 28, 80

Ղազարյան Մ. 29

Ղափանցյան Գ. 22, 24, 25

Ղևոնդ 29, 30, 33, 39—44, 49,
50, 110, 111, 160

Մաթևոսյան Ռ. 6, 17, 101, 117

Մալխասյան Ս. 147

Մահդի 58—60

Մամիկոնյաններ (Մամիկոնյան) 8,
26—29, 36—42, 44—47, 50—

54, 57, 84, 127, 132, 160,
 161, 178, 179
 Մամիկոնյան-Քոռնիկյան 15, 145
 Մամուն խալիֆա 75
 Մանանդյան Հ. 26, 27, 29, 109,
 164, 165, 167
 Մանսուր խալիֆա 33
 Մառ Ն. 3. 6
 Մատթեոս Ուռնայեցի 10, 80,
 149—155
 Մար Ավգին 25
 Մարիչե Լ. 63
 Մարիամ (Գրիգոր-Դերենիկի քույ-
 րը) 103
 Մարիամ Սյունեցի 128
 Մարկվարտ 3. 15, 22, 41, 50,
 54, 58, 59, 69, 70, 93, 98,
 101, 102, 106, 122—124, 127,
 145
 Մարուան իրեն Մուհամմադ 39—41
 Մաքսիմովա Մ. Ի. 22
 Մեդվեդև Ի. Պ. 113, 131
 Մելիք-Բախշյան Ստ. 17, 41,
 45, 47
 Մելիքսեթ-Քեկ Լ. 46
 Մելքոնյան Հ. 25
 Մեհրուան Արծրունի 84
 Մեհրուան Արծրունի 52
 Միխայիլ Ասորի 13, 14, 58, 59,
 63, 69
 Միսքավայճ տն՝ս Իրեն Միսքավայճ
 Միրախորյան Մ. 11, 21
 Մխիթար Այրիվանեցի 63
 Մովսես Իշխան 120
 Մովսես Խորենացի 11, 24—26,
 79, 80
 Մովսես Կաղանկատվացի 10, 33,
 71, 125
 Մորավչիկ Դ. 11, 16
 Մուավիա տն՝ս Հովհաննես (Աղ-
 վանից Իշխան)

Մուսասիմ խալիֆա տն՝ս Աբրա-
 համ Ամիրմունի, Աբուաահադ
 Մուհամմադ իրեն Խալիդ 102, 123
 Մուհամմադ իրեն Մարուան 30, 32
 Մուհամմադ ալ-Յամանի 103
 Մուշեղ Արծրունի 84
 Մուշեղ Արծրունի (ալլ) 84
 Մուշեղ Բագրատունի 56
 Մուշեղ Մամիկոնյան (VI դ.) 28
 Մուշեղ Մամիկոնյան (VIII դ.) 37
 Մուշեղ Մամիկոնյան (VIII դ. ալլ)
 44, 45, 47, 48, 51, 52
 Մուշեղ 22
 Մուսա իրեն Ջուրարա 82—85,
 90, 94
 Մուսթահին խալիֆա տն՝ս Ահ-
 մադ
 Մուտավաքիլ խալիֆա 81, 90, 93
 Յազիդ իրեն Մազիադ իրեն Ջալիդա
 ալ-Շալբանի 50
 Յազիդ իրեն Ուսալդ ալ Սուլամի 42
 Յակոբսոն Ա. Լ. 6
 Յակոբի 13, 50, 91—93
 Յաշյա Անտիոքացի 157
 Յուզբաշյան Կ. 6, 16, 61, 71,
 113, 115, 134, 146, 151, 152
 Յուսուֆ աբու Սաջ Դեղադ 128,
 129, 135
 Յուսուֆ ալ-Մարուադի 89—93
 Յուսուֆ իրեն Ռաշիդ ալ-Սուլա-
 մի 50
 Նալբանդյան Հ. 35, 54, 68, 123
 Նանա Ասորի 62, 63
 Նասիր ալ-Դաուլա 143
 Ներսես Կամսարական 53, 109,
 111
 Նիզարիներ 50
 Նիկողայոս Միստիկոս 9, 125, 136
 Նոյ 24

Շաբո ժ. 59

Շախտ ժ. 30

Շահնազարյանց Կ. 147

Շալբանիներ 97, 123, 125

Շապուհ Ամատունի 85, 86, 83

Շապուհ Բագրատունի (սպա-
միլ) 10

Շապուհ Բագրատունի (Սմբատ
Բագրատունու որդին) 52—54

Շապուհ Բագրատունի (Աշոտ Ա-ի
հղբայրը) 102

Շապուհ Բագրատունի (Սմբատ
Ա-ի հղբայրը) 122, 124, 127

Շարասար 25 տե՛ս և Սանասար
Շլեպչյան Ս. 17, 66

Չամչյան Մ. 55, 61—63, 76,
127

Չորդվանել Մագիստրոս 151

Չորտվանել Մամիկոնյան 171

Չրաբյան Ք. 63

Պահլավունիներ 80

Պանգրատ տե՛ս Բագրատ (Գրի-
գորի որդին)

Պատկանյան Ք. 41

Պատրիկ Անձևացի 85, 87, 88

Պետրոսյան 100

Պետրոս 140

Պետրոշևսկի Ի. Պ.

Պողոսյան Ս. 6, 164

Ջահաֆ (Ջահապ) 51, 53, 57

Ջահաֆյաններ 51, 54, 159, 179

Ջահշիրարի 35

Թարի 50

Թենախմեն Ս. 16, 104, 106, 107,
122, 123

Թշտունիներ 161

Թոմանոս II կայսր 12

Թոմանոս Լակապենոս 135, 137,
141

Թոմանոս Տարոնացի 156

Սահակ Արծրունի 57

Սահակ Բագրատունի (Հայոց իշ-
խան 753—770) 42, 43

Սահակ Բագրատունի (Աշոտ Մը-
սակերի որդին) 56, 58—60

Սահակ Բագրատունի (Աշոտ Ա-ի
հղբայրը) 102

Սահակ (Գեղարունիքի իշխանը)
128

Սահակ որդի Իսմայիլի 70

Սահակ Մամիկոնյան (VIII դ.) 48

Սահակ Պարթև 28

Սահակ Սեպուհ 85, 87, 88

Սահակ Սևադա 119—120

Սահակ Սյունաց իշխան (IX դ.)
68

Սահլ իրեն Սմբատյան 71—72

Սամանյաններ 76

Սամուել Անեցի 11

Սամվել Մամիկոնյան (VIII դ.) 53

Սամուելյան Խ. 164, 166

Սայֆ ալ-Գաուլա 143, 144

Սանասար 24 տե՛ս և Շարասար

Սասունցի Դավիթ 123

Սավադա Ջահաֆյան 54, 68,
92

Սբ. Սարգիս 169

Սարգիսյան Ն. 11, 171

Սերբոս 11, 46, 109—111

Սիմ 24

Սենեքերիմ (Ասորեստանի Թագա-
վոր) 24, 25

Սենեքերիմ (Վասպուրականի Թա-
գավոր) 154

Սենեքերիմյաններ 169

Սեն-Մարտեն Մ. 61, 66, 109

Սիմեոն 140

Սինուտ 131

Սլաք 25

Սլեկունիներ 25, 26

Սկայորդի 24

Սկզբնական 157
 Սմբատ Ա. 9, 118—122, 124—
 —129, 135, 162, 163, 165
 Սմբատ Ապահունի, 85, 86, 88
 Սմբատ Բագրատունի (Վարադա-
 րոցի որդին (VII դ.) 109
 Սմբատ Բագրատունի (կուրապա-
 ղատ) (VII դ.) 41, 110—111
 Սմբատ Բագրատունի (սպարա-
 պետ, Աշոտ Մսակերի հայրը) 42, 43, 47, 48, 52, 55
 Սմբատ Բագրատունի (սպարա-
 պետ, Աշոտ Մսակերի որդին) 56, 57, 61, 62, 67—69, 74,
 97, 99, 127
 Սմբատ Մամիկոնյան 169
 Սմբատ Մարազյան (Մուրազյան) 85, 87, 88
 Սմբատ (Սյունյաց իշխան) 118
 Սմբատ (Սյունյաց իշխան, ալլ) 118
 Սմբատ Սպարապետ (պատմիչ) 150—151, 153
 Սյունեցիներ 55, 161
 Սողոմոն (Եպիսկոպոս) 72
 Սողոմոն 127
 Սորգել Դ. 93
 Ստատ Թոնեցի 154
 Ստեփանոս Ասողիկ, տե՛ս Ասողիկ
 Ստեփանոս Օրբելյան 10, 80, 118
 Սրվանձտյանց Գ. 11, 22, 23

 Վահագն աստված 22, 26
 Վահան Արծրունի 84
 Վահան Բագրատունի 127
 Վահան Գնունի 48
 Վահան Հավնունի 85, 86, 88
 Վահուտիներ 25, 26, 28
 Վաղարշակ տե՛ս Տրդատ Ա
 Վասակ (Գեղարունիքի իշխան) 118
 Վասակ Արծրունի 84

Վասակ Արծրունի (ալլ) 84
 Վասակ Արծրունի (Գրիգորի որ-
 դին) 84
 Վասակ Բագրատունի (Աշոտ Բագ-
 րատունու՝ Կույրի հայրը) 39
 Վասակ Բագրատունի (Աշոտ Մսա-
 կերի հորեղբայրը) 42—44,
 54
 Վասակ Գարուռ 117
 Վասակ Գնթունի 119, 120
 Վասակ Իշխանիկ 117
 Վասակ Սյունեցի 120
 Վասակ Սյունեցի (ալլ) 128
 Վասիլ Բարբարոս 133
 Վասիլ I 106, 133
 Վասիլ II 156, 157
 Վասիլ Ա. Ա. 38, 69, 100, 101
 Վարադադարոց Բագրատունի (VII
 դ.) 46
 Վարադադարոց Բագրատունի 109
 Վարադը (Վարադադակը տոհմ) 87
 Վարդան (պատմիչ) 10, 51—52,
 62, 63, 86
 Վարդան Գարայեղեն 85, 87, 88
 Վարդաս Սկզբնական 156
 Վարդաս Փոկաս 148, 151, 157
 Վարդանյան Վ. 6, 17, 79, 83,
 87, 89, 101, 102, 105
 Վրթանես 28

 Տաղիբ ցեղ 142
 Տաճատ Մամիկոնյան 171
 Տարբան 24
 Տեղի Մահրաբի տե՛ս Դիոնիսիոս
 Տեղի Մահրաբի
 Տեր-Մովսիսյան Մ. 109
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. 6, 17, 30, 35,
 46, 47, 58, 62, 66, 67, 73,
 78, 83, 91, 97, 105, 110,
 141—144, 160
 Տեր-Ներսեսյան Ա. 6
 Տիգլանհատուհեն 54

Տեղաբաշխ. Ն. Մ. 6
 Տոմաշևիկ Վ. 47, 68, 168
 Տրդատ Ա 25
 Տրդատ Բ 26
 Տրդատ Գ 27
 Տրդատ կաթողիկոս 42
 Տրոնիններ 43 տե՛ս և Ընտրություններ

Յիկ Ամբաստան 119, 120
 Ութմաղյան Հ., 6, 17, 164, 165,
 172
 Ութմանիկներ 121, 160
 Ուլուբաբյան Բ. 6

Փափաստոս Բուղանդ 11, 23, 27,
 28
 Փափաղյան Հ. 176
 Փերիխանյան Ա. 26
 Փիլիպե 154
 Փոռ պատրիարք 114, 115

Քաղուրի Մ.
 Քաջերունիներ 88
 Քանոփոն 22
 Քրիստոս 114, 171
 Քուրդաններ 58—60

Օբոլենսկի Գ. 16, 112, 130
 Օմայաններ 34, 37 (Օմայան
 հարստություն) 34
 Օմար II խալիֆա 33
 Օմար (Մելիտենի կառավարիչ)
 100

Օրբելի Հ. 29, 109, 110
 Օրմանյան Մ. 51, 52, 61, 69

Ֆատտալ Ա. 67
 Ֆիլոթեոս 132, 137
 Ֆոգտ Ա. 140, 141

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբասյան պետություն (խալիֆա-
 րություն) 50, 55, 93
 Ադանա 38
 Ադրբեջան 75
 Աթթախ 35
 Ալբերտ 70
 Ալթիր 76
 Ալմուլատ 70
 Ակե 87
 Ակն 142
 Աղբակ 90
 Աղբերիկ (Աղբարիկ) սբ. հաշ 168,
 169 տե՛ս և Վանդիր
 Աղիովիտ 53, 86
 Աղձնիք 36, 82, 90, 94, 124, 159,
 162, 163, 165, 176,
 Աղվանք 32, 66, 71, 72, 111,
 117, 119, 154
 Ամիր 68, 168, 176

Ամորիում (Եմորիա) 70, 72
 Այծաբերդ 169
 Այծյաք բերդ 149, 154, 155, 165
 Այրարատ 51, 86, 87
 Անազարբա (Այն Ջարբա) 38
 Անդեղ տուն 80
 Անդոբասար 19
 Անդրկովկաս 48—50, 78, 117
 Անթկան 169
 Անձևացիք գավառ 31, 99, 100,
 142, 143
 Անշրդյաք խաղ 170
 Աշոցք 53, 58, 161
 Աշմուշատ 64, 69, 100, 160, 176
 տե՛ս և Շիմշատ
 Աշտիշատ 25, 27
 Ապահունիք 31, 86, 94, 96, 159,
 161
 Առաջավոր Ասիա 21

Առաքելոց սր. վանք 171
 Առերեսնի գավառ 86
 Առդաց հողավայրք 170
 Ասաղի 70
 Ասորեստան 24, 25
 Ասորիք 38, 39, 41, 70, 129, 142
 Ասպակունյաց ձոր 23
 Ասպակունիք գավառ 23
 Աստվածածին սր. վանք 169
 Ատրպատական 105, 128, 129, 135
 Արաբական խալիֆայություն (Արասյան պետություն) 5, 7, 17, 50, 55, 77, 81, 90, 93, 95, 116, 148, 172, 179, 181
 Արաղածոտն 29, 161
 Արազեղտ 43
 Արածանի (Արեւիլյան եփրատ) 21—23
 Արաքս (Երասխ) 86, 87
 Արդն 36, 60, 65, 97, 99, 100, 143, 176 տե՛ս և Նփրկերտ
 Արծկաշի 169
 Արծկե (Դատ ալ Զաուղ) 144
 Արծվյաց գավառ 169
 Արհամ 169
 Արճեշ 31, 43, 48, 64, 86, 88, 144, 161, 176 տե՛ս Արշիշ
 Արմե-Շուպրիա 24
 Արմինիա 32, 35, 40, 42, 50, 66—68, 75, 77, 78, 81, 90, 100—102, 123, 124
 Արշամունիք 23, 64
 Արշիշ 144 տե՛ս Արճեշ
 Արտազերս 44, 45, 47
 Արտաղ 86
 Արտալես 36
 Արտահան 46
 Արտանուջ 58
 Արուհ 29
 Արեւիլյան եփրատ տե՛ս Արածանի

Արեւիլյան Վրաստան 32, 66
 Արեւիլյան Տիգրիս 19, 59, 60
 Ափում 36
 Աքրա 36
 Բագրատունիների թագավորություն 8, 80, 116, 121, 158, 180
 Բագրատունիների հյուսիս-արեւելյան իշխանություն 80
 Բագրեանդ 28, 31, 40, 44, 48, 51, 52, 161
 Բաղլիս տե՛ս Բաղեշ
 Բալիսի գետ 59
 Բակ (Բակք) 169
 Բաղդադ 34, 81, 129
 Բաղեշ 20, 29, 85, 94, 144, 160, 169, 176
 Բասեն 69
 Բարբարոսի տուն 133, 137, 138
 Բարբարի տե՛ս Բերկրի
 Բեհեմնա 38
 Բեյթ-Ջարգե (Բղարդե) 59, 60
 Բեյթ-Քարելու (Բոհտան գետ) 59
 Բերդակ 171
 Բերկրի 64, 83, 121, 144, 160
 Բղնունիք 23, 64
 Բեւալ 169
 Բիթլիս տե՛ս Բաղեշ
 Բյուզանդական կայսրություն (Բյուզանդիա) 5, 7, 9, 10, 12—16, 36, 37, 40, 50, 63—66, 78, 96, 97, 99, 100, 106, 107, 109—116, 130, 132, 135—138, 140—142, 146, 148, 152, 155—157, 164, 177, 178, 181
 Բյուրականյան լեռներ 20
 Գաբրիլյանք գավառ 87
 Գազրիկ ամրոց 87
 Գազրիկյան գավառ 87
 Գառնի գավառ 86
 Գավիլանք ճանապարհ 170

Գեղամա գավառ 70
 Գեղաբունիք 118, 129
 Գոմաձոր 69
 Գոռոզ (Գրգռոռ) 20, 21
 Գուգարք 119
 Գուղգուռա 23

Դարկոշ 23
 Դարոյնք 24, 43, 44
 Դատ ալ Զառու տե՛ս Արծկե
 Դատվան 102, 103, 143
 Դեգիք 130, 142
 Դերջան 149—152
 Դիար Բաքր 38, 143
 Դիար Մուղար 38
 Դիար Ռարիա 38
 Դվին 32, 39, 44, 47, 51, 54,
 68, 103, 121, 123, 141, 159—
 161

Եգերք 117, 119, 120
 Եգիպտոս 75
 Եզնքար 169
 Եկեղյաց գավառ 137
 Եղնուտ 142, 164
 Եմեն 39, 41
 Եմորիա տե՛ս Ամորիում
 Երասխա տե՛ս Արաքս
 Երիցզում 170
 Երուսաղեմ 62
 Եփրատ 19, 22, 28

Զագրոս լեռնաշղթա 19
 Զապետրա 69, 70

Էգին տե՛ս Ակն

Հոապատուն 170
 Հոդիր 169

Թաղասա գավառ 169
 Թիֆլիս 95
 Թորգոմա տուն 80

Քուզլիս գետ 125
 Քունիս 76

Իբերիա 108, 131, 138
 Իրան 36, 37, 66
 Իրաք 75

Լազիկա 111
 Լիսարոն 17
 Լժկան 169
 Լուծ 169

Խարուր (Խարոր) գետ 59
 Խաղտիր (Խաղիա) 69, 132, 148
 Խաշ 171
 Խառան 33, 62
 Խիլաթ (Խիլատ) տե՛ս Խլաթ
 Խլաթ 31, 47, 64, 90, 94, 97,
 144, 160, 161, 176

Խոզան 70
 Խորասան 76
 Խորձյան 36, 64, 115
 Խրամ 160
 Խութ 8, 19, 20, 23, 28, 63, 92,
 93, 95, 124, 152, 153, 168,
 169, 174
 Խուլք 19

Մավղեր 59
 Մծմակ սար 170
 Մժու բերդ 70
 Մովսատ 19, 22

Կախեթ 119
 Կախմխուտ 170
 Կաճկարար 70
 Կալթ 169
 Կապան 154
 Կապար Տարապաճուկ 169
 Կասրիկ գյուղ 87
 Ղավակերտ 68

Կարին 31, 36, 41, 44, 47, 48,
64, 70, 121, 142, 143, 160

Կարմիր փուլ 170

Կարս 70

Կաթվուց աղբյուրաձոր 170

Կեցիկ Կրաք 169

Կոստանդնուպոլիս 14, 114, 115,
131—132, 134, 135, 140, 145,
173

Կիթաոիճ 36

Կղարշք 46

Կոգովիտ 44, 53

Կոթ ձոր 169

Կոլոնիա 148

Կոհ ի Շնգար լեռ 60

Կովկաս 53

Կորդուք 60

Կոնի 142

Կրճիլանք 170

Կուլար 46—47

Կուլր ամրոց 144

Կոմալրի 44

Կուրտիկ լեռ 22

Հաղամակերտ 90

ալ-Հաղաս 38

Հազր գյուղ 40

ալ-Համիդ ամրոց 144

Հայաստան 5—11, 13, 15—17

21, 26, 29—33, 35—37, 39,
40, 45—56, 59, 62—69, 70—
72, 74—77, 79—83, 89, 92—
97, 99—102, 105—107, 109—
113, 115—117, 121, 123,
131, 135, 136, 141, 143, 144,
153—155, 158—160, 162, 164,
165, 166, 168, 171—182:

Հայկական լեռնաշխարհ 22

Հայկական Տավրոս 19—21, 24,
25, 101

Հանձիթ 69

Հաշտյանք 23, 36, 64, 115

Հասկո ձոր 90

Հավնունիք 86, 87

ալ-Հարունիա 38

Հարք 23, 87, 96, 154

Հեր 105, 121

Հիսն Մանսուր 38

Հովավորք 170

Հոր Ձոր 170

Հորսանք գավառ 169

Հոռնական Կալարոթյուն 112, 114

Չկնխուց 170

Չորապահակ (Տարոյ բերան) 20

Ղազարոսյանք 169

Ճապաղչուր 19

Ճվաշ 105

Մագնավրա 138, 173

Մալաթիա տե՛ս Մելիտենե

Մակու 43, 86

Մանազկերտ 86, 96, 121, 149,
158, 160, 168, 169, 176

Մանանդի 64

Մասիոն 60

Մավերաննահր 76

Մարական գավառ 105

Մարաշ 38

Մարդաղի 153

Մարդաստան 90, 98, 99

Մարդե բերդ 60

Մարտիրոսպոլիս 36

Մարուֆա սար 19

Մեղինա 93

Մելիտենե (Մալաթիա) 38, 69,
100

Մեծկերտ 70

Մեծարանք 72

Մեղ գետ (Մեղրագետ) 22, 23

Մեղդի 153

Միջագետք Ասորվոց 59
 Միջագետք Վերին 46, 123, 142
 Միջագետք բանակաթեմ 130
 Միջագետք 38, 62
 Միջերկրական ծով 38
 Մծբին 36, 59
 Մկնաբերդ 170
 Մշո դաշտ 19—23, 28, 85, 173
 Մշո Առաքելոց վանք 170
 Մոկձոր 170
 Մոկր 31, 60, 102, 125, 156, 161, 170
 Մսիս 38
 Մրեն 109
 Մուշ (քաղաք) 22, 83, 90—93, 144, 154, 155, 168, 176

Նախիջևան 160
 Նեբրովթ 20—22
 Նեմրովթ տե՛ս Նեբրովթ
 Նինվե 25
 Նշտինքար 170
 Նորշեն 22
 Նփրկերտ 46, 100

Շահրան ամրոց 144
 Շաքի 46
 Շիմշատ 101 տե՛ս և Աշմուշատ
 Շիրակ 53, 58, 80
 Շողագա վանք 128
 Շուլավեր 46

Ողական 25
 Ողորմական 169

Չորրորդ Հայք 70, 115, 142

Պալունիք 23
 Պարտավ 32, 34, 103
 Պավլխուխ 169

Ջաղիրա 38, 59, 60, 68, 143
 Ջաղիրե իբն Օմար 59

Ջախք 170
 Ջհաող 170
 Ջոկեր 170
 Ջրհորույք 170

Ռշտունիք 94
 Ռոմանիա տե՛ս Բյուզանդական կայսրություն

Սագրան 169
 Սաթոսյանք 175
 Սալնա լեռնաճյուղ 19
 Սալնո ձոր 23
 Սամառա 61, 81, 91, 95
 Սամոսատ 69
 Սանասունք 23
 Սանասուն (Սասուն) լեռնաճյուղ 19
 ալ-Սանասունա տե՛ս Սասուն գավառ
 Սասուն գավառ 8, 19, 20, 29, 46, 47, 63, 80, 92, 95, 144, 169, 174

Սասունի (Սասանու) տուն 80, 154
 Սբ. Սարգիս 169
 Սիմսար (Սիմ լեռ) 19, 24, 25, 101

Սիսական տե՛ս Սյունիք
 Սիրիա 75
 Սղերդ 169
 Սյունիք 67, 80, 116—118, 129
 Սոգոպետրա (Ջիրաթրա) 38
 Սուլայման բերդ (Հիսն Սուլայման) 144

Սուղուր 38
 Սուղուր ալ-Շամ 38
 Սուղուր ալ-Ջաղիրա 38
 Սևան ամրոց 103, 105
 Սևանա կղզի 128

Վանամարգ 170
 Վանա լիճ 19, 20, 63—65
 Վանանդ 70, 80

Վանդիր 168, 169

Վասպուրական 8, 31, 43, 52, 57,
58, 68, 71, 78, 80, 83—92,
94, 96, 98, 100—106, 116, 118,
122, 129, 138, 158, 161, 173

Վերին Միջագետք տե՛ս Միջագետք
Վերին

Վրաստան 44, 46, 50, 71, 72,
111, 112, 117, 119, 120, 136,
144 տե՛ս նաև Արևելյան
Վրաստան

Տայք 27, 40, 44, 45, 53, 55, 58,
86, 158

Տաշիր 161

Տավրոս (Տորոս) 24

Տարոն 7—16, 19—21, 23—25,
27—29, 31, 37, 38, 40, 42—
46, 53—60, 63—65, 72, 79,
80, 82—84, 87, 89—92, 94,
96, 98—104, 106—108, 111—
114, 116, 122—126, 129—139,
141—151, 153, 155—157, 159—
165, 167, 168, 170—173,
175—178, 180—182

Տարոնի (Բագրատունիների) իշ-
խանություն 7, 8, 10, 12, 14,
18, 23, 56, 60, 61, 63—65,
69, 70, 80, 88, 92, 96—101,
103, 107, 112, 113, 116, 122,
124, 125, 130, 142, 152, 157,
159, 165, 168, 170, 173, 174,
177—180

Տարոնի դաշտ տե՛ս Մշո դաշտ

Տարոնի դեռ (Ձուլա-լայ) 87

Տեփրիկե (Տիվրիկ) 106

Տիգրանակերտ 147

Տիգրիս 19

Տիրինկատար 171

Տրապիզոն 157

Տուր-Արդին (Տուր-Արդին) 59, 60

Տուրուբերան (Տարոյ-բերան) 23,
24, 68, 86, 87, 153, 176

Յրոնք 24

Ուտիք 119

Ուրբելի 70 տե՛ս և Ջապետրա

Փիս 36, 46, 47

Փոթի 110

Ս. Փրկիչ նկեղեցի 93, 176

Քաղիրթ 19

Քանիա 38

Քաջբերունիք 86

Քարդամի վանք 59

Քարդավա 58—60

Քարքե լեռ 27

Քղիմար 36

Քոչմենին 170

Քոստուրի լեռնաշղթա 20, 22

Օլոր գյուղ 20

Օձաբերդ (Վասպուրականում) 57

Օձ բերդ (քաղաք) Տարոնում 57,
58

Օձ ձոր 57

Օպիդա (Օպիսչալա) 58

Օփիդոբունի 58

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին	
Տարոնը հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարը	
Ա. Պատմաաշխարհագրական համառոտ ակնարկ	19
Բ. Մամիկոնյանների ու Բագրատունիների հակամարտը և Տարոնը	29
Գլուխ երկրորդ	
Տարոնի իշխանությունը և նրա պայքարը արաբական տիրապետության դեմ	
Ա. Տարոնը Հայաստանի քաղաքական կյանքի կենտրոն	56
Բ. Պայքար արաբական զերիշխանության դեմ	81
Գլուխ երրորդ	
Տարոնը բյուզանդա-արաբական հակասությունների ոլորտում	
Ա. Տարոնի փոխհարաբերությունները հարևան իշխանությունների և Բյուզանդիայի հետ	96
Բ. Տարոնը հայոց թագավորության կազմում	116
Գ. Պայքար Տարոնի համար	122
Դ. Տարոնը Բյուզանդիայի կազմում	148
Դրուխ չորրորդ	
Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Տարոնում IX—X դդ.	159
Հետևություններ	178
Ցանկեր	183

ԳՆԵԼ ՍՏԵՓԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՁԵՆՈՒՄԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
IX—X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հրատարակչական խմբագիր Ա. Հ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
Նկարիչ ՅՈՒ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
Մեքագրիչ Է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ

ИБ 641

ՎՖ 06805 Պատվեր 1281 Հրատ. 5827 Տպարանակ 3000
Հանձնված է շարվածքի 3. 12. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության
10. 05. 1983 թ.: Տպագրական 12,5. մամուլ, պլաման. 9,66. մամուլ,
հրատ. 8,5. մամուլ: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրու-
թյուն: Թուղթ № 1, 84X108¹/₃₂, գինը 1 ո. 30 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի
պող. 24 գ.:

Издательство АН Армянской ССР, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան,
Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24:

Типография Издательства АН Арм. ССР, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

l n. 30 l.:

A $\frac{\pi}{71068}$